

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

(YAKINÇAĞ TARIHİ YÜKSEK LİSANS TEZİ)

S A İ D H A L İ M P A Ş A ' N İ N
H A Y A T I

M. HANEFİ BOSTAN
NR: 8105

TEZİ YÖNETEN:

PROF. DR. MÜCTEBA İLGÜREL

İSTANBUL OCAK 1986

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	III
GİRİŞ.....	1- 4
Girişle İlgili Dipnotlar.....	5
I. BÖLÜM	
SAİD HALİM PAŞA'NIN SADÂRETİNE KADAR GEÇEN HAYATI	6- 36
A- Said Halim Paşa'nın Doğumu, Âilesi ve Tahsîl Hayatı.....	6- 7
B- İlk Devlet Hizmetleri ve Jön Türklerle İlişkisi.....	7- 13
1- İlk Devlet Hizmetleri.....	7- 9
2- Jön Türklerle İlişkisi.....	9- 13
C- Meşrutiyetin İlanından Sonraki Devlet Hizmetleri ve İttihat ve Terakki Cemiyeti ile İlişkileri.....	13- 17
1- Yeniköy Belediye Dâiresi Başkanlığına ve Âyân Azâlığına Seçilmesi.....	13- 14
2- Şûrâ-yı Devlet Riyâsetine Getirilişi	14- 15
3- Hâriciye Nâzırlığı.....	15- 17
I. Bölümle İlgili Dipnotlar.....	18- 36
II. BÖLÜM	
SAİD HALİM PAŞA'NIN SADRAZAMLIK DÖNEMİ.....	37- 89
A- Sadâret Kaymakamlığı ve Sadrazamlığa Getirilişi.....	37- 39
B- Edirne'nin İstirdadı.....	39- 41
C- Ege Adaları Meselesi.....	41- 44
D- Kabinede Yapılan Değişiklikler.....	44- 46
E- Osmanlı Devletini Paylaşma Teşebbüsü ve Vilâyât-ı Şarkiyeye'nin Islahı İle İlgili Antlaşma.....	46- 51
F- Birinci Dünya Savaşı.....	51- 65
1- Dünya Savaşı Eşiğinde Almanya ile Yapılan İttifak.....	51- 55
2- Kapitülasyonların İlgası.....	55- 56
3- Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşına Girişi.....	56- 59

II

- 4- Tehcîr Meselesi..... 59- 60
5- Said Halim Paşa'nın Hâriciye Nezâretin-
den Ayrılışı ve Kabinede Yapılan Deği-
şiklikler..... 60- 63
6- Mekke Emiri Şerif Hüseyin Paşa'nın İs-
yanı..... 63- 65
G- Said Halim Paşa'nın Sadrazamlıktan Ayrılışı 65- 67
II. Bölümle İlgili Dipnotlar..... 68- 89

III. BÖLÜM

- SAİD HALİM PAŞA'NIN SADÂRETİNDEN SONRAKI HAYATI.. 90-131
A- Harp Mesulu Olarak Dîvân-ı Âliye Verilmesi. 90- 92
B- Sebepsiz ve Vakitsiz Harbe Girilmesi Mese-
lesi..... 92- 94
C- Said Halim Paşa'nın Tevkif Edilmesi ve Yar-
gılanması..... 94-100
D- Paşa'nın Malta Sürgünlüğü.....100-113
1- İlk Sürgün Yeri: Mondros.....100-101
2- Mondros'tan Malta'ya Sürülmesi.....101-103
3- Malta'daki Hayatı.....103-109
4- Malta'daki Sürgünlerin Yargılanma Mese-
lesi.....109-111
5- Said Halim Paşa'nın Serbest Bırakılması.111-113
E- Said Halim Paşa'nın Öldürülmesi.....114-115
III. Bölümle İlgili Dipnotlar.....116-131

IV. BÖLÜM

- SAİD HALİM PAŞA'NIN ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ.....132-151
A- Şahsiyeti.....132-135
B- Eserleri.....135-142
IV. Bölümle İlgili Dipnotlar.....143-151
SONUÇ.....152-154
Sonuçla İlgili Dipnotlar.....155
BİBLİYOGRAFYA.....156-172

ÖNSÖZ

Yakın tarihimizde önemli roller oynamış olan Said Halim Paşa'nın hayatı, eserleri ve fikirleri üzerinde bazı araştırmalar yapılmışsa da bütün yönleri ile tanıma bakımından yeterli değildir. Yapılan bu araştırmalar geniş bir araştırmaya tabi tutulmadığı gibi verilen bilgilerde de büyük yanlışlıklar vardır. Özellikle I. Dünya Savaşı döneminde ve Türk düşünce tarihinde önemli etkileri olan Said Halim Paşa ile ilgili ansiklopedilerde dahi yeterli bilgi yoktur. Bu yüzden Paşa'nın Türk siyasî tarihindeki yerini ortaya koymak için bu çalışmaya giriştik.

Biz bu araştırmamızda Said Halim Paşa'nın hayatı ve eserleri üzerinde durduk. Fikirleri ve İslâmcılık cereyanı içindeki yeri ayrı bir araştırmayı gerektirecek mahiyettedir. Biz fikirlerine ara sıra değineceksek de bu onun fikirlerini bütünüyle ortaya koyacağımız manasında değildir.

Araştırmamızda Said Halim Paşa'nın hayatı ve eserlerini ele almakla kalmayıp, yer yer devrin siyasî olaylarına da değindik. Siyasî olayları incelerken az da olsa Paşa'nın söz ve yazılarına yer verdik. Bu sahada çalışmamızın önemli diğer bir sebebi de unutulmuş veya yanlış tanıtılmış şahsiyetleri gerçek yönleri ile ortaya koymak içindir. Ayrıca burada tarihî hadiselerin de gerçek yüzünü meydana çıkarmaya çalıştık.

Bu araştırma konusunu seçmemde yardımlarını gördüğüm Dekan Prof. Dr. H. Dursun Yıldız'a, çalışmalarım sırasında değerli vakitlerini esirgemeyen tez hocam Prof. Dr. Mücteba İlgürel'e teşekkür etmeyi bir borç sayıyorum.

M. Hanefi Bostan

GİRİŞ

Yakın döneme ait siyasî ve kültür tarihimiz gereği gibi araştırılmamıştır. Biz, Said Halim Paşa'nın hayatını incelemekle bir bakıma Osmanlı Devleti'nin son döneminin siyasî ve bir nebze de olsa kültür tarihini araştırmaya çalıştık. Paşa'nın hangi tarihî, siyasî ve sosyal zeminde yer aldığını görmek için yakın dönemin bir özetini vermeyi faydalı buluyoruz.

Osmanlı Devleti'nin taksimi meselesi, Erfurt Mülâkatı (12 Ekim 1808) ile birlikte Batı'nın temel siyaseti haline geldi. Doğrudan doğruya müdahale edemeyen emperyalist devletler, devletin içindeki Hıristiyan halkı harekete geçirerek isyanlar çıkardılar. Bu isyanlar sonucunda ilk defa Osmanlı Devleti baş eğmiş oluyordu (1816). Sırp isyanları (1804-1816) neticesinde Sırbistan muhtar prenslik haline geldi. Edirne Antlaşması ile (14 Eylül 1829) Osmanlı Devleti, Yunanistan'ın bağımsızlığını tanımak zorunda kaldı ve 1830'da Yunanistan istiklâlini elde etti. Aynı yıl içinde Cezayir, Fransa tarafından işgal edildi. 1831'de Said Halim Paşa'nın dedesi Mehmed Ali Paşa isyan etti. Kütahya Antlaşması ile (1833) Mısır Meselesi bir müddet sükûnet buldu. 1839'da vuku bulan Nizip Bozgunu ile Mısır Meselesi tekrar alevlendi.

II. Mahmud'un (30 Haziran 1839) vefatından sonra, oğlu Abdülmecid padişah oldu (1839-1861). Abdülmecid'in önemli icraatlarından biri Tanzimat'ı ilan ettirmesidir. Tanzimat Fermanı (3 Kasım 1839) ile mecburi kültür değişimleri devri başlamıştır.¹ Tanzimat, Türkiye'ye karşı daha yumuşak ve tavizkâr davranmasını temin için Avrupa'yı memnun etme hareketidir.² Tanzimat hareketi Türkiye'yi Avrupalılaştırmak maksadıyla Avrupa devletleri tarafından zorla kabul ettirilmiş birer antlaşma özelliğini de taşımaktadır.³

Mısır Meselesi, Londra Antlaşması ile (15 Temmuz 1840) Mehmed Ali Paşa'ya veraset imtiyazı verilerek çözüme kavuşturuldu. Bilâhare Boğazlar Meselesi gündeme getirildi. Marunîler ve Dürzîlerin isyanı sonucunda Lübnan Meselesi ortaya çıktı. Bu meselelerin yanında Rusya'nın Ortodoksları koruma bahanesiyle Filistin'deki Kutsal Yerlerle ilgili tartışma had safhaya ulaştı. Aslında bu olaylar "Şark Meselesi"nin bir tezahürüdür.⁴

1854'de Kırım Savaşı'nın patlak vermesi, İngiltere ve Fransa'yı Osmanlı saflarına çekti. Paris Kongresi ile (30 Mart 1856), İslahat Fermanı (18 Şubat 1856)nın hükümleri taahhüt altına alındı. Böylece Avrupa devletleri Osmanlı vatandaşı Hıristiyan halkın hamisi oldular.

Sultan Abdülaziz dönemi (1861-1876) de iç isyanlarla geçti. Avrupa devletleri Berlin Notası (13 Mayıs 1876) ile Avrupa yakasındaki yerlerin statüsünün muhafazasını, değilse Osmanlı Devletine müdahale haklarını kullanacaklarını ilan ettiler. 30 Mayıs 1876'da Abdülaziz'in tahttan indirilmesi üzerine yerine V.Murad getirildi. 31 Ağustos 1876'da V.Murad'ın yerine II.Abdülhamid getirildi.

II.Abdülhamid döneminin (1876-1909) en önemli olaylarından biri I.Meşrutiyetin ilanıdır (23 Aralık 1876). Meşrutiyetin ilan edildiği gün toplanan İstanbul Konferansı'nda büyük devletler Osmanlı Devleti'nin Rumeli yakasındaki birçok eyaletime muhtariyet verilmesini istiyorlardı. Bu teklif Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmedi. Aynı mealdeki Londra Protokolü'nü (31 Mart 1877)de Osmanlı Devleti kabul etmedi. Bunun üzerine Rusya, Osmanlı Devleti'ne harp açtı. Yenilgiye uğrayan Osmanlı Devleti, Avrupa devletlerinin müdahalesi ile Rusya ile Ayastefanos(Yeşilköy) Antlaşmasını imzaladı (3 Mart 1878). Ağır hükümler taşıyan Ayastefanos Antlaşması, nisbî bir ferahlık verecek şekilde Berlin Kongresinde (13 Temmuz 1878) tatil edildi.

II.Abdülhamid döneminin diğer önemli olaylarından biri

de Jön Türk hareketidir. Jön Türk deyimini Yeni Osmanlılar⁵ için kullanılırsa da daha çok 1889'dan sonra II.Meşrutiyet için çaba gösterenler için kullanılmaktadır. Padişah 1877'den sonra Yeni Osmanlılar Cemiyetini dağıttı. 1889'da Mekteb-i Tıbbiye'de "İttihat-ı Osmanî Cemiyeti" adı altında bir cemiyet kuruldu. Bu cemiyet 1895'de Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ismini aldı. Cemiyetin ileri gelenleri Ahmed Rıza, Prens Sabahattin, İbrahim Temo, Abdullah Cevdet, İshak Sukûti, Hüseyinzâde Ali, Mizancı Murad Bey ve 1903'den sonra Said Halim Paşa'dır. 1906 yılında Selânik'te Mithat Şükrü, Bursalı Mehmed Tahir ve Talat Bey'in de içinde bulunduğu bir grup Osmanlı Hürriyet Cemiyetini kurdu. İki cemiyet 1907'de birleşti. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin zorlaması ile 23 Temmuz 1908'de II.Meşrutiyet ilan edildi.

II.Meşrutiyetle birlikte İttihat ve Terakki devri başladı. 31 Mart Vak'asından (13 Nisan 1909) sonra II.Abdülhamid tahttan indirildi ve yerine V.Mehmed Reşâd geçirildi (27 Nisan 1909). Sultan Mehmed Reşâd döneminde (1909-1918) Arnavutluk isyanı başladı (1 Nisan 1910). 1910 yazında Suriye'nin güneyinde Havran'da Dürzîler isyan etti. 1911'de Yemen ve Asir'de isyanlar oldu. İtalya Trablusgarb'ı ve Bingazi'yi işgal etmek için Osmanlı Devleti'ne bir ultimatom verdi (28 Eylül 1911). İtalya 4 Eylül'de Trablusgarb'ı işgale başladı. Ancak sahil kesiminde tutunabildi. Türk mukavemeti karşısında içeriye doğru ilerleyemedi. Trablusgarb'da başarılı olamayan İtalya on iki adanın hepsini işgal etti (24 Nisan-20 Mayıs 1912). Balkan Devletleri Rumeli'yi paylaşmak gayesi ile, 8 Eylül 1912'de Karadağ ve 18 Eylül'de de Bulgaristan ve Sırbistan ve bilâhare Yunanistan Osmanlı Devleti'ne harp açtılar. Birinci Balkan Harbi 30 Mayıs 1913'de imzalanan Londra Antlaşması'na kadar sürdü. İkinci Balkan Harbi, Said Halim Paşa'nın sadrazamlığı döneminde oldu.

Said Halim Paşa Osmanlı Devleti'nin en buhranlı döneminde yetişti ve bu buhranlı dönemde devlet hizmetlerinde bulundu. Paşa üzerine bildiğimiz kadarıyla yapılan tek derli toplu çalışmada 1973'de Rabia Selincik tarafından yapıldı. Bu çalışma

lisans tezi olarak hazırlandı. Bunun dışında geniş çapta bir araştırma yapılmadı. Biz bu çalışmayı yeterli bulmuyoruz.

Araştırmamızı hazırlarken Başbakanlık Arşivi'nden dönemle ilgili belgelerden faydalandık. Yalnız 1914'ten sonraki belgeler hizmete sunulmadığından dolayı bunlardan faydalanamadık. Ancak Dosya Tasnifi'nin bazı bölümlerinden yararlandık. 1914'ten sonraki bu eksikliği hatıratlarından, dönemin periyodik yayınlarından, salnâmelerden ve düstûrlardan yararlanarak gidermeye çalıştık.

GİRİŞLE İLGİLİ DİPNOTLAR

1- Mümtaz Turhan, Kültür Değişmeleri, 2. baskı, İstanbul 1972, s. 248.

2- Ed. Engelhard, Türkiye ve Tanzimat, (tercüme eden Ali Reşâd), İstanbul 1328, s. 7-8.

3- Erol Güngör, Türk Kültürü ve Milliyetçilik, 4. baskı, İstanbul 1980, s. 91, aynı müellif, Dünden Bugünden Tarih-Kültür-Milliyetçilik, Ankara 1982, s. 23. Tanzimat hakkında geniş bilgi için bk. Ed. Engelhard, aynı eser; Tanzimat I, İstanbul 1940, Reşat Kaynar, Mustafa Resit Paşa ve Tanzimat, 2. baskı, Ankara 1985.

4- Şark Meselesi ile ilgili geniş bilgi için bk. Edovard Driault, Şark Meselesi, (tercüme eden Nafiz), İstanbul 1328; Hans Rohde, Şark Meselesi, (tercüme eden Nihat), İstanbul 1932; Raif Karadağ, Şark Meselesi, İstanbul 1970; Bayram Kodaman, Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası, İstanbul 1983.

5- Yeni Osmanlılarla ilgili geniş bilgi için bk. Ebuzziya Tefvik, Yeni Osmanlılar Tarihi, (yayına hazırlayan Ziyad Ebuzziya), c. I-III, İstanbul 1973-1974; Kaya Bilgegil, Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerine Araştırmalar (Yeni Osmanlılar), c. I, Ankara 1976.

6- Jön Türkler ile ilgili geniş bilgi için bk. Kol Ağası Resneli Ahmed Niyazi, Hâtırat-ı Niyazi vahut Tarihçe-i Kebir-i Osmaniden Bir Sahife, İstanbul 1326; Ahmed Bedevî Kuran, İnkılâp Tarihimiz ve "Jön Türkler", İstanbul 1945; aynı müellif, İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki, İstanbul 1948; aynı müellif, Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele, İstanbul 1956; Yuri A. Petrosyan, Sovyet Gözüyle Jön Türkler, Ankara 1974; Şerif Mardin, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908, 2. baskı, İstanbul 1983; E. E. Ramsaur, Jön Türkler ve 1908 ihtilâli, (tercüme eden Nuran Yavuz), 2. baskı, İstanbul 1982; Birol Emil, Mizancı Murad Bey Hayatı ve Eserleri, İstanbul 1979; Şükrü Hanioglu, Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi, İstanbul (t.y.); Sina Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, İstanbul 1980.

7- Rabia Gelincik, Said Halim Paşa, İstanbul 1973.

I. BÖLÜM

SAİD HALİM PAŞA'NIN SADARETİNE KADAR GEÇEN HAYATI

A- Said Halim Paşa'nın Doğumu, Ailesi ve Tahsîl Hayatı

Mehmed Said Halim Paşa'nın doğum tarihi hakkında çeşitli rivayetler olmakla beraber biz burada Başbakanlık Sicill-i Ahvâl Defteri'ndeki kayıtları esas almış bulunuyoruz. Buna göre Said Halim Paşa'nın doğum tarihi 11 Ramazan 1280 (19 Şubat 1864) olup Kahire'de doğmuştur.¹ Said Halim, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın torunudur. Babası vezir Halim Paşa (1830-1894)-dır.²

Said Halim Paşa'nın büyük babası Mehmed Ali paşa,³ Kavalala'da doğdu. Bazı kaynaklarda Arnavut olduğu kayıtlı ise de, Mısır hıdîv hanedanı daima Türk olarak kabul edildiği gibi hanedanın ileri gelenleri de Türk soyundan geldiklerini söylerlerdi.⁴ Mehmed Ali Paşa, babasının Konya'dan Kavalala'ya gittiğini ifâde etmiştir. Prof.Dr.Feroz Ahmad, Said Halim Paşa'nın ve dolayısıyla Mehmed Ali Paşa'nın "Arap asıllı" olduğunu iddia ederse de bunu tevsîk edecek kaynak göstermediği için bize itibar edilmemektedir.⁶ Diğer taraftan Mısır'da valiliği sırasında açtığı mekteplerde ve devlet dairelerinde Türkçeyi resmî dil tayin eden ve sarayında Arapça konuşma yasağını koyan⁷ Mehmed Ali Paşa'nın Arnavut veya Arap asıllı olduğu hakkındaki iddiaları bu bakımdan da çürütmektedir.⁸

İlk Mısır hıdîvi İsmail Paşa'nın⁹ hıdîv olmasından¹⁰ sonra Halim Paşa ile arası açıldı. Halim Paşa, Şubra sarayından çıkıp İstanbul'a gelmeden önce kendisini Mısır'dan kaçırmak için birçok işkenceye ma'ruz kaldı.¹¹ Saltanat hırsı ile amcasına her türlü işkenceyi reva gören hıdîv İsmail Paşa, nihayet onun Mısır'ı terketmesini sağlamıştır.¹² Mısır'ı terketmeye mecbur kalan Halim Paşa âilesiyle birlikte İstanbul'a geldi.¹³ Mehmed Said Halim Paşa o zaman sekiz dokuz yaşlarında

idi. Hükümet âileyi Baltalimanı'ndaki sahilhâneye yerleştirdi.¹⁴

Said Halim Paşa İstanbul'a geldikten sonra batı ve doğu dillerinden bazılarını öğrenme imkânını buldu. Bunlardan Arapça ve Farsça ile Fransızca ve İngilizce'yi özel hocalardan öğrendi.¹⁵ Kendisinden küçük olan kardeşi Abbas Halim Paşa¹⁶ ile İsviçre'ye tahsile gitti.¹⁷ Eşref Edip, Said Halim Paşa'nın İsviçre'nin Cenevre şehrinde özel mekteplerden birisinde öğrenime başladığını söylerse de¹⁸ diğer bir kaynakta "İsviçre Dârülfünûn"unda öğrenim yaptığı anlaşılmaktadır.¹⁹ Prens²⁰ Said Halim Paşa orta ve yüksek tahsîlini tamamladıktan sonra İstanbul'a döndü.²¹ O İsviçre'de siyasî ilimler tahsîli yaptı²² ve burada beş yıl kaldı.²³ Said Halim Paşa Arapça ve Türkçeyi güzel bir şekilde konuşup yazmaktaydı.²⁴

Said Halim Paşa ile Abbas Halim Paşa'ya tahsîl dönüşlerinde, babaları Halim Paşa millî seciye ve hüviyetlerinin değişip değişmediğini anlamak için onları imtihan etti. Millî seciyelerinin daha da güçlendiğini gördü.²⁵

B- İlk Devlet Hizmetleri ve Jön Türklerle İlişkisi

1- İlk Devlet Hizmetleri

Mehmed Said Halim Paşa, tahsîlini tamamlayıp İstanbul'a döndükten sonra II. Abdülhamid tarafından 13 Mayıs 1888 (2 Ramazan 1305)'de "...rütbe-i refî'a-i mîr-i mîrânî ve ikinci rütbeden Mecîdî nişân-ı zî-şânı..." ile taltîf edildi.²⁶ Bunlar için ısdâr olunan irâdenin tarihi 3 Ramazan 1305 (14 Mayıs 1888) dir.²⁷

Said Halim Paşa 21 Mayıs 1888 (10 Ramazan 1305)'de yirmibeş yaşında iken Şûrâ-yı Devlet a'zâlığına tayin edildi.²⁸ O Şûrâ-yı Devlet a'zâlığı sırasında vazifesini aksatmadan yerine getirmiştir. Bu husus Sicill-i Ahvâl Defteri'nde bilhassa ifade edilmiştir.²⁹ Yine Şûrâ-yı Devlet reisi Ahmed Arifî Paşa (II. Abdülhamid devri sadrazamlarından) tarafından Said

Halim Paşa için yazılan mülâhâzada, Paşa'nın "...me'mûr buyurduğu günden berû hüsn-i devam ile ibrâz-ı liyâkat etmektedir..." denilmiştir.³⁰

Mehmed Said Halim Paşa'ya 23 Şubat 1889 (22 Cumâdel âhire 1306-11 Şubat 1304)'da "ikinci rütbeden nişân-ı âlî-i Osmânî" verildi.³¹ Paşa 23 Nisan 1892 (24 Ramazan 1309-9 Nisan 1308)'de de "birinci rütbeden nişân-ı âlî-i Osmânî" ile taltîf edildi.³²

Said Halim Paşa Şûrâ-yı Devlet'in maliye dairesinde çalışmaktaydı. Görevindeki başarısını sürdürerek 17 Kasım 1899 (13 Receb 1317-5 Teşrîn-i sâni 1315)'da kendisine "murassa' Mecîdî nişân-ı zî-şânı" verildi.³³

Şûrâ-yı Devlet reisi vezir Mehmed Said Paşa³⁴ Sadrazam Halil Rifat Paşa (1895-1901)'ya gönderdiği bir tezkirede şöyle demektedir: "...Şûrâ-yı Devlet Mâliye Dâiresi a'zâsından sa'âdetlü Sa'îd Paşa'nın şâyeste-i taltîf-i âlî bulunduğundan rütbesinin Rûmeli beylerbeyliğine terfî'i husûsuna müsâ'ade-i celîle-i sadâret penâhîlerinin şayan buyurulması bâbında emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir..."³⁶

Şûrâ-yı Devlet reisinin sadrazama yazdığı tezkire üzerine, Sadrazam Halil Rifat Paşa da padişah II. Abdülhamid'e aşağıdaki tezkireyi göndermiştir: "...Atufetlû Efendim Hazretleri, vezâif-i me'mûriyetlerini hüsn-i îfâ etmekte olmalarından nâşî şâyeste-i âtîfet-i seniye oldukları Şûrâ-yı Devlet riyâset-i celîlesinin bekâ'en arz u takdîm kılınan tezkirelerinde iş'âr olunan Mâliye Dâiresi a'zâsından sa'âdetlü Sa'îd Halîm Paşa'nın hâiz olduğu mîr-i mîrân rütbesinin Rûmeli beylerbeyliği pâyesini ... i'tâsı hakkında her ne vech ile irâde-i seniye-i cenâb-ı hilâfetpenâhî müte'allik ve şeref-sudûr buyurulur ise mantûk-i âlîsi infâz edileceği beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm kılındı efendim..."³⁷

Sadrazam'ın yukarıda zikredilen tezkiresi üzerine Yıldız Sarayı Serkâtibi Muhsîn imzası ile gönderilen irâde-i se-

niyede Said Halim Paşa'nın mîr-i mîrân rütbesi 26 Cumâ'del Ūlâ 1318-8 Eylül 1316 (22 Eylül 1900)'da Rûmeli beylerbeyliği pâyesine yükseltildi.³⁸

Enver Ziya Karal Osmanlı Tarihi adlı eserinde, 1879'da Hıdîv İsmail Paşa'nın azledilmesi üzerine, II. Abdülhamid'in hıdîvliğe Said Halim Paşa'yı getirmeyi düşündüğünü yazmaktadır.³⁹ Yine aynı eserinde Karal, Tefvik Paşa ile mücadele eden Arabî Paşa'nın 1880'de Said Halim Paşa'yı hıdîvliğe geçirmek için uğraştığını kaydetmektedir.⁴⁰ Karal'ın konu ile ilgili verdiği bilgiler yanlıştır. Çünkü Said Halim Paşa bu tarihlerde tahsîl ile uğraşmaktadır ve babası Halim Paşa da hayattadır. II. Abdülhamid hıdîvlik için İsmail Paşa'nın yerine Halim Paşa'yı,⁴¹ padişah ve Arabî Paşa da Tefvik Paşa'nın yerine Said Halim Paşa'nın babası Halim Paşa'yı düşünmektedirler.⁴²

2- Jön Türklerle İlişkisi

Said Halim Paşa Rûmeli beylerbeyliği pâyesine ulaştıktan sonra Şûrâ-yı Devlet a'zâlığı görevine fazla alaka göstermediğini görüyoruz. Çünkü o, Eşref Edip'in yazdığına göre: "... serbestî-i efkâra sâhib bir âlemde büyüdüğü için pek tabi'îdir ki İstanbul muhît-i istibdadına hiç bir zaman uyamayacak, teveccüh-i şâhâneye mazhar olamayacak idi. Nitekim çok geçmeden menkûbîn meyânına dâhil..." oldu.⁴³

Said Halim Paşa, evliliği⁴⁴ münasebetiyle kendi zevkine göre inşâ ettirdiği ve adı ile anılan Yeniköy'deki yalısına çekildi.⁴⁵ Prens fikrini ve bedii zevklerini tatmin edecek şeyler ile uğraşmaya başladı. Bir taraftan kitap okumakla, ictimâî ve tarihî incelemeler ile diğer taraftan da İslâm ve Osmanlı eski eserlerini toplamakla meşgul oldu. Yalısını en güzel ve en değerli eserler ile âdeta bir müze haline getirdi. Musikîye de âşinâ olduğundan, eski güzel eserlere fazlası ile değer verirdi. Musikî ile ilgili kıymetli eserleri toplayabilmek için haddinden fazla fedâkârlık gösterirdi. Meşhur ustalara kardeşi Abbas Halim gibi hicâyesini ve yardımını eksik etmezdi. Yalısı değerli eserler ile doluydu. Yalısında, Osmanlı an'anesini,

İslâm kültür ve medeniyetini bütün canlılığı ile yaşıyordu. Öte tarafta İslâmiyet ve Türklük ile ilgili herşey kaybolurken, onun şahsında ve oturduğu mekanda her şeyi ile farkediliyordu.⁴⁶

Said Halim Paşa, 1900'de kendisine verilen Rûmeli beylerbeyliği pâyesi ile sarayın ve padişahın itibarlı bir adamı oldu. Kendisini kiskanana lar yalısında zararlı evrâk ve silah bulunduğu gerekçesi ile saraya jurnal ettiler.⁴⁷ Bundan ürküp rahatsız olan Said Halim Paşa'nın Mısır'a gittiği iddia ediliyorsa⁴⁸ da aslında İstanbul'dan çıkarılmıştır.⁴⁹ Paşa, Avlonyalı Mehmed Ferid Paşa'nın sadâreti döneminde (15 Ocak 1903-23 Temmuz 1908) yani 1903'ten sonra İstanbul'dan çıkarılmıştır.⁵⁰

Celâleddin Ârif Bey'in Karlsbad'dan 16 Temmuz 1906'da Şair Eşref'e yazdığı mektupta jurnal meselesi ile ilgili olarak Prens Said Halim Paşa şunları söylemektedir: "... Ben o jurnal meselesine zerre kadar ehemmiyet vermedim ve İsmail Nâzım Bey (meşhur Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa'nın oğlu)'i de asla görmedim. Bu jurnal meselesi birbirine garazı olan iki kişi arasında uydurulmuş bir mesele olsa gerekir. Ben zaten Hünkârın hâl ve ahvâlini bildiğim için, İstanbul'dan çıkarıldığım vakit sebebini tenezzül edip ne Mabeyine ve ne de Sadrazama sordum. Bir de Ahmed Celaleddin Paşa Hazretlerinin bu gibi bir şeye tenezzül etmiyeceklerini pekâlâ biliyorum ve benim de böyle bir çocukluğa inanmayacağımı kendileri de bilirler...".⁵¹

Mısır'a giden Said Halim Paşa bir müddet sonra Avrupa'ya gitti ve Jön Türklerle doğrudan doğruya ilişki kurdu.⁵² Aslında bu ilişkinin daha önceden devam ettiği tahmin edilmektedir. Kardeşi Prens Mehmed Ali Paşa Halim (Prens Mehmed Ali Halim Paşa) 1899'da İtalya'nın Brindizi şehrinde "Yeni Osmanlı Kongresine" (Yeni Osmanlılardan kasıt Jön Türklerdir) önyak olacak kadar ilişkiyi ileri bir seviyeye vardırdı.⁵³ Jön Türklerin Avrupa'daki reisleri Ahmed Rıza Bey, Paris'ten 24 Ekim 1901'de Stokholm sefiri Şerif Paşa'ya yazdığı mektuptan anlaşıldığına göre Said Halim Paşa'nın kardeşi Abbas Halim Paşa ile görüştü.⁵⁴ Görüldüğü gibi yalnız Said Halim Paşa değil,

kardeşleri de bilfiil Jön Türklerle ilişki içinde idi.

Said Halim Paşa yurt dışında iken Jön Türklerle olan ilişkisi "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Muhâberât Kayıt Defteri"⁵⁵nden anlaşıldığına göre müfettişlik görevi ile başlamaktadır. 20 Temmuz 1906 tarih ve 45 numaralı beyannâmede "...şu'abât-ı cemiyetin temîn-i âhenk ve intizâmı maksadıyla altı ayda bir münâvebe ile tebdîl edilmek üzere bir de müfettişlik vazifesi ihdâs edilmiştir. Vazîfe-i mezkûre şimdiki halde ekâbir-i Osmâniyeden bir zât uhdesindedir..."⁵⁶denilmektedir. Daha sonra Mısır'da bulunan Ferid Bey (Ferid Tek)'e hitaben yazılan mektupta, cemiyetin müfettişliğine getirilen ve "Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti'nin iç teşkilatı ile ilgili beyannâmede "ekâbir-i Osmâniyeden biri" diye işaret edilen kişinin Prens Said Halim Paşa olduğu belirtilmektedir.⁵⁷

Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti'nin müfettişi olan Said Halim Paşa'ya Dr.Nazım ve Dr.Bahaeddin imzası ile bir mektup gönderildi. Mektupta kendisine Nisan ayının sonunda verilen müfettişlik görevinin sona erdiği ve 2 Kasım 1906 tarihinden itibaren altı ay daha bu görevin ikinci defa tevdi' edildiği bildiriliyordu.⁵⁸

Müfettiş Said Halim Paşa'ya tarihsiz olarak gönderilen bir mektupta, cemiyetin faaliyetlerini genişletmek için para yardımında bulunması istenilmektedir.⁵⁹

18 Kasım 1906 tarihli ve "Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti'nin Müfettişliği Cânib-i Âlîsine" başlığı ile Paris'ten Paşa'ya bir mektup gönderildi. Mektupta Said Halim Paşa'nın gönderdiği paranın alındığı bildiriliyor ve kendisine cemiyetin üç haftalık müzakere hülâsasının da gönderildiği belirtiliyordu.⁶⁰

Said Halim Paşa 1 Kânûn-ı evvel 1906 tarihinde Pariste-ki merkeze bir mektup göndererek Mısır şubesinden beklenen hizmetlerin neler olacağı sorusu üzerine kendisine mektupla cevap verilmiştir.⁶¹ Verilen cevapta cemiyete para yardımı

için tavassutta bulunması istenmektedir. Ayrıca Türklerin kıyamı için Paşa'dan para toplanmasında tavassutu istenmesi onun Araplığından ve Arnavutluğundan bahsedenlerin iddialarını çürütmektedir.

Yukarıda bahsi geçen mektupta Mısır şubesinden beklenen hizmetler arasında şunlar da sıralanmaktadır: "...Neşriyatımız içinde Mısırlıları ve Arapçayı mütekellim Osmanlıları müstefid edecek makale ve beyannâmelerimizi Arapçaya tercüme ettirib Mısır gazetelerinden biri vasıtasıyla veya ayrıca Cemiyet namına neşretmektir. Şûrâ-yı Ümmet'e Arapça bir ilave çıkarmak ve Süveyş gibi geçit mahallerde evrâkın intişarına hizmet edecek memurlar tedarik etmek de Mısır şubesinin hidematından ma'dût olmalıdır".⁶² Said Halim Paşa bu görüşlere itiraz etmiş olacak ki bir ay sonra kendisine gönderilen mektupta⁶³ Paris'teki Cemiyet merkezinin görüşü anlatılmakta ve Paşa'nın itirazlarının özü de belirtilmektedir. Gönderilen mektupta şunlar yazılıdır: "Arapça neşriyata gelince: zât-ı biraderîleri Mısır'da Arapça neşriyatımızdan Abdülhamid aleyhinde olması itibariyle- iş görmek şöyle dursun mazarrat husule geleceğini söylüyorsunuz. Neşriyatı biz, cahil ve mütaasıp fellâhlar için yapmayıp belki Mısır'ın okur-yazar kısmı ile asıl Türkiyedeki Arap vatandaşlarımız için yapmak istiyoruz. Biz neşriyatımızda bu sûy-i tefehhümü izale için uğraşacağız. Bizim ta'rîzimiz makam-ı hilâfete olmayıp sırf o makam-ı âlînin ulviyetini izaleye çalışan Abdülhamid'e olduğunu göstermeğe gayret edeceğiz...".⁶⁴

Mısır'da bulunan Ferid Bey'e 12 Aralık 1906 tarihi ile gönderilen mektupta müfettiş Said Halim Paşa'nın Marsilya'dan Mısır'a gideceği bildiriliyordu. Ayrıca bu mektupta Said Halim Paşa'nın hem zeki hem de gayretli bir kimse olduğuna işaret ediliyordu.⁶⁵ Bu mektup Paşa'nın şahsiyetini ortaya koyması bakımından önemlidir.

Ahmed Rıza Bey hatıralarında "Paris'te Sıkıntılı Hayat ve Para Yardımında Bulunanlar" başlığı ile son sene Mısır'a para toplamak için gittiğini ve orada Said Halim Paşa'nın de-

lâleti ile beş bin frank toplandığını yazıyor. Bu paranın toplanmasından sonra Nazım Bey'in memlekete gönderildiği, Enver ve Niyazi Beylerin dağa çıkarıldığı özellikle belirtiliyor.⁶⁶

Said Halim Paşa, İttihat ve Terakki Cemiyetine maddi yardımda bulunduğu gibi fikrî yardımda da bulundu.⁶⁷ Fikrî yardımın ne olduğu hususunda bir bilgimiz yoktur. Said Halim Paşa'nın kardeşlerinden Abbas Halim Paşa ile Mehmed Ali Paşa Halim de bu cemiyete maddî yardımda bulundular.⁶⁸ Said Halim Paşa ve kardeşlerinin babaları Halim Paşa'dan kalma büyük servetleri vardı.⁶⁹

Said Halim Paşa meşrutiyet (II.Meşrutiyet)'in ilânından (23 Temmuz 1908-23 Cumâdel âhire 1326-10 Temmuz 1324) sonra Mısır'dan İstanbul'a geldi.⁷⁰

C- Meşrutiyet'in ilânından Sonraki Devlet Hizmetleri ve İttihat ve Terakki Cemiyeti ile İlişkileri

1- Yeniköy Belediye Dâiresi Başkanlığına ve Âyân Azâlığına Seçilmesi

Said Halim Paşa yurt dışına çıkarılmış olmasına rağmen Şûrâ-yı Devlet a'zâlığı görevi devam etti. Ancak 21 Ağustos 1324 (3 Eylül 1908) tarihinde "Şûrâ-yı Devletçe icrâ kılınân tensikâtda" kadro azlığı sebep gösterilerek görev dışı bırakıldı.⁷¹

Şûrâ-yı Devlet a'zâlığından açığa alınan Said Halim Paşa 1908'de yapılan belediye seçimlerinde İttihat ve Terakki listesinden Yeniköy Belediye Dâiresi Başkanı seçildi.⁷² Bir süre sonra Şehreminliğinde bulunan Hüseyin Kâzım Bey tarafından görevinden alındı.⁷³ Bilâhare Cemiyet-i Umumiye-i Belediye ikinci başkanlığına seçildi.⁷⁴

Said Halim Paşa 14 Aralık 1908 (2 Kânûn-ı evvel 1324-20 Zilkade 1326) tarihli irâde-i seniye ile tayîn edilen 39 kişilik â'yân a'zâlığı listesine seçilememekle beraber,⁷⁵ aynı

gün ikinci bir irâde-i seniye ile⁷⁶ â'yân a'zâlığına on bin guruş ma'âşla⁷⁷ tayîn edildi. 28 Aralık 1908 (16 Kânûn-ı sâ-nî 1324)'de Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye'nin idare a'zâlığına seçildi.⁷⁸

2- Şûrâ-yı Devlet Riyâsetine Getirilişi

Said Halim Paşa 1909 (1325)'da Selânik'te gizli olarak yapılan⁷⁹ İttihat ve Terakki kongresine â'yân azâsı olarak katıldı.⁸⁰ Paşa artık İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ileri gelenlerindendi.⁸¹ İttihat ve Terakki'nin 1912'deki meclisin feshi çalışmalarına bilfiil katıldı.⁸²

Meclisin feshinden sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti, bazı üyelerinin kabineye girmesi için çalıştı.⁸³ Bu çalışmanın sonunda sadrazam Said Paşa'nın 1 Safer 1330 (21 Ocak 1912) tarihli teklifi ile⁸⁴ Said Halim Paşa 2 Safer 1330-9 Kânûn-ı sâ-nî 1327 (22 Ocak 1912)'de daha önce uzaklaştırıldığı Şûrâ-yı Devlet'e, â'yân a'zâlığına mahsus ma'âşla başkan tayîn edilerek kabineye girdi.⁸⁵

Said Halim Paşa Trablusgarb Harbi sırasında, tedavi maksadıyla kaplıcalara gitmek için bir ay izin istedi.⁸⁹ 18 Receb 1330-20 Haziran 1328 (3 Temmuz 1912)'de irâde-i seniye ile kendisine bir ay izin verildi.⁸⁷ Bu izin görünüşte tebdili hava, gerçekte ise İtalya Hükümeti ile sulh müzakerelerinde bulunması içindi.⁸⁸ Said Halim Paşa 12 Temmuz 1912'de İtalya delegeleri ile özel olarak Lozan'da buluşup sulh için gizli görüşmelere başladı.⁸⁹ 17 Temmuz'da Said Paşa Hükümeti görevden çekildi, Gazi Ahmed Muhtar Paşa Hükümeti görevini yenilemeyince görüşmelerden bir sonuç alınamadan 28 Temmuz'da Lozan'dan geri döndü.

Said Halim Paşa, 21 Temmuz'da Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın kabineyi kurmakla görevlendirilmesi üzerine 9 Temmuz 1328 (22 Temmuz 1912)'de Şûrâ-yı Devlet riyaseti görevinden fiilen ayrıldı.⁹⁰

Said Halim Paşa, Said Paşa Hükümetinin istifasından sonra İttihat ve Terakki'nin 1912 yılındaki kongresinde bu cemiyetin umumî kâtibliğine seçildi.⁹¹ 6 Kasım 1912'de Talat Bey ile Said Halim Paşa Harbiye Nâzırlığına Nazım Paşa yerine Mahmud Şevket Paşa'yı teklif için Kâmil Paşa'yı ziyaret ettilerse de bir sonuç alamadılar.⁹² Bu ziyaretten bir sonuç alamayan İttihat ve Terakki ileri gelenleri "Halâskârân" gurubunun reisi durumunda olan Harbiye Nâzırı Nazım Paşa'yı elde etmeye çalıştılar. Bu işle, Nazım Paşa'nın eski dostu olan Said Halim Paşa görevlendirildi. Nazım Paşa'yı, Kâmil Paşa'nın aleyhine çevirmek için Prens'in yalısına davet ederek bir takım toplantılar yapıldı. Sonunda Enver Bey'i Kolordu Erkân-ı Harb Reisliğine, Cemal Bey'i de Menzil Müfettiş-i Umumiliğine tayin ettirerek İstanbul'daki askerinin önemli bir bölümü İttihat Terakki'nin eline geçti.⁹³ Said Halim Paşa, İttihat ve Terakki kurmayları tarafından düzenlenen Bâbîâlî Baskını'nın (23 Ocak 1913) tertipcileri arasında idi.⁹⁴

Said Halim Paşa İttihat ve Terakki içindeki bu faaliyetleri yanında İttihatçılara devamlı para yardımında bulundu. İttihat ve Terakki'nin yayın organlarından olan Tanin Gazetesi'ne 2000 altın lira vererek gazetenin yayınına devam etmesini sağladı.⁹⁵ Kendisi İslâmcıların ileri gelenlerinden olmasına rağmen Türkçülük hareketinin temel kuruluşlarından olan Türk Derneğine üye olmaksızın nakdî yardımda bulundu.⁹⁶

3- Hâriciye Nâzırlığı

Bâbîâlî Baskını ile istifa ettirilen Kâmil Paşa Hükümeti yerine, Mahmud Şevket Paşa Hükümeti kurmakla görevlendirildi. 15 Safer 1331-10 Kânûn-ı sâni 1328 (24 Ocak 1913)'de Mahmud Şevket Paşa'nın padişah V.Mehmed'e takdim ettiği hükümet üyeleri listesi,⁹⁷ 16 Safer 1331 (25 Ocak 1913)'de onaylandı.⁹⁸ Said Halim Paşa, Mahmud Şevket Paşa Kabinesine onbeş bin kuruş ma'âşla Şûrây-yı Devlet Reîsî olarak girdi.⁹⁹ Said Halim Paşa iki gün sonra 18 Safer 1331-14 Kânûn-ı sâni 1328 (27 Ocak 1913) tarihli irâde-i seniye ile yine onbeş bin kuruş ma'âşla Hâriciye Nezâretine tayin edildi.¹⁰⁰ Daha önce bu nezârete eski

Atina Sefiri Muhtar Bey vekil olarak getirilmişti.¹⁰¹

Said Halim Paşa'dan boşalan Şûrâ-yı Devlet Riyâsetine vekaleten Adliye Nâzırı İbrahim Bey getirildi.¹⁰² Daha sonra Şûrâ-yı Devlet Riyâsetine eski sadrazamlardan Said Paşa getirildi.¹⁰³ Yeni hükümet ekseriyetle İttihat ve Terakki eğilimlilerden kuruldu. Adliye Nâzırlığına eski İstanbul Valisi İbrahim Bey, Şûrâ-yı Devlet Riyâsetine ve daha sonra Hâriciye Nâzırlığına Said Halim Paşa, Bahriye Nezâretine Mahmud Paşa, Maârif'e Şükrü ve Evkâf Nâzırlığı'na Hayrı Efendi, Başkumandanlık Vekâleti'ne de İzzet Paşa getirildi.¹⁰⁴

Said Halim Paşa Hâriciye Nezâretine gelir gelmez, büyük devletler tarafından 17 Ocak 1913'de Kâmil Paşa Hükümetine verilen ortak notaya¹⁰⁵ 30 Ocak 1913'de cevap vererek bu notayı reddetti.¹⁰⁶ Bu nota ile Mahmud Şevket Paşa Hükümeti, Edirne'nin Meriç nehrinin sağ kıyısına düşen kısmını vermeye razı idi. Türkiye'nin güvenliği için gerekli olan adalar Osmanlılara kalacak, diğer adalar da Anadolu'nun güvenliği gözönüne alınarak büyük devletlerin mukadderatına bırakılacaktı. Buna karşılık olarak büyük devletlerin Türkiye'ye karşı iyi niyet göstermeleri, Osmanlı Devleti'nin gümrük vergilerini kendisinin tesbit etmesini kabul etmelerini istiyordu. Bir de Türkiye'deki yabancılara Osmanlılara uygulanan vergilerin uygulanacağını, yabancı postahanelerin kapatılacağı ve kapitülasyonların kaldırılacağı bildiriliyordu.¹⁰⁷

Ortak notaya verilen cevap reddedildi ve ateşkes 3 Şubat'ta sına erince Edirne yeniden bombardıman edildi. Çatalca'ya doğru hareket eden Bulgar ordusu 18-30 Mart tarihleri arasında geri püskürtüldü. Edirne 26 Mart'ta düştü. Edirne'nin düşmesi üzerine büyük devletler 31 Mart 1913'de dört maddelik sulh şartlarını Bâbiâliye bildirdiler. Bâbiâli bu şartları kabul ettiğini 1 Nisan'da açıkladı ve 16 Nisan'da Bulgarlarla karşılıklı ateşkes ilan edildi. Bunun üzerine Londra müzakereleri tekrar başladı. 30 Mayıs 1913'de Osmanlı Devleti ile Balkan müttefikleri arasında Londra Barış Antlaşması imzalandı. Bu antlaşma ile Kâmil Paşa'nın bir darbe ile iktidardan

uzaklaştırılmasına sebep olarak gösterilen şartların daha ağır-
ları kabul edildi. Yedi maddelik olan Lozan Barış Antlaşması-
na göre: Midye-Enes hattının ötesi müttefiklere yani Edirne
Bulgarlara bırakılıyordu. Arnavutluğun sınırlarının tespiti
ve bu ülke ile ilgili bütün konuların halli büyük devletlere
bırakılıyordu. Osmanlı Devleti Girit üzerindeki bütün hakla-
rından vazgeçiyor ve Ege adalarının kaderi büyük devletlerin
eline terkediliyordu.¹⁰⁸

Mahmud Şevket Paşa Hükümeti göreve başladıktan sonra
Kâmil Paşa ve Prens Sabahattin ve taraftarları İttihat ve Te-
rakki ağırlıklı hükümeti düşürmek için komplo girişiminde bu-
lundular. İlk komplo girişimine Prens Sabahattin'in kâtabi
Saffet Lütfî Bey ve Sabahattin'in amcası Abuk Ahmed Bey'in de
içinde bulunduğu bazı subaylar tarafından girişildiği iddia
ediliyor.¹⁰⁹ İttihatçılar için hazırlanan komplolarda Paris-
te bulunan Şerif Paşa'nın ve Kahire'de bulunan Kâmil Paşa'nın
büyük etkisi olmuştu ve İngiltere tarafından destekleniyordu.
Kâmil Paşa 28 Mayıs'ta İstanbul'a gelir gelmez İstanbul Muha-
fız Komutanı Cemal Bey tarafından evinde nezaret altına alındı
ve üç gün sonra da İstanbul'dan uzaklaştırıldı.¹¹⁰

İstanbul Muhafız Komutanı Cemal Bey'in Hürriyet ve İ'ti-
lâf Partisi'nin darbe hazırlıklarını zamanında müdahale etmesi
ile engelledi. Fakat Hürriyet ve İ'tilâfçılar daha çabuk hare-
kete geçerek 11 Haziran 1913 (6 Receb 1331-29 Mayıs 1329)'de
sadrazam Mahmud Şevket Paşa'yı Harbiye Nezâreti'nden Bâblâli'ye
gitmek üzere iken Bayezid'de öldürdüler.¹¹¹

I. BÖLÜMLE İLGİLİ DİPNOTLAR

1- Başbakanlık Arşivi (bundan sonra B A), Sicill-i Ahvâl Defteri, Nr. 25, s.121; Gültekin Oransay, Osmanlı Devletinde Kim Kimdir?, C.I, Ankara 1969, s.261; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Son Sadrazamlar, İstanbul 1982, c.IV, s.1893'de milâdî doğum tarihini 1863 olarak vermektedir. Eşref Edip; Said Halim Paşa'nın şehâdeti dolayısıyla yazdığı hal tercümesinde doğum tarihini hicrî 1279 olarak vermektedir. Bk. "Âlem-i İslâm için pek büyük bir ziyâ' ", Sebilürresâd, c.XIX, sayı492, Ankara 17 Cemâziyel evvel 1340-16 Kânûn-ı sâni 1338, s. 256; ayrıca Ercümen Kuran ise "Türk düşünce tarihinde Arap kültürü aydın: Said Halim Paşa"; (Türk-Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve gelecekte 1. Uluslararası Konferansı Bildirileri, 18-22 Haziran 1979 Ankara, s. 22) adlı makalesinde doğum tarihi olarak 1856 tarihini vermektedir.

2-BA, Sicill-i Ahvâl Defteri, Nr. 25, s. 121; Yıldız Evrâkı, Kısım Nr. 31, Evrâk Nr.1635, Zarf Nr.65, Karton Nr. 84; İrâde-Dâhiliye, Nr.84856; İrâde-Dâhiliye, Nr.87781; İrâde-Dâhiliye, Nr.99867; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, s.1893; Eşref Edib, aynı makale, Sebilürresâd, c.XIX, sayı492, s.256.

3- "... Kavala çorbacısı Hüseyin Ağa'nın yeğeni Mehmed Ali Ağa isminde biri vardır ki yüz nefer gönüllüye başbuğ olarak gitmiş iken dört beş sene zarfında vezâretle Mısır'a vali olarak kalmış [1805-1848] ve şahsen ümmî derecede bir adem olduğu halde ...." Bk. Ali Fuad, "Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa", Türk Tarih Encümeni Mecmuası, Nr. 19(96), İstanbul 1 Haziran 1928, s.64. Mehmed Ali Paşa hakkında geniş bilgi için bk. Şinâsî Altundağ, Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı, I. Kısım, Ankara 1945; aynı müellif, "Mehmet Ali Paşa" maddesi, İslâm Ansiklopedisi, c.VII, s.556-579.

4- Şinâsî Altundağ, aynı madde, İA, c.VII, s. 566; Enver Ziya Karal ise kaynak göstermeden Arnavutluk iddiasının gerçek olmadığını yazmaktadır (bk. Osmanlı Tarihi, c.V, s.125).

5- Osman Ergin, Türk Maarif Tarihi, c.II, İstanbul 1977, s. 817. Yılmaz Oztuna'da bu âilenin Konya'dan gelip Kavala'ya

yerleştiklerini yazmaktadır. Bk. B. Türkiye Tarihi, c.VI, s.399.

6- Feroz Ahmad, İttihat ve Terakki, (tercüme eden Nuran Yavuz), İstanbul 1948, s.228.

7- Osman Ergin, aynı eser, c.II, s.517. İbrahim Ağa'nın onyedinci çocuğundan biri olan Mehmed Ali Paşa 1799'da Mısır'a ayak bastı. Arapça bilmiyordu ve ömrünün sonuna kadar da bu dili doğru dürüst öğrenememiştir. Bk. Yılmaz Öztuna, aynı eser, c.VI, s.399.

8- Mehmed Ali Paşa âilesinin Arnavut olmadığı aralarında Arnavutça konuşan kimse olmadığından anlaşılmaktadır. Bk. Muharrem Giray, "Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa", Tarih Dünyası, c.II, sayı16, İstanbul(t.y), s.120-121; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Bâbîâlî'de uzun süre Mısır'ında idaresine bakan Eyalet-i Mümtaze Kalemî Müdürlüğü'nde görev yapmıştır. Osman Ergin ile yaptıkları sohbetinde M. Ali Paşa'nın Türklüğünü teyid etmiştir. Bk. Osman Ergin, aynı eser, c. II, s.660. Yusuf Hikmet Bayur'da Said Halim Paşa'nın soyca Türk olduğunu yazmaktadır. Bk. Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılâbî Tarihi, c.II/2, Ankara 1983, s.319. Ayrıca bk. Celâl Bayar, Ben de Yazdım (Milî Mücadele'ye Gidiş) c.IV, İstanbul 1967, s.1251; Rıza Nur, Türk Tarihi, c.X, İstanbul 1981, s.353-358.

9- Hıdîv İsmail Paşa, Mısır Valisi İbrahim Paşa (1798-1848)'nin oğludur. İbrahim Paşa da, Mehmed Ali Paşa'nın en büyük oğlu olup 1848'de kısa bir süre Mısır valiliği yapmıştır. Hıdîv İsmail Paşa hakkında geniş bilgi için bk. Şinâsî Altundağ, "İsmail Paşa" mad., İA. c. V/2, s.1115-1119.

10- Sultan Abdülaziz, 13 Muharrem 1283 (28 Mayıs 1866)'de İsmail Paşa'ya bir ferman bahşederek, 1841 fermanındaki âilenin en büyüğünü esas alan "Ekberriyet" kaidelerini kaldırdı. Bu fermanla Mısır valiliği İsmail Paşa âilesine geçiyordu. 18 Muharrem 1283 (3 Haziran 1866)'da ısdâr olunan diğer bir fermanla da padişah, İsmail Paşa'ya ve haleflerine hıdîv (kral naibi, idareci, efendi) ünvanını veriyordu. Bk. İsmail Hamî Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, c.IV, İstanbul 1972, s.206,207,208; Yılmaz Öztuna, aynı eser, c.VII, s.72,73,74. Şinâsî Altundağ bu tarihleri farklı olarak vermektedir. Bk. "İsmail Paşa" mad., İA., c. V/2, s.1116.

11- Cemal Kutay, "Prenses Elâ'nın Hâtıra Defteri", Sohbetler, Nr.3, İstanbul 1969, s.162.

12- Cemal Kutay, aynı eser, s.159. Halim Paşa ile Hidiv İsmail Paşa arasındaki çekişme ile ilgili geniş bilgi için bk. Cemal Kutay, aynı eser, İstanbul 1968-1970, Nr.1-16.

13- İstanbul'a gelen Halim (Abdülhalim) Paşa kendisine vezaret rütbesi verilerek Meclis-i Vükelâ'ya me'mur tayin edildi. Daha sonra Şûrâ-yı Devlet a'zâlığına getirildi. 28 Zilka'de 1311(3 Haziran 1894)'de ansızın Alemdağ'ındaki çiftliğinde vefat etti. Sultan Mahmud türbesi hazîresine defnolunmuştur. Mısır verâset usûlünün değiştirilmesinden dolayı Sultan Abdülaziz'e kırıngın olup V. Murad'ın tahta geçmesi için çalıştı. Abdülaziz'in hal'i vak'asından dolayı Abdülhamid'in nazârında şüpheli bir adamdı. Daha sonra bu şüpheyi kaldırmaya muvaffak oldu. Hatta II. Abdülhamid onu Mısır Hidivliği'ne getirmeyi dahi düşündü. Mithat Paşa'nın görevden alınmasında Halim Paşa'nın da tesiri oldu. Halim Paşa 1861 yılında "Şûrâ-yı Âlf-i Osmânî" adındaki mason teşkilâtını kurdu. Halim Paşa güzel sanatların resim ve musikî dallarında büyük başarı göstermiştir. Klâsik Türk Musikîsi repertuarını notaya aldirtmasıyla tanınmıştır. Bir peşrevi elimizdedir. Halim Paşa aynı zamanda tanburî idi. Halim Paşa ile ilgili olarak bk. İbnülemin (Mahmut Kemal İnal) "Abdülhamid-i Sâni'nin Notları", Türk Tarih Encümeni Mecmuası, Nr.13 (90), İstanbul 1 Kânûn-ı sâni 1926, s. 64-65 n. 2,66; aynı müellif, Son Sadrazamlar, c.I, İstanbul 1982, s.363; c.IV, s.1931; Tahsin Paşa, Abdülhamit Yıldız Hatıraları, İstanbul 1931, s.160; İ. Hakkı Uzunçarşılı, Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi, Ankara 1967, s.43,122 n.216; Türkiye Yüksek Şurası Yüzüncü yıl, Galata (t.y.) s.6,10,16,19; Hikmet Turat, "Türkiye'de Masonluğun kuruluşu", Mimar Sinan, sayı 14, İstanbul 1974, s.28; Said Halim Paşa, Buhranlarımız, s.241; Kaya Bilgegil, Ziyâ Paşa Üzerinde Bir Araştırma, c.I, Ankara 1979, s.181,208,380; Mehmed Zeki Pâkalın, Son Sadrazamlar ve Başvekiller, c.IV, İstanbul 1944, s.65,66,356; Prens Mehmed "Abdülhalim Paşa" mad., Meydan Larousse Ansiklopedisi, c.I, s.29.

14- Eşref Edib, aynı makale, Sebîlürreşâd, c. XIX, sa-

yı 492, s.256.

15- BA, Sicill-i Ahvâl Defteri, Nr.25, s.121; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1893.

16- Prens Mehmed Said Halim Paşa'nın, Prens Abbas Halim Paşa'dan başka iki erkek kardeşi daha vardır. Bunlar Prens Mehmed Ali Halim Paşa ile Prens İbrahim Halim Paşa'dır. Bunun için BA, Yıldız Evrâkı, Kısım Nr.31, Evrâk Nr.1635, Zarf Nr. 65, Karton Nr.84; Celâl Bayar, aynı eser, c.III, İstanbul 1966, s.980; Asaf Tugay, İbret (Abdülhamid'e verilen jurnaller ve jurnalciler), İstanbul (t.y.), s.219,233; Yılmaz Öztuna, aynı eser, c.VII, s.256. Said Halim Paşa'nın bu erkek kardeşlerinden başka Prenses Emine ve Prenses Rukiye adlı ve birinde adını tesbit edemediğimiz üç kız kardeşi vardır. Bk. Münevver Ayaşlı, Dersaadet, İstanbul 1975, s.92,91,195. Prenses Emine, Mehmed Şerif Paşa ile evlenmiştir. (BA, Yıldız Evrâkı, Kısım Nr.31, Evrâk Nr.1635, Zarf Nr.65, Karton Nr.84; Münevver Ayaşlı, aynı eser, s.91). Prenses Rukiye'nin de Sadullah Paşa'nın oğlu Nusret Bey'le evlendiği tahmin edilmektedir. (BA, Yıldız Evrâkı, Kısım Nr.15, Evrâk Nr.74/4-c, Zarf Nr.74, Karton Nr.15; Münevver Ayaşlı, aynı eser, s.195; Asaf Tugay, İbret (Abdülhamid'e verilen jurnaller ve jurnalciler), İstanbul (t.y.), s.105). Halim Paşa'nın adını tesbit edemediğimiz diğer kızı da Mustafa Reşid Paşa'nın torunu Nüriddin Bey ile evlendiği tahmin edilmektedir. Bk.İ. M. Kemal İnal, aynı eser, c.I, s.213 n.1.

17- BA, Sicill-i Ahvâl Defteri, Nr.25, s.121; Eşref Edib, aynı makale, Sebülürreşâd, c.XIX, sayı492, s.256; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1893; Ercümen Kuran, aynı makale, Türk-Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte I. Uluslararası Konferansı Bildirileri, s.22; Eşref Edib, "Abbas Halim Paşa" mad., İslâm-Türk Ansiklopedisi, c.II, Nr.55-56, İstanbul 1945, s.86; Sina Akşin, 100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, İstanbul 1980, s.254; Cemal Kutay bu konu ile ilgili olarak şunları yazmaktadır: "Büyük Babası Mehmed Ali Paşa, kırk iki yaşından sonra okuma yazma öğrenmişti. Oğullarını devrin bilgileriyle cihazlı yetiştirdiği gibi, kendilerine, çocuklarını Avrupa'da yetiştirmelerini tavsiye ve hatta vasiyet etmiş, bunun için herbirisi-

ne ayrıca büyük miktarlarda para ayırmıştır. Halim Paşa oğlu Mehmed Said'i daha beş yaşında iken, Paris'e gönderdi, bütün tahsil kademelerini Fransa ve İngiltere'de yaptırdı. Tatil aylarında Amerika dahil dünyayı gezdirtti, tanıttı". Bk. Cemal Kutay, "Said Halim Paşa'nın Malta'dan Başkan Vilson, Loyd Corc ve Klemanso'ya uyarma mektupları", Tarih Sohbetleri, Nr. 8, İstanbul 1968, s.139.

18- Eşref Edib, aynı makale, Sebîlürreşâd, c.XIX, sayı 492, s.256

19- BA, Sicill-i Ahvâl Defteri, Nr.25, s.121.

20- Prens terimi batı ülkelerinde hükümdar manasında kullanılmaktadır. Bu terimin bir de hükümdarların oğullarına ünvan olarak verildiğini de görüyoruz. Osmanlılarda ise Eflak ve Boğdan eyaletlerine atanan Fener beylerine bir ünvan olarak verilirdi (Bk. Mehmed Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, c.II, 2. baskı, İstanbul 1971, s.781; Bekir Sıtkı Baykal, Tarih Terimleri Sözlüğü, 2. baskı, Ankara 1981, s.81). Bu terimi Said Halim Paşa bizzat kendisi kullandığı için bizde zikretmekte bir sakınca görmedik.

21- Eşref Edib, aynı makale, Sebîlürreşâd, c.XIX, sayı 492, s.256.

22- Ercümen Kuran, aynı makale, Türk-Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte I. Uluslararası Konferansı Bildirileri, s.22.

23- BA, Sicill-i Ahvâl Defteri, Nr.25, s.121; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1893; Sina Akşin, aynı eser, s.254

24- "Arabî ve Türkî kitâbet eder". BA, Sicill-i Ahvâl Defteri, Nr.25, s.121

25- Eşref Edib, aynı madde, İslâm-Türk Ansiklopedisi, c.II, Nr.55-56, s.86

26- BA, Sicill-i Ahvâl Defteri, Nr.25, s.121; aynı konu ile ilgili olarak bk. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1893.

27- Mezkûr irâdenin bir sûreti aşağıdadır:

"Ma'rûz-ı Çâker-i Kemîneleridir ki, Mısırlı devletli Halim Paşa hazretlerinin mahâdîm-i kirâmından Sa'îd ve Abbâs Bey efendiler uhdesine rütbe-i refî'a-i mîr-i mîrânî tev-

câh ve mûmâ-ileyhümâya ikinci rütbeden nişân-ı zî-şân-ı Mecîdî dahî ihsân buyurulmasına mebnî mu'âmelât-ı muktezîyenin ifâsı şeref-sudûr olan emr ü fermân-ı hümâyûn-ı hazret-i hilâfet-penâhî iktizâ-yi âlisinden bulunmuş olmakla ol-bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyül-emrindir. Fî 3 Ramazan sene 305, fî 2 Mayıs sene 304. Ser-kâtib-i Hazret-i "Şehriyârî, Süreyya". BA, İrâde-Dâhiliye, Nr.84854.

28- "...geçende uhdelerine rütbe-i refî'a-i mîr-i mî-rânî tevcih buyurulmuş olan sa'âdetlü Sa'îd ve Abbâs Paşaların Şûrâ-yı Devlet a'zâlığına ta'yîn ve icrâ-yı me'mûriyyetin şerefsudûr olan emr ü fermân-ı hümâyûn-ı hazret-i hilâfet-penâhî iktizâ-yi âlisinden bulunmuş olmakla ol-bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyül-emrindir. Fî 10 Ramazân sene 305, fî 9 Mayıs sene 304.

Ser-kâtib-i Hazret-i Şehriyârî, Süreyya". BA, İrâde-Dâhiliye, Nr.85010. Bu konu ile ilgili Sicill-i Ahvâl Defteri'nde şöyle denilmektedir: "...şehr-i şerîf-i mezburun onunda yirmibeş yaşında olduğu halde Şûrâ-yı Devlet a'zâsına ilhâk buyurulmuştur..." BA, Sicill-i Ahvâl Defteri, Nr.25, s.121. Eşref Edip, Said Halim Paşa'nın fahrî Şûrâ-yı Devlet a'zâlığı ile görevlendirildiğini yazmaktadır. Bk. Eşref Edib, aynı makale, Sebilürresâd, c.XIX, sayı 492, s.256. Said Halim Paşa'nın ilk görevi ile ilgili olarak bk. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1893; Ercümen Kuran, aynı eser, s.22; Said Halim Paşa, Buهرانlarımız, (baskıya hazırlanan M. Ertuğrul Düzdağ), İstanbul 1973 (baskı tarihi hazırlayandan öğrenildi), s.11; Cemal Kutay, Tarih Sohbetleri, Nr.8, s.139; Talat Paşa, Talat Paşa'nın Gurbet Hatıraları, (yayına hazırlayan Cemal Kutay), c.II, İstanbul 1983, s.815 n.94.

29-s.121.

30- BA, Sicill-i Ahvâl Defteri, Nr.25, s.121.

31- BA, İrâde-Dâhiliye, Nr. 87781; BA, Sicill-i Ahvâl Defteri, Nr.25, s.121; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1893.

32- BA, İrâde-Dâhiliye, Nr.99867; BA, Sicill-i Ahvâl Defteri, Nr.25, s.121; Sâlnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniyye 1321, İstanbul 1319 s.102-103 ; Sâlnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniyye 1322, İstanbul 1320, s.166-167; Sâlnâme-i Devlet-i

Âliyye-i Osmanîyye 1323, İstanbul 1321; Sâlnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniyye 1324, İstanbul 1322, s.198-199; Sâlnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniyye 1327, İstanbul 1327, s.95,216; Sâlnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniyye 1328, İstanbul 1328, s.97; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1893.

33- BA, İrâde-Taltîfât Dâiresi, Hazîne-i Evrâk Nr.97, İrâde-i Seniye Nr.941. Sicill-i Ahvâl Defterinde adı geçen nişânın 21 Receb 1317 (25 Kasım 1899)'da verildiği kayıtlıdır. BA, Sicill-i Ahvâl Defteri, Nr.25, s.121. Bu nişânın verilmiş tarihi Sâlnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniyye'de de 21 Receb 1317 olarak yazılıdır. Bk. Sâlnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniyye 1322, s.166-167; Sâlnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniyye 1323; Sâlnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniyye 1324, s.198-199; Sâlnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniyye 1325, s.186-187.

34- Yılmaz Öztuna, aynı eser, c.IX, s.209.

35- İsmail Hami Danişmend, aynı eser, c.IV, s.639.

36- BA, İrâde-Taltîfât Dâiresi, 4 Cümâdel ulâ 318-17 Ağustos 316, Hazîne-i Evrâk Nr.333, İrâde-i Seniye Nr.1303/a.

37- BA, İrâde-Taltîfât Dâiresi, 6 Cumâdel ûlâ 318-19 Ağustos 316, Hazîne-i Evrâk Nr.333. İrâde-i Seniye Nr.1303/b.

38- "Ma'rûz-ı Çâker-i Kemîneleridir ki, resîde-i dest-i ta'zîm olup melfûfiyle manzûr-ı âlî buyurulan iş bu tezkire-i sâmiye-i sadâret penâhîleri üzerine mûcebince irâde-i seniye-i cenâb-ı hilâfet-penâhî şeref-sudûr buyurularak zikr olunan madalyalar likâ'en irsâl-i sûy-i sâmi-i fahimâneleri kılınmış olmakla ol-bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir. Fî 26 Cümâdel ûlâ sene 318, fî 8 Eylül sene 316. Ser-kâtib-i Hazret-i Şehriyârî, Muhsîn". BA, İrâde-Taltîfât Dâiresi, Hazîne-i Evrâk Nr.333, İrâde-i Seniye Nr.1303/c; aynı konu ile ilgili BA, Sicill-i Ahvâl Defteri, Nr.25, s.121. Said Halim Paşa'nın Rumeli beylerbeyliği payesi ile ilgili olarak bk. Sâlnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniyye 1325, s.186; Sâlnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniyye 1326, s.188; Sâlnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniyye 1328, s.97; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1893; Said Halim Paşa, aynı eser, s.11;

İsmail Kara, "Said Halim Paşa'nın Görüşleri", Fikir ve Sanatta Hareket, S.11-12(173-174), İstanbul 1980, s.19.

39- Enver Ziya Karal, aynı eser, c.VIII, s.90.

40- Enver Ziya Karal, aynı eser, c.VIII, s.91; Birol Emil de Karal'ın aynı eserini kaynak göstererek Abdülhamid'in Tefrik Paşa'yı azlederek yerine Said Halim Paşa'yı geçirmek teşebbüsünde bulunduğunu yazmaktadır. Bk. Mizanacı Murad Bey Hayatı ve Eserleri, İstanbul 1979, s.244 n.288.

41- BA, Yıldız Evrâkı, Kısım Nr.31, Evrâk Nr.1422, Zarf Nr.65, Karton Nr.84; Enver Ziya Karal, aynı eser, c.VII, s.53.

42- BA, Yıldız Evrâkı, Kısım Nr.8, Evrâk Nr.1063, Zarf Nr.77, Karton Nr.3; BA, Yıldız Evrâkı, Kısım Nr.31, Evrâk Nr.1401, Zarf Nr.65, Karton Nr.84; Orhan F. Köprülü, "Tevfik Paşa" mad., İA, c.XII/1, s.213.

43- Eşref Edib, aynı makale, Sebîlürreşâd, c.XIX, sayı 492, s.256.

44- İngiliz Yüksek Komiserliğinin Malta Sürgünleri arasında olan Said Halim Paşa için hazırladığı iddianamede "Abdülhamit'in hafiyelerinden Şerif Paşa'nın kızkardeşiyle evlidir" deniliyorsa da (bk. Bilal Şimşir, Malta Sürgünleri, İstanbul 1976, s. 271) bu iddia yanlıştır. Said Halim Paşa, kendi hanedanından bir prensesle evlendi. Bk. Yılmaz Öztuna, aynı eser, c.VII, s.256.

45- Eşref Edib, aynı makale, Sebîlürreşâd, c.XIX, sayı 492, s.256. Meydan Larousse Ansiklopedisi'nde yazıldığına göre bu yalı Hidiv Abbas Halim Paşa tarafından XIX. yy.'ın ikinci yarısında yaptırıldı ve Hidiv Abbas Halim Paşa da Said Halim Paşa'nın kardeşidir. Bk."Said Halim Paşa" mad., Meydan Larousse Ansiklopedisi, c.X, s.844. Aynı meâldeki bilgiler için bk. F.H., "Said Halim Paşa Yalısında Bir Seccade", Türk Edebiyatı, sayı 132, İstanbul Ekim 1984, s.23. Zikredilen yalı Said Halim Paşa tarafından inşâ ettirilmemiştir. Çünkü yalı XIX. yy.'ın ikinci yarısında yaptırıldığına göre Said Halim, o tarihte çocuk denecek yaşadadır. Ancak Said Halim Paşa, daha sonraları bu yalıyı onarmış veya ta'dîlâta tabi tutmuş olabilir. İkinci iddi'aya gelince, Said Halim Paşa'nın hidivlik yapmış kardeşi olmadığı gibi, zikredilen tarihte de inşâat yaptıracak kadar yaşlı kardeşi de yoktur. Said Halim Paşa, Halim Paşa'nın en büyük oğludur.Said Halim Paşa Yalısı(Aslanlı Yalı'da denir)

Yeniköy (Boğaziçi) de olup kesin olmamakla beraber Mısır valilerinden I. Abbas (Abbas Hilmi Paşa) tarafından yaptırıldığı tahmin edilmektedir.

Said Halim Paşa Yalısı, iki katlı bir bina olup, ağaç işçiliğinin şaheser bir numunesidir. Bu yalı, "ampir" in ağırlık taşıdığı "eletrik" bir mimari üslubundadır. Yalı onbeş yıl kadar önce talih oyunları salonu olarak kullanıldı ve bina harabeye döndü. T.C. Turizm Bankası ile T.A.Ç. (Taç) Vakfı arasında yapılan bir antlaşma ile yalının onarımı ve düzenlenmesi 1984 yılının Haziran ayında tamamlandı. Mithat Dülge tarafından restorasyonu yapılan yalı, içindeki eşyaları, nâdide tabloları, halı ve koltuk takımları, masa ve sehpaları, bife ve dolapları ile Türk kültürüne kazandırıldı. Bk. F.H., aynı makale, Türk Edebiyatı, sayı 132, s.23; Rakım Ziyaöğlü, Yorumlu İstanbul Kütüğü (330-1983), İstanbul 1985, s.329.

46- Eşref Edib, aynı makale, Sebîlürreşâd, c.XIX, sayı 492, s.256; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1931; "Abbas Halim Paşa" mad., İnönü Ansiklopedisi (Türkiye Ansiklopedisi), c.I, s.18; F.H., aynı makale, Türk Edebiyatı, sayı 132, s.23.

47- Jurnalın 1901'de yapıldığı iddia ediliyor. Bk. "Said Halim Paşa" mad., Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi, fasikül 87, İstanbul 1985, s.4863. Bu tarihi tevsik edecek başka belge ve kaynak bulamadık.

48- İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1893; Celâl Bayar, aynı eser, c.IV, s.1251; Şevket Süreyya Aydemir, Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa, c.II, İstanbul 1981, s.412; Said Halim Paşa, aynı eser, s.11; İsmail Kara, aynı makale, Fikir ve Sanatta Hareket, sayı 11-12 (173-174), s.19; Fahri Belen, 20'nci Yüzyılda Osmanlı Devleti, İstanbul 1973, s.179; "Said Halim Paşa" mad., Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi, fasikül 87, s.4863.

49- İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.III, s.1622; Eşref Edib, aynı makale, Sebîlürreşâd, c.XIX, sayı 492, s.256; Ahmed Bedevî Kuran, Osmanlı İmparatorluğunda ve Türkiye Cumhuriyetinde İnkılâp Hareketleri, İstanbul 1959, s.387-389.

50- Avlonyalı Mehmed Ferid Paşa'nın damadı Halil Sedes

Paşa'nın ifadesine göre: "... Sultan Abdülhamid bazı esbabdan dolayı Prens Said Halim Paşa ile biraderi Abbas Halim Paşa'nın İstanbul'dan çıkarılmasını emretti. Makam-ı Sadâretde bulunan Ferid Paşa, emrin yürütülmemesine çalıştıysa da Padişahı ikna' edemedi. Vaktile araları iyi olduğu halde, Said Paşa bu hadisenin Ferid Paşa tarafından tertib olunduğuna zâhib olarak gücendi...". Bk. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.III, s.1622. Tahsin Paşa Hatıratında şunları yazmaktadır: "... Halim Paşa'nın oğullarından Abbas Halim Paşa aleyhinde Hünkâra muttasıl ihbaratda bulunulduğundan Sultan Hamid bunun İstanbul'da ikametini arzu etmez olmuştü.

Nihayet saraydan İzzet Paşa marifet ile tebliğ edilen bir emir üzerine Sadrazam Ferit Paşa bir tezkere göndererek (Abbas Halim Paşa'nın İstanbul'u terk ile Mısır'a azimet ve orada ikameti) istizan olundu. Bunu haber alan ve İstanbul'daki hayata iptilâ derecesinde merbut bulunan Abbas Halim Paşa mabeyne koşarak Bâbîâlı'nın istizanına buyurulmamasını niyaz etti ise de Hünkâr bunu kabul etmedi ve Bâbîâlı'nın tezkeresini tasdik ettiğinden Abbas Halim Paşa, İstanbul'u terke mecbur oldu. Ve iptida Mısır'a, ondan sonra Paris'e gitti. Sultan Hamit, Mısır zenginlerinin Avrupa'da kendi aleyhinde tahrikât ve faaliyetini ve nerelerde toplanıp neler konuştuklarını öğrenmek için gayet mükemmel vesait malik bulunduğundan Abbas Halim Paşa'nın Paris'e azimetinden sonra kendisini adım adım takip ettirdi...". Bk. Tahsin Paşa, aynı eser, s. 160-161.

51- Ahmed Bedevî Kuran, aynı eser, s.387-389.

52- Ali Haydar Mithat, Hâtıralarım 1872-1946, İstanbul 1946, s.255; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, s. 1893; Eşref Edib, aynı makalê, Sebîlürreşâd, c.XIX, sayı 492, s.256; Şevket Süreyya Aydemir, aynı eser, s.412; İsmail Karâ, aynı makale, Fikir ve Sanatta Hareket, sayı 11-12(173-174), s.19.

53- M. Şükrü Hanioglu, Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi, İstanbul (t.y.), s.44 n.95; Ahmed Bedevî Kuran, aynı eser, s.236,245,246,247,248,253; Sina Akşin, aynı eser, s.36.

54- Ahmed Bedevî Kuran, aynı eser, s.335.

55- İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin muhaberatı ile ilgili iki defter bulunmaktadır. Bunlardan birincisi "İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkezinin 1906-1907 Senelerinin Muhaberat Kopyası" adı ile İstanbul Belediye Kütüphanesi (yeni ismi ile Taksim Atatürk Kitaplığı)'nda bulunmaktadır. Bu "Kopya Defteri" 25 Mart 1906-10 Teşrin-i sâni (Kasım) 1907 tarihleri arasındaki muhaberatı ihtiva etmektedir. Bu defter D.I kısaltmasıyla bilinmektedir. Bu defter Belediye kütüphanesinin, yazmalar bölümündeki 0.30 numaralı defterdir. İkinci defter ise "İttihat ve Terakki Cemiyetinin 15 Teşrin-i sâni 1907-28 Mart 1908 senelerine ait Muhaberatın Kayıt Defteri" adı ile Türk Tarih Kurumu'nda bulunmaktadır. Bu defter T.T.K.'nin yazmalar bölümündeki 130 numaralı defter olup, D.II kısaltması ile bilinir.

56- D.I, 20 Temmuz 1906, Nr.45, s.69-70; Ahmed Bedevî Kuran, aynı eser, s.416; aynı müellif, İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki, İstanbul 1948, s.203 v.d.; Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi, c.I/1, Ankara 1983, s.306.

57- D.I, 27 Temmuz 1906, Nr.48, s.74-75; Ahmed Bedevî Kuran, Osmanlı İmparatorluğunda ve Türkiye Cumhuriyetinde İnkılâp Hareketleri, s.416; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.I/1, s.306 n.78.

58- Ahmed Bedevî Kuran, aynı eser, s.421.

59- Ahmed Bedevî Kuran, aynı eser, s.421,422. 23 Kasım 1906 tarihli mektupta da Said Halim Paşa ile bazı Mısır ileri gelenlerinden para yardımı istenmektedir. D.I, Nr.209, s.162-163.

60- Ahmed Bedevî Kuran, aynı eser, s.422.

61- "1 Kânûn-ı evvel 1906 tarihli mektub-u sâmilere de Mısır şubesinde beklenen hizmetin neden ibaret olacağı su'al buyuruluyor.

Mısır kıt'ası Türkiye'ye micavir ve servetiyle müstehir bir müslüman memleketi olduğu için oradaki şu'bemizin muavenet-i nakdiye cemetmek, gerekirse Hicaz, Suriye ve sair civar memâlik-i Osmâniyeye evrâk ithal etmek için cemiyete ve bu vesile ile vatana çok hizmet edilebilir. Bu vesileye vusûl için :

Evvelâ şu'beye Mısır eşrâfından bir zatın riyaseti ve

a'zâsı içinde esbab-ı nüfûz ve servetten birkaç sahib-i hamiyetin mevcudiyeti; saniyen, şube heyetinin hiç olmazsa onbeş günde bir içtima'i lâzımdır. İanei nakdiye husûsunda sa'y-i devletlerinin diriğ buyurulmayacağına dâir olan va'd ve tebşirinize teşekkür ederiz.

...Cemiyetimizin, ... eğer eline kuvvetli bir meblâğ geçecek olursa bugün uyuyan Türkleri pek az zaman zarfında kıyam ettirmeğe muvaffak olanacağına emindir...

Bugün ta'dâd olunan teşebbüsât uğrunda cemiyet on, onbeşbin frank sarfına muktedir olsa, kuvvetli ve bu sâyede vatanı edeceği hizmet on, onbeş misli artar.

Mısır ağniyası içinde böyle bir meblâğı bir günlük zevk-i şehvânisi için sarfedenler nadir olmadığından himmet ve delâletiniz sayesinde israf edilen Mısır servetinden bir kısmının vatan-ı muazzezimizin selâmeti ve Osmanlı âleminin haysiyet ve şerefi yoluna tahsis edileceğini ümid ederiz. Dr. Nazım, Dr. Bahaeddin". D.I, 9 Aralık 1906, Nr.222, s.191-193; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, s.308-309; Ahmed Bedevî Kuran, aynı eser, s.422; aynı müellif, Said Halim Paşa'nın Cemiyete mektubu 11 Aralık 1906'da gönderdiğini, cevabın da 8 Aralık 1906'da yazıldığını yazarsa da (bk. aynı eser, s.422) bu doğru değildir.

62- D.I, 9 Aralık 1906, Nr.222, s.191-193; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.I/1, s.337.

63- D.I, 11 Ocak 1907, Nr.250, s.232-233. Dr. Bahaeddin Şakir imzalı, Dr. Nâzım'ın imza yeri boştur.

64- D.I, Nr.250, s.232-233; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.I/1, s.337.

65- Ahmed Bedevî Kuran, aynı eser, s.422.

66- Ahmed Rıza, "İlk Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey'in Hatıraları", Cumhuriyet, (yayına hazırlayan Haluk Y. Şehsuvaroğlu), 28 Ocak 1950, tefrika Nr.3.

67- İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1893; Eşref Edib, aynı makale, Sebîlürreşâd, c.XIX, sayı 492, s.256; Mustafa Ragıp Esatlı, İttihat ve Terakki, İstanbul 1975, s.43; Ercümen Kuran, aynı makale, Türk-Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte I. Uluslararası Konferansı Bildirileri, s.22; Celâl Bayar, aynı eser, s.IV, s.1251; Şevket Süreyya Aydemir, aynı eser, s.412; Said Halim Paşa, aynı

eser, s.11; İsmail Kara, aynı makale, Fikir ve Sanatta Hareket, sayı 11-12(173-174), s.19; Sina Akşin, aynı eser, s.55; Fahri Belen, aynı eser, s.179.

68- Asaf Tugay, İbret, s.223-225; Ahmet Bedevî Kuran, aynı eser, s.236,245,246,247,248,253,274; Cemal Kutay, Prens Sabahattin Bey. Sultan II. Abdülhamit. İttihat ve Terakki, İstanbul 1964, s.173; Sina Akşin, aynı eser, s.36.

69- BA, Yıldız Evrâkı, Kısım Nr.31, Evrâk Nr.1635, Zarf Nr.65, Karton Nr.84; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.I, s.245; aynı müellif, aynı makale, Türk Tarih Encümeni Mecmuası, Nr.19(96), s.64; Eşref Edib, aynı mad., İslâm-Türk Ansiklopedisi, c.II, Nr.55-56, s.86; Osman Ergin, aynı eser, c.III, s.1261; Ercümen Kuran, aynı makale, Türk-Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte I. Uluslararası Konferansı Bildirileri, s.22.

70- İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1893; Eşref Edib, aynı makale, Sebîlürreşâd, c.XIX, sayı 492, s.256-257; Ercümen Kuran, aynı makale, aynı eser, s.22; Şevket Süreyyâ Aydemir, aynı eser, s.412; Celâl Bayar, aynı eser, c.IV, s.1251; Said Halim Paşa, aynı eser, s.11; "Said Halim Paşa" mad., Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi, fasikül 87, s.4863.

71- BA, Sicill-i Ahvâl Defteri, Nr.25, s.121; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1893. Bu konu ile ilgili olarak bk. Said Halim Paşa, aynı eser, s.12.

72- Sâlnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniyye 1327, s.216; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1893; Eşref Edib, aynı makale, Sebîlürreşâd, c.XIX, sayı 492, s.257; Celâl Bayar, aynı eser, c.IV, s.1251; Şevket Süreyya Aydemir, aynı eser, s.412; Said Halim Paşa, aynı eser, s.12.

73- İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1893 n.1. Hüseyin Kazım Bey, 27 Temmuz 1327-27 Ağustos 1327 tarihleri arasında İstanbul Şehreminliği yaptığına göre (bk. Osman Nuri, İstanbul Şehreminleri, İstanbul 1927, s.276) Said Halim Paşa bu tarihler arasında Yeniköy Belediye Dairesi Başkanlığı görevinden alınmıştır.

74- İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1893; Said Halim Paşa, aynı eser, s.12; Şevket Süreyya Aydemir, Said Halim Paşa'nın Belediye Umumî Meclis Üyesi olduğu-

nu yazmaktadır. Bk. Şevket Süreyya Aydemir, aynı eser, s.412.

75- BA, İrâde-Dosya Tasnifi, Karton Nr.5, Evrâk Nr.5157-5157/1; BA, Bâbîâlî Evrâk Odası(bundan sonra BEO), Nr.259105.

76- "Ma'rûz-ı Çâker-i Kemîneleridir ki, Mısırlı merhûm Halîm Paşa-zâde Sa'îd Paşa hazretleri ile Hôca Musa Kâzım E-fendi heyet-i Â'yân a'zâlığına ta'yîn buyurulmuş olmalarıyla mu'âmele-i lâzimenin îfâsı şeref-sudûr buyurulan irâde-i se-niye-i Cenâb-ı Pâdişâhî iktizâ-yi celîlesinden olmakla ol-bâb-da emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir. Fî 20 Zilkâde 326, fî 2 Kânûn-ı evvel 324.

Ser-kâtib-i Hazret-i Şehriyârî, Ali Cevad". BA, İrâde-Dosya Tasnifi, Karton Nr.5, Evrâk Nr.5159; BA, BEO, Nr.209379.

77- BA, Sicill-i Ahvâl Defteri, Nr.25, s.121; İbnüle-min Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1893.

78- Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye Sâlnâmesi, Dârü'l-hilâfeti'l-âliyye 1332, s.31. Osman Ergin, â'yândan Said Halim Paşa'nın 8 Ağustos 1324(1908)'de bu cemiyetin idare a'zâlığına seçildiğini söylerse de(bk. Osman Ergin, aynı eser, c.III, s.921) bu doğru değildir. Çünkü Said Halim Paşa 16 Aralık 1324(1908)'de â'yân a'zâlığına tayin edildi. BA, İrâde-Dosya Tasnifi, Karton Nr.5, Evrâk Nr.5159; BA, Sicill-i Ahvâl Defteri, Nr.25, s.121. Öte yandan Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye Sâlnâmesine göre de Said Halim Paşa 29 Ocak 1909'da bu cemiyetin idare a'zâlığına seçildi.

79- Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, c.I, İstanbul 1984, s.28,29.

80- Mustafa Ragıp Esatlı, aynı eser, s.43.

81- Lütîfî Simâvî, Sultân Mehmed Reşâd Hânın ve Hâlefi-nin Savâyında Gördüklerim, İstanbul 1340, s.56.

82- Mehmet Cavit, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları", Tanin, Mayıs 1943, tefrika Nr.61.

83- Mehmet Cavit, aynı hatırat, Tanin, tefrika Nr.66.

84- "...Şûrâ-yı Devlet riyâseti mukaddemâ adliyye ve mezâhib nezâretine ilhâk olunmuş ise de kavânîn-i umûmiye lâ-yihalarının ekseri burada tanzîm olunmakta olduğu gibi Şûrâ-yı mezkûre kavânîn ve nizâmâta tatbîki lâzım gelen mu'âmelâtın merkezi tedkîk ve tatbîki ve mesâili fevkel'âdeyi idarede kuvve-i icrâiyyenin hey'et-i müşâveresi bulunmasıyla vezâifi mü-tenevvi' ve cesîm olduğundan ve diğer taraftan umûr-i adliyye

ve mezhebîyye nezâretlerinin mesâlihi dahî usûlen ve fûrû'an mütenevvi' ve kesîr bulunduğundan bunların cümlesinin bir zât vesâtatiyle idaresi müşkilât ve te'ehhürâta bâ'is olmakla Şûrâ-yı Devlet riyâsetinin kemâ-fi's-sâbık adliyye ve mezâhib nezâretinden tefrîkiyle ehliyetine binâ'en â'yândan Sa'îd Halîm Paşa hazretleri uhdesine ihâlesi hakkında tanzîm ve takdîm kılınan irâde-i seniye lâihası imzâ-i humâyûn-u mülûkâne ile tevşîh ve tasdîk buyurulduğu halde infâz hükmüne ibtîdâr olacağı ve üç ay sonra ictimâ' edecek Meclis-i Mebûsâna verilmesi tabi'i olân muvâzene-i umûmiye kânûnunda riyâset ma'âşının emsâli vükelâ ma'âşları derecesine iblâğî teklîf olunmak üzere müşârinileyhin vazîfe-i riyâseti şimdilik â'yânlığa mahsus ma'âşla idare etmesi münâsib mütalâ'a kılındığı beyânıyla tezkire-i şâzerî terkîm kılındı efendim. Fî 1 Safer 330, fî 8 Kânûn-ı sâni 327. Sadrazam Sa'îd". BA, İrâde-Dosya Tasnifi, Karton Nr.4, Evrâk Nr.2428, s.4; Sicill-i Ahvâl Defteri, Nr.25, s.121; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c. IV, s.1893-1894.

85- "Şûrâ-yı Devlet riyâseti adliyye ve mezâhib nezâretinden bittefrîk riyâset-i mezkûreye ma'âş-ı hâlîsiyle â'yândan Sa'îd Halîm Paşa tafyîn kılınmıştır.

İşbu irâde-i seniyenin icrâsına sadâret me'mûrdur. Fî 2 Safer 330, fî 9 Kânûn-ı sâni 327. Sadrazam Sa'îd. Mehmet Reşâd". BA, İrâde-Dosya Tasnifi, Karton Nr.4, Evrâk Nr.2428, s.4; Sicill-i Ahval Defteri, Nr.25, s.121; bu konuyla ilgili olarak bk. Tanin, 23,24,25 Ocak 1912; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1894, Recai G. Okandan, Âmme Hukukumuzda İkinci Mesrutiyet Devri, İstanbul 1947, s.109; aynı müellif, Âmme Hukukumuzun Ana Hatları, İstanbul 1957, s.365 n. 41; Ercümenî Kuran, aynı makale, aynı eser, s.22; Feroz Ahmad, aynı eser, s.176; Said Halim Paşa, aynı eser, s.12; İsmail Kara, aynı makale, Fikir ve Sanatta Hareket, s.19; Sina Akşin, aynı eser, s.254.

86- "Huzur-ı Sâmi-i Cenâb-ı Sadâret-penâhiye.Ma'rûz-ı Çâker-i Kemîneleridir;

Li-ecli't-tedâvî kâplıcalara gitmek mecburiyetinde bulunduğundan bir mâh me'zûniyet i'tâsına müsâ'ade-i celile-i cenâb-ı sadâret-penâhîleri şâyân buyurulmak bâbında emr ü fer-mân hazret-i veliyyü'l-emrîndir. Fî 19 Haziran sene 328.

Şûrâ-yı Devlet Reîsi Mehmed Saîd". BA, İrâde-Dosya Tasnifi, Karton Nr.4, Evrâk Nr.2428, s.10.

87- "Şûrâ-yı Devlet Reîsi Saîd Paşa'nın tebdil-i hava ihtiyacına binâen bir mâh müddetle kâplıcalara gitmesine mē-zûniyet verilmiştir.

Bu irâde-i seniyenin icrâsına sadâret memûrdur. Fî 18 Receb sene 330, fî 20 Haziran sene 328. Sadrazam Saîd, Mehmed Reşâd". BA, İrâde-Dosya Tasnifi, Karton Nr.4, Evrâk Nr.2428, s.10.

88- Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi. Hâtîrât-ı Siyâsîye, Dersââdet 1330, s.36; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1894; Şevket Süreyya Aydemir, aynı eser, s.412; Said Halim Paşa, aynı eser, s.12.

89- Halil Mentеше, "Halil Mentеше'nin Hatıraları", Cumhuriyet, 23 Ekim 1946, tefrika Nr.11; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1894; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/1, s.133,433; İsmail Hami Danişmend, aynı eser, c.IV, s.395; Celâl Bayar, Bende Yazdım (Millî Mücadeleye Gidiş), c.III, s.881 n.2; Şevket Süreyya Aydemir, aynı eser, c.II, s.412; Said Halim Paşa, aynı eser, s.12; İsmail Kara, aynı makale, Fikir ve Sanatta Hareket, sayı 11-12(173-174), s.19.

90- Ba, Sicill-i Ahvâl Defteri, Nr.25, s.121; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV s.1894; Said Halim Paşa, aynı eser, s.12; İsmail Kara, aynı makale, Fikir ve Sanatta Hareket, sayı 11-12(173-174), s.19.

91- İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1894; Ercümen Kuran, aynı makale, Türk-Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte I. Uluslararası Konferansı Bildirileri, s.22; Said Halim Paşa, aynı eser, s.12; İsmail Kara, aynı makale, Fikir ve Sanatta Hareket, sayı 11-12(173-174), s.19.

92- Mehmet Cavit, aynı hatîrât, Tanin, 7 Şubat 1944, tefrika Nr.157; Hilmi Kâmil Bayur, Sadrâzam Kâmil Paşa-Siyasî Hayatı, Ankara 1954, s.390.

93- Ahmet Reşat Rey, Gördüklerimiz-Yaptıklarımız (Canlı Tarihler), İstanbul 1945, s.188; Mustafa Ragıp Esatlı, İttihat ve Terakki, İstanbul 1975, s.338-347; Bilâl Şimsir, aynı eser, s.272; Rıza Nur, Hayat ve Hatıratım, c.II, İstanbul 1968, s.396; Galip Vardar, İttihat ve Terakki İçinde Dönenler (yayına hazırlayan S. Nafiz Tansu), İstanbul 1960, s.160; İsmail Hami Daniş-

mend, aynı eser, c.IV, s.398; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/2, s.260-261; c.II/4, s.273, 288.

94- Cemal Paşa, Hatıralar (tamamlayan ve tertipleyen Behçet Cemal), İstanbul 1959, s.18; Celâl Bayar, aynı eser, c.IV, İstanbul 1967, s.1088,1089; Tefvik Çavdar, Talât Paşa, Ankara 1984, s.251. Osman Okyar, İttihat ve Terakki'nin Ocak 1913'de yapılan on-onbeş kişiden meydana gelen gizli toplantıda, Said Halim Paşa'nın Ali Fethi (Okyar) ve Ziya Gökalp'ın şimdilik hükümeti devirmeye taraftar olmadıklarını (bk. "İttihat ve Terakki ve Demokrasi (1908-1914)", Tercüman, tefrika Nr.4, 14 Aralık 1985) yazmaktadır.

95- Bilâl Şimşir, aynı eser, s.272.

96- Yusuf Akçura, Türkcülük, (sadeleştiren Sakin Öner), İstanbul 1978, s.210.

97- BA, İrâde-Dosya Tasnifi, Karton Nr.4, Evrâk Nr.2604, s.1.

98- BA, İrâde-Dosya Tasnifi, Karton Nr.4, Evrâk Nr.2604, s.1.

99- BA, Sicill-i Ahvâl Defteri, Nr.25, s.121; Ali Fuad Türkgeldi, Görüp İştittiklerim, Ankara 1951, 2. baskı, s.98; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1876 n.1, 1894; Fethi Okyar, Üç Devirde Bir Adam, (yayına hazırlayan Cemal Kutay), İstanbul 1980, s.186; Celâl Bayar, aynı eser, c.IV, s.1114 n.1; Said Halim Paşa, aynı eser, s.12; Şevket Süreyya Aydemir, aynı eser, c.II, s.412; Sina Akşin, aynı eser, s.229; Tefvik Çavdar, aynı eser, s.265; İsmail Kara, aynı makale, Fikir ve Sanatta Hareket, sayı 11-12 (173-174), s.19.

100- "Hâriciye Nezâretine Şûrâ-yı Devlet Reîsi Saîd Halim Paşa tayin olunmuştur.

İşbu irâde-i seniye'nin icrâsına sadâret memûrdur. Fî 18 Safer 1331, fî 14 Kânûn-î sâni 1328. Sadrazam Mahmud Şevket, Mehmed Reşad". BA, İrâde-Dosya Tasnifi, Karton Nr.4, Evrâk Nr.2604, s.2; aynı konu ile ilgili olarak BA, Sicill-i Ahvâl Defteri, Nr.25, s.121; Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.98; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1876 n.1, 1894; Eşref Edib, aynı makale, Sebîlürreşâd, c.XIX, sayı 492, s.257; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/2, s.272-273; Fethi Okyar, aynı eser, s.190; Celâl Bayar, aynı eser, c.IV, s.1115; Şevket Süreyya Aydemir, aynı eser, c.II, s.412; Said Halim Paşa,

aynı eser, s.12; Ercümen Kuran, aynı makale, aynı eser, s. 22; Sina Akşın, aynı eser, s.229; Tefik Çavdar, aynı eser, s.265; İsmail Kara, aynı makale, Fikir ve Sanatta Hareket, sayı 11-12 (173-174), s.19.

101- BA, İrâde-Dosya Tasnifi, Karton Nr.4, Evrâk Nr. 2604, s.1; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/2, s.272; Celâl Bayar, aynı eser, c.IV, s.1114 n.1.

102- BA, İrâde-Dosya Tasnifi, Karton Nr.4, Evrâk Nr. 2604, s.2.

103- BA, İrâde-Dosya Tasnifi, Karton Nr.4, Evrâk Nr. 2604, s.4; Celâl Bayar, aynı eser, c.IV, s.1115.

104- BA, İrâde-Dosya Tasnifi, Karton Nr.4, Evrâk Nr. 2604, s.1; Fethi Okyar, aynı eser, s.186. Feroz Ahmad, Mahmud Şevket Paşa Hükümeti'nde üç ılımlı ittihatçının bulunduğunu yazıyor. Bk. Feroz Ahmad, aynı eser, s.207.

105- Bu ortak nota ile Edirne Bulgaristan'a bırakılıyor, Girid Yunanistan'a terk ediliyor ve Ege Adalarının mukadderatının tayini de büyük devletlere bırakılıyor. Bu konu ile ilgili geniş bilgi için bk. Bilâl Şimşir, Ege Sorunu Belgeler(1912-1913), c.1, Ankara 1976, s.CLXXI,465; Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi, aynı eser, s.49.

106- Bilâl Şimşir, aynı eser, c.I, s.CLXXXI-CLXXXII; 497-499; Celâl Bayar, aynı eser, c.IV, s.1200-1201; Feroz Ahmad, aynı eser, s.208.

107- Bilâl Şimşir, aynı eser, c.I, s.CLXXXI-II, 497-499; Celâl Bayar, aynı eser, c.IV, s.1201; Feroz Ahmad, aynı eser, s.208-209; Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, (t.e. Mehmet Harmanlı), c.II, İstanbul 1983, s.356.

108- Bilâl Şimşir, aynı eser, c.I, s.CCXXI-II, 651-654; Talat Paşa, Talat Paşanın Hatıraları, İstanbul 1946, s.18; Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.98-99; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c. II/2, s.304,313; İsmail Hami Danişmend, aynı eser, c.IV, s.401-402; Celâl Bayar, aynı eser, c.IV, s.1211; Fethi Okyar, aynı eser, s.191; Feroz Ahmad, aynı eser, s.219; Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, aynı eser, c.II, s.356-357; Yılmaz Öztuna, aynı eser, c.VII, s.271.

109- Cemal Paşa, aynı eser, s.29-35.

110- Cemal Paşa, aynı eser, s.41-42; Feroz Ahmad, aynı

eser, s.213-217.

111- Sebîlürreşâd, c.X, sayı 249, 14 Receb 1331-6 Haziran 1329, s.251-252; Cemal Paşa, aynı eser, s.47-56; Bezmi Nusret Kaygusuz, Bir Roman Gibi, İzmir 1955, s.113; Hüsameddin Ertürk, İki Devrin Perde Arkası, (yayına hazırlayan Nafiz Tansu), İstanbul 1964, s.106,135; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1895; Recai G. Okandan, aynı eser, s.389; Rıza Nur, aynı eser, c.II, s.428; Feroz Ahmad, aynı eser, s.218; Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, aynı eser, c.II, s.357; Sina Akşin, aynı eser, s.236-239.

II. BÖLÜM

SAİD HALİM PAŞA'NIN SADRAZAMLIK DÖNEMİ

A- Sadâret Kaymakamlığı ve Sadrazamlığa Getirilişi

Mahmud Şevket Paşa'nın öldürüldüğü gün İstanbul Muhafız Komutanı Cemal Bey, Said Halim Paşa'ya ve diğer bir kısım nâzırlara telefon ederek olayı haber verdi ve ne yapılması gerektiği hususunda karar almalarını istedi.¹ Bunun üzerine toplanan hükümet üyeleri durumu padişaha bildirmek üzere Şeyhülislâm Esad Efendi ile Adliye Nâzırı İbrahim Bey'den oluşan bir heyet kurdular. Heyet padişahın huzuruna çıkarak olayın cereyanı ve sadâret makamının bir dakika dahi boş kalmaması ile ilgili Heyet-i Vükelânın düzenlediği mazbata-yı takdim ettiler. Prens Said Halim Paşa'nın sadârete getirilmesini tavsiye ettiler.² Olay günü Talat Bey arkadaşlarını teskin ettikten sonra, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sadrazamlığa Hâriciye Nâzırı Said Halim Paşa'yı teklif ettiğini telefonla Mabeyn Başkâtibi Ali Fuad Bey'e bildirdi.³

Padişah sadârete Viyana'da elçi olan Hüseyin Hilmi Paşa'yı getireceğini söyleyerek, O gelinceye kadar sadâretin boş kalmaması için Said Halim Paşa'yı sadâret kaymakamı tayin etti.⁴

11 Haziran 1913'de Bâbıâli'ye gönderilen hatt-ı hümayûn şöyledir:

"Vezir-i me'âlifsemîrim Mehmed Saîd Paşa, sadr-ı zam ve Harbiye Nâzırı Mahmud Şevket Paşa'nın bu kerre vukû'ı şehâdeti nezdimizde teessür ve teessüfî mûcib olmuş ve sadâret ka'imakâmlığı rütbe-i sâmiye-i vezâretle uhdenize tevcîh kılınmış olduğundan vükelâyı hâzıramız ile bil'ittifâk umûr ve mesâlih-i devletin hüsn-i tedvîr ve temşîtine sarf-ı me-

zîd-i i'tina olunması hasâfet ve hamiyetinizden muntazardır. Cenab-ı Hak, tevfiât-ı samedâniyesine mazhar buyursun âmîn. 6 Receb sene 1331 ve 29 Mayıs 1329 Mehmed Reşâd".⁵

Kendisine vezirlik rütbesi verilerek sadâret kaymakamlığına tayin edilen Said Halim Paşa, padişahın Hüseyin Hilmi Paşa başkanlığındaki hükümete Hâriciye Nâzırı olarak kalması arzusunun kabul etmedi. Padişah V. Mehmed Reşâd Başmâbeynci, ikinci mâbeynci ve mâbeyn başkâtibini huzuruna çağırarak fikirlerini sordu. Başmâbeynci Halid Hurşid Bey, Said Halim Paşa'nın asaleten sadârete tayininin uygun olacağına söyledi. İttihat ve Terakki Cemiyeti saray üzerine çeşitli baskılar yaparak Said Halim Paşa'nın bir gün sonra sadrazamlığa tayinini sağladı.⁶

12 Haziran 1913'de yayınlanan hatt-ı humâyûn şöyledir:

"Vezir-i me'âlîsemîrim, Mehmed Sa'îd Paşa, mesned-i sadâret bu kerre asâleten uhde-i reviyetimize tevfiz kılınmış ve meşihat-ı islâmiyyede dahi Mehmed Esad Efendi ibkâ edilmiş olmasıyla hey'et-i vükelânın bi'tteşkîl tasdikimize arzını irâde eylerim. Nühbe-i âmâlimiz vatan ve milletimizin selâmet ve sa'âdetinden ibâret olduğundan Rabbimiz te'âlâ ve takaddes hazretleri bu maksadı te'mîn edecek hidemâta cümlelerinizi muvafak buyursun âmîn, bi-hürmeti seyyidilmürselin.

7 Receb 1331 ve 30 Mayıs 1329. Mehmed Reşâd".⁷

Said Halim Paşa'nın sadrazam olmasına İttihat ve Terakki içinden itiraz eden olmamıştı. Fakat hükümete atanacak bakanlar hususunda İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde bazı anlaşmazlıklar oldu.⁸ Bu anlaşmazlıklar ortadan kaldırıldı. Kabine, Said Halim Paşa sadârete getirilmesinden beş gün sonra Padişah'ın irâdesine sunuldu.

12 Safer 1331-4 Haziran 1329 (17 Haziran 1913) tarihli irâde-i seniye ile kabine aşağıdaki isimlerden teşekkül etti:

"Hâriciye Nezâreti ilâve-i me'mûriyet olarak Sadrazam Mehmed Sa'îd Paşa'nın uhdesine ibkâ olunmuştur. Harbiye Nezâ-

retine Başkumandanlık vekâleti kemâkân uhdesinde kalmak üzere Ahmed İzzed Paşa, Bahriye Nezâretine ibkâen Mahmud Paşa, Dâhiliye Nezâretine nâzır-ı esbak Tal'at Bey Efendi, Şûrâ-yı Devlet Riyâsetine Meclis-i Meb'ûsân reîsi Halil Bey Efendi, Adliye Nezâretine ibkâen Rif'at Bey Efendi, Nâfi'a Nezâretine Berlin sefir-i sâbıkı Osman Nizâmî Paşa, Ticâret ve Zirâ'at Nezâretine â'yândan Süleyman Bustanî Efendi, Ma'ârif Nezâretine ibkâen Hayri Bey Efendi ta'yîn olunmuştur...".⁹

Said Halim Paşa Kabinesinin ilk icraâtı Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesi olayına karışanlar için Dîvân-ı Harb kurmasıdır. Dîvân-ı Harb-i Örfî, sanıkların bir kısmını idama ve müebbed hapse bir kısmını da geçici olarak kürek cezasına ve sekizyüz kişiyi bulan diğer sanıkları Sinop'a sürdü. Şerif Paşa, Prens Sabahattin, Gümülcineli İsmail Hakkı, eski Dâhiliye Nâzırı Reşit (Rey) Bey, Kemal Mithat Bey, Pertev Tevfik, kaymakam Zeki Bey, Nazmî Paşaoğlu Abdurrahman emekli jandarma kumandanı Mehmed Bey ve Kavaklı Mustafa gıyaplarında idama mahkum oldular. Eski sadrazamlardan Tunuslu Hayrettin Paşa'nın oğlu Damad Salih, Polis Siyasî Kısım Müdürü Muip Bey, miralay Fuat, yüzbaşı Çerkez Kazım, Topal Tevfik, Hasan Kaptanoğlu Ziya ve kardeşi Hakkı, Şevki, teğmen Mehmed Ali, Abdullah Safa, şoför Cevad ve jandarma Kemal'de ölüm cezasına mahkum edilerek irâde-i seniye mucibince 19 Receb 1913'de Bayezid Meydanı'nda asıldılar.¹⁰

B- Edirne'nin İstirdâdı

Balkan devletleri Rûmeli'yi elimizden almak için birleştikleri halde ganimeti paylaşma hususunda birbirine girmeye başladılar. Sırplılar ve Yunanlılar Makedonya'nın paylaşılmasından dolayı Bulgarlarla savaşa başladıkları gibi, Romanya da Bulgar arâzisini istilaya başladı. Zor durumda kalan Bulgarlar askerî kuvvetlerini Edirne'den geri çekmeğe başladılar.¹¹ Bundan istifadeyi düşünen İttihat ve Terakki ileri gelenlerinden Enver Bey ve Talat Bey harekete geçtiler. Enver Bey kurmay başkanı olduğu kolordunun kumandanı Hürşit Paşa'yı, Talat Beyde kabine üyelerini Edirne'nin İstirdâdı için ikna etmeye çalıştılar.¹²

Hükümet içinde Edirne'yi geri almak isteyenlerin başında Talat Bey, Said Halim Paşa ile Şeyhülislâm Esad Efendi ve Adliye Nâzırı Hayri Bey vardı. Muhalefet edenlerin başında Bahriye Nâzırı Çürüksulu Mahmud Paşa, Nâfi'a Nâzırı Osman Nizamî Paşa ile Harbiye Nâzırı ve Başkumandan vekili İzzet Paşa vardı. Şûrâ-yı Devlêt Reisi Halil (Menteşe) ile Evkâf Nâzırı Hayri Bey çekimser davrandılar.¹³ İttihat ve Terakki Umumî Kâtibi Mithat Şükrü ve Cemal Bey kabine üyeleri ile tek tek görüşerek nâzırları ikna ettiler.¹⁴ İngiltere'nin tehditlerine aldırmayan Said Halim Paşa Hükümeti Edirne'nin istirdâdı için, 13 Temmuz 1913 (30 Haziran 1329)'de karar aldı. Aynı tarihli irâde-i seniye ile padişah hükümetin mezbatasını tasdik ederek başkumandana işgal altındaki toprakları geri alma emrini verdi.¹⁵

20 Temmuz'da hükümet, elçileri vasıtası ile büyük devletlere Edirne üzerine yürüneceğini bir nota ile bildirdi.¹⁶ Osmanlı ordusu büyük bir direnişle karşılaşmadan doğu Trakya'ya içine alan Meriç ırmağına kadar ilerledi. Fethi Bey kumandasındaki kuvvetler Kırklareli'yi kurtarıırken, 21 Temmuz 1913 (16 Şabân 1331)'de Enver Bey kumandasındaki kuvvetler de Edirne'yi istirdâd ettiler.¹⁷

İngiltere ve Fransa 7 Ağustos 1913 (25 Temmuz 1329)'de Bâbıâli'ye sözlü nota vererek Londra Antlaşması'nın şartlarına kesin olarak uyulmasını istediler, Almanya'nın görüşü de aynı istikamette idi.¹⁸ Yalnız İtalya Trablusgarb'ı ele geçirdiği için Osmanlı Devleti ile bozuşmak istemediğinden menfi cevap vermedi. Rusya ise sesini çıkarmadı. Çünkü Edirne artık Bulgarların elinde değildi. Edirne'nin Türklerin elinde kalmasını Rusya kendi menfaatlerine uygun görüyordu. Rusya boğazları kendi tabii mirası olarak düşündüğünden boğazları ele geçirdiği zaman Edirne'nin alınması daha kolay olacaktı. Osmanlı Hükümeti büyük devletlerin notasını 11 Ağustos tarihli nota ile reddediyordu.¹⁹

Osmanlı Hükümetininin 11 Ağustos 1913 tarihli notası ile ilgili olarak büyük devletler bir araya gelemeyince Bulgaristan

Osmanlı Devleti ile aracısız görüşmelere başlamayı kabul etti. 3 Eylül'de Bulgar heyeti İstanbul'a geldi. 29 Eylül 1913 (16 Eylül 1329)'de İstanbul Antlaşması adı altında Bulgarlarla antlaşma yapıldı.²⁰ Bu antlaşmaya göre Edirne, Kırklareli, Dimetoka Osmanlı Devleti'ne verildi ve Meriç nehri iki devlet arasında sınır olarak kabul edildi. Dedeağaç ve Trakya'da kurulan "Garbî Trakya Hükümet-i Muvakkatesi" nin dağılması karara bağlanarak Batı Trakya da Bulgarlara bırakıldı.²¹

Said Halim Paşa'ya Edirne'nin istirdâdındaki hizmetlerinden dolayı murassa' imtiyaz nişanı verildi. Bu nişan yapılan özel merasim ile bizzat padişah tarafından takıldı.²²

Bulgarlarla imzalanan İstanbul Antlaşması'ndan sonra diğer Balkan Devletlerinden Yunanistan ile 27 Kasım 1913 (14 Teşrin-i sâni 1329) de Atina Antlaşması, 14 Mart 1914 (16 Rebi'ül âhir 1332) de Sırbistan ile İstanbul Antlaşması imzalanmıştır.²³

C- Ege Adaları Meselesi

Trablusgarb Harbi sırasında İtalya oniki adayı işgal eder ve bilâhare Uşi (Lozan) Antlaşması ile bu adaları Osmanlı Devleti'ne geri vermeyi taahhüt eder. Bu sırada Balkan Devletleri de aralarındaki anlaşmazlığı bir kenara bırakarak Osmanlı Devleti'ne saldırmak için harekete geçerler. İtalya ile Osmanlı Devleti arasında Lozan Barış Antlaşması'nın imzalandığı günlerde, Yunanistan 21 Ekim 1912 de Limni adasını işgal eder. Arkasından 31 Ekim'de Gökçeada ve Taşoz, ertesi gün Semendere, 4 Kasım'da İpsara, 7 Kasım'da Bozcaada, 17 Kasım'da Nikarya, 21 Kasım'da Midilli ve 24 Kasım'da da Sakız adasını işgal eder.²⁴ 17 Ocak 1913'de büyük devletler Osmanlı Devleti'ne verdikleri notada Ege adalarının geleceği hakkındaki karar verme yetkisinin kendilerine verilmesini isterler.²⁵ O zamanki Londra Büyükelçisi Tefik Paşa kendi görüşüymüş gibi Balkan devletleri ile uyuşmazlık halinde büyük devletlerin hakemliğini 24 Aralık 1912 tarihli tel ile Bâbiâlfıyo tavsiye eder.²⁶ Aslında bu istek İngiltere'nin görüşüdür.²⁷ Tefik Paşa daha önce sadrazamlık yap-

miş yaşlı bir Osmanlı devlet adamı idi. Tecrübesinden istifade etmek isteyen Bâbıâî bu görüşü 30 Ocak 1913'deki notası ile hemen benimser.²⁸

Edirne'nin düşmesi üzerine Türkiye büyük devletlerin arabuluculuğunu kabul eder. 30 Mayıs 1913'de Balkan devletleri ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan Londra Antlaşması'na göre, Girid adası Yunanistan'a verilir ve Yunanistan'ın işgali altındaki Ege adaları konusunda büyük devletlerin karar vermeleri de kabul edilir.²⁹ Büyük devletler aralarında uzun süren görüşmelerden sonra yakında doğacak fırsatlardan yararlanıp Osmanlı Devleti'ni paylaşmak için 14 Şubat 1914 tarihli nota ile Gökçeada, Bozcaada ve Meis adaları dışındaki bütün Ege adalarını Yunanistan'a vermeyi kabul ediyorlardı.³⁰

Sadrâzam ve Hâriciye Nâzırı Said Halim Paşa 16 Şubat 1914'de büyük devletlerin notasına cevap vererek Bozcaada, Gökçeada ve Meis adalarının geri verildiği senet sayarken diğer adalar konusundaki haklı ve meşru isteklerini kabul ettirmek için çaba harcayacağını bildiriyordu.³¹ 21 Şubat 1914'de Said Halim Paşa, Londra Büyükelçisi Tefrik Paşa'ya gönderdiği genelgede hükümetin Ege adaları meselesini doğrudan doğruya Yunanistan'la görüşmeğe karar verdiğini ve bu konuda bir girişimde bulunmamasını istiyordu.³²

24 Şubat'ta Said Halim Paşa İstanbul'daki Yunan elçisine Ege meselesinin başka devletler aracı olmadan direk Yunan Hükümeti temsilcileri ile görüşmeye karar verdiklerini söyler. Elçi, İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi'ni görerek Bâbıâî'nin Ege adaları konusunu yeniden görüşmek kararından vazgeçirtilmesini ister.³³

Yunanistan, Makedonya'da yaşayan Türkleri göçe zorlar ve ikiyüz bin'e yakın Türk göçmeni Ege kıyılarına yerleşmeye başlar.³⁴ Anadolu'nun Ege kıyılarına yerleşen Makedonya Türkleri bu bölgede yaşayan Rumların evlerine yerleşmeye başlamaları üzerine buradaki Rumlar da Yunanistan'a göçe başlarlar. Aslında bu Said Halim Paşa Hükümeti'nin bir politikası sonucudur.³⁵

Bu politikanın büyük devletlerin Türk'e yapılan zulmü görmemesi bakımından taktire şayandır. Yunanistan başbakanı Venizelos Anadolu'daki Rumların boşaltılması üzerine Türkiye ile görüşmeye yanaştı. 28 Haziran'da Avusturya Velihtı'nın Saraybosna'da vurulması üzerine Yunanistan'ın müttefiği Sırbistan savaşa karşı karşıyaydı. Bu durumda Sırbistan'ın yardıma gelmesi şöyle dursun kendisi yardıma muhtaçtı. Bu sebeplerden dolayı Venizelos Osmanlı Devleti ile görüşmek için can atıyordu. Görüşmenin Brüksel'de yapılması kararlaştırıldı. Ancak bu görüşme Osmanlı Devleti'nin ağırdan almasından dolayı gerçekleşmedi.³⁶

Yunan Başbakanı Venizelos, Sadrazam Said Halim Paşa ile Avrupa'da değil, Gökçeada yakınında bir görüşme yapılmasını istiyordu. Sadrazam İstanbul'dan ayrılamayacağını bildirerek bu görüşmelerin Türk ve Yunan delegeleri arasında Bükreş'te yapılmasını istedi. Venizelos Osmanlı Devleti'nin bu görüşmelerinden ne beklediğini sorması üzerine sadrazam Said Halim Paşa, Atina elçisi Galib Kemalî Bey'e bir telgraf göndererek (11 Ağustos 1914) Osmanlı Devleti'nin isteklerini bildirdi. Osmanlı Devleti Limni, Midilli, Sakız ve Sisam adalarının Osmanlı egemenliğine geri verilmesini istiyordu. Buna karşılık adalara bağımsızlık verileceğini ve bunların başına bir Hıristiyan vali atanacağını bildiriyordu.³⁷

1914 Ağustos ayının ikinci yarısında Türk-Yunan görüşmeleri Bükreş'te başladı. Görüşmelerde Osmanlı Devleti'ni temsil eden Dâhiliye Nâzırı Talat Bey ile Mebûsân Reisi Halil Bey, Yunanistan'ı da eski başbakan Alexandre Zaimis ile Dışişleri Bakanlığı sekreteri Nikolas Politis bulunuyordu.³⁸ Talat Bey İstanbul'a döndükten sonra İngiliz Büyükelçisi'ne adalar konusunda elle tutulur bir sonuç alınamazsa Yunanistan'a savaş ilan edileceğini bildirdi. Adalar yüzünden İngiltere ve Almanya Osmanlı Devleti'nin Yunanistan'a savaş açmasına karşı olduklarını bildirdiler.³⁹

Said Halim Paşa fazla taviz vermek niyetinde olmayan Yunanistan'ın önerilerini yetersiz bularak Bükreş'te bulunan

Halil Bey'e müzakerelerin tehîrini ve kendisinin İstanbul'a geri dönmesini istedi.⁴⁰ 10 Eylül 1914'de Türk ve Yunan delegeleri Bükreş'te son defa bir araya gelerek ikili görüşmeleri süresiz olarak ertelediler.⁴¹

D- Kabinede Yapılan Değişiklikler

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1913'de yapılan kongresinde Said Halim Paşa genel başkanlığa seçildi. Said Halim Paşa İttihat ve Terakki Cemiyeti Genel Başkanlığı görevini 6 Teşrîn-i evvel 1329 (19 Ekim 1913)'de vekil-i umûmî adı altında Dâhiliye Nâzırı Talat Bey'e bıraktı.⁴² Görüldüğü gibi Said Halim Paşa İttihat ve Terakki Cemiyeti Genel Başkanlığına seçilecek kadar ileri derecede bir ittihatçıdır. İttihat ve Terakki ileri gelenleri Edirne'nin istirdâdından sonra bazı subayları emekliye ayırıp orduyu ele geçirmeye çalıştılar. Harbiye Nâzırı ve Başkumandan Vekili İzzet Paşa'ya bir liste hazırlattırlarsa da Paşa arkadaşlarının emekliye sevkedilmesi işinde faal görev almak istemez. Bunun üzerine İttihat ve Terakki ileri gelenleri Harbiye Nezâretine Enver veya Cemal Bey'ı düşünürlerse de⁴³ bunların rütbeleri bu makama tayîn edilmeleri için yeterli değildi.

1 Kasım 1913 (1 Zîlhicce 1331-19 Teşrîn-i evvel 1329)'da Sadrazam Mehmed Said Halim Paşa ile Harbiye Nâzırı Vekili ve Bahriye Nâzırı Çürüksulu Mahmud Paşa'nın düzenleyip imzaladıkları muvakkat kanun, padişah Mehmed Reşâd tarafından imzalanarak yürürlüğe girdi. Bu muvakkat Kanunda İtalya ve Balkan muharebelerinde kahramanlık ve fedâkarlık gösterenlerin kıdemlerine bir ve iki yıl, üstün başarı gösterenlere de üç yıl ilâve edilebileceği yazılıdır.⁴⁴

Enver Bey 18 Aralık 1913'te mîralâyılığa terfi etti.⁴⁵ Enver Bey'in İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde ağır basması üzerine kabine tarafından mîrlivâliğe yükseltilerek Harbiye Nâzırı oldu. İzzet Paşa'nın istifa etmesi üzerine Sadrazam Said Halim Paşa tarafından hazırlanan tezkirede Enver Bey'in mîrlivâliğe terfi'i ve Harbiye Nâzırlığına teklifi isteniyor-

du. Padişah'a sunulan tezkire şöyledir:

"Atûfetlü Efendim Hazretleri, Harbiye Nâzırı Paşa Hazretleri'nin vukû'-ı isti'fâsına mebni Bingazi'deki hidemât-ı bergüzîde ve fedâkârânesinden dolayı zamm olunan üç sene ile kîdemen mîr-alâyılığı ihrâz eden Enver Beyefendi'nin Balkan muhârebâtındaki fedâkârlığına mukâfaten üç sene daha kîdem zammıyla rütbesine mahsûs müddet-i asgarîyi ikmâl etmiş olduğuna ve mîr-alâyılıktan mîr-livâlığa terfî' nizâm-nâmesi mucibince kayfiyet-i terfî' intihâb ile icrâ olunacağına göre mîr-i mûmâileyhin mîr-livâlıkla Harbiye Nezâretine ta'yîni tensîb kılınmış ise de ol-bâbda her ne vech ile irâde-i seniye-i hazret-i padişahî şeref mete'allık buyrulursa mantûk-ı münîf-i mücebince mu'âmele ifâ edileceği beyanla tezkire-i senâverî terkîm kılındı efendim. Fî 4 Safer sene 332, fî 21 Kânûn-i evvel sene 329. Sadrazam Mehmed Sa'id"⁴⁶

Yukarıdaki tezkireye Serkâtib-i Hazret-i Şehriyânî Ali Fuad imzası ile şu cevap verildi:

"Ma'rûz-ı Çâker-i Kemineleridir, iş bu tezkire-i samiye-i sadâret penâhîde melfuf irâde-i seniye lâyhıhasıyla berâber manzûr-ı âlî olmuş ve lâyhıha-i mezkûre imza-i humâyûn-ı cânib-i mulûkâne ile tevşîh buyrulularak leffen i'âre kılınmıştır ol-bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir. Fî 5 Safer sene 332, fî 21 Kânûn-i evvel sene 329..."⁴⁷

4 Ocak 1914 (5 Safer 1332-21 Kânûn-i evvel 1329) tarihli irâde-i seniye ile Enver Bey mîr-livâ (tuğgeneral) rütbesi ile Harbiye Nâzırı olarak tayîn edildi.⁴⁸ Daha önce Nâfi'a Nezâreti vekaletine tayîn edilen Cemal Bey⁴⁹ de 21 Kânûn-i evvel 1329'da sâdir olan irâde-i seniye ile mîr-livâlığa yükseltildi.⁵⁰ Cemal Paşa 25 Şubat 1914'de vekaleten yürüttüğü Nâfi'a Nezâretine asaleten tayîn edildi.⁵¹ Nâfi'a Nâzırlığı ile yetinmeyen Cemal Paşa 12 Rebî'ül âhir 1332-25 Şubat 1329 (10 Mart 1914)'da yayınlanan irâde-i seniye ile Bahriye Nâzırlığına, Bahriye Nâzırı Çürüksulu Mahmud da Nâfi'a Nâzırlığına getirildi.⁵² Enver Paşa, 6 Ocak 1914'te Erkân-ı Har-

biyye-i Umûmiye Reisliğine tayin edildi.⁵³

Said Halim Paşa, Maliye Nâzırı Rif'at Bey'in istifası üzerine 10 Mart 1914'de Maliye Nâzırlığına eski nâzırlardan Cavid Bey'i getirdi. Cavid Bey yurt dışında olduğu için İstanbul'a gelene kadar bu nezârete Talat Bey vekalet etti.⁵⁴ 16 Mart 1914'de sâdır olan hatt-ı humâyûn ile istifa eden Esad Efendi'nin yerine Şeyhülislâmlığa Hayri Efendi getirildi.⁵⁵ Şûrâ-yı Devlet Reisi Said Paşa (eski sadrazam ve âyân reisi) 3 Rebî'ül evvel (31 Ocak 1914)'de vefat etti.⁵⁶ 2 Receb 1332-15 Mayıs 1330 (28 Mayıs 1914)'de boş bulunan Şûrâ-yı Devlet Riyaseti vekaletine Adliye Nâzırı İbrahim Bey tayin edildi.⁵⁷

Enver Paşa Harbiye, Cemal Paşa da Bahriye Nâzırı olduktan sonra orduyu gençleştirmek için bir çok erkân (general), ümerâ (üst subay) ve zâbıtanı (subay) emekliye sevk ettiler. Emekliye sevk edilenler arasında Maşrutiyet İnkılâbına hizmet etmeyenler, İttihat ve Terakki'ye açıktan karşı olanlarla, askeri yetenekleri şüpheli görülenler de vardı. Emekliye sevk edilenlerin çoğunluğunu yaşlı subaylar teşkil ediyordu.⁵⁸

Said Halim Paşa'nın sadrazamlığı sırasında Yıldız Sarayı'ndaki resmî evrak ve jurnallerin tetkiki için bir komisyon kuruldu. Sadâret ve Dâhiliye müsteşarları Emin ve Ali Münif'den meydana gelen bir komisyon kuruldu ise de bir iki defa toplandıktan sonra dağıldı.⁵⁹ Enver Paşa Harbiye Nâzırı olduktan bir müddet sonra Yıldız Evrâk-ı arasındaki jurnaller yakıldı. Jurnallerin hülâsalarını ihtiva eden defter ve önemli jurnaller merkez kumandan muavini Asaf (Tugay) tarafından yanmaktan kurtarılarak günümüze ulaştırıldı.⁶⁰

E- Osmanlı Devletini Paylaşma Teşebbüsü ve Vilâyât-ı Şarkıyye'nin Islahı İle İlgili Antlaşma

İtalya ve Balkan savaşlarından sonra İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya, Avusturya ve İtalya Osmanlı Devleti'nin

güçsüzlüğünü görerek bu devleti kendi aralarında taksim kavgasına başladılar. Bu kavgada petrol bulunan bölgeler birinci sırayı almaktadır. Osmanlı Devleti'ni sıkıştırarak petrol bölgeleri ve demir yolları imtiyazlarını sağlama almaya çalıştılar. Bir kısmı da demir yolu imtiyazı koparmak için uğraştı.

29 Temmuz 1913'de İngiltere ile Şattü'l-Arap Antlaşması imzalanarak, Fırat ve Dicle üzerinde gemi işletme imtiyazı İngilizlere verildi. Şattü'l-Arap üzerindeki gemi işletmesi karma komisyon tarafından gerçekleştirilmesine karar verildi. Ayrıca Irak'ın sultanması konusu da İngilizlere bırakıldı.⁶¹ Bu antlaşma ile el-Katr kıyıları, Bahreyn adaları ve Basra Körfezi İngilizlerin imtiyazına bırakıldı.⁶² 29 Ekim 1913'de, Trabzon-Pekeriç-Harput-Diyarbakir doğusunda yapılacak demiryollarının imtiyazları Rusya'ya verilmesi hususunda görüş birliğine varıldı.⁶³

Fransızlarla 11 Eylül 1913 ve 18 Aralık 1913 te mutabakada varılan antlaşmalar, 9 Nisan 1914'te "Genel Anlaşma" adı altında yürürlüğe konur. Bu antlaşma ile Fransa, demir yolları imtiyazını pekiştirir ve yeni demir yolları imtiyazı elde eder! Ayrıca Yafa, Trablusşam, Ereğli, İnebolu ve Hayfa limanlarının imtiyazını alır. Yine bu "Genel Anlaşma" ile Fransızlara ait okul, hastahâne, kilise, keşişhâne resmen tanındı. Bu müesseseler her türlü devlet ve belediye vergisinden ve getirttikleri mallar için gümrük resminden muaf olacaklar ve bu müesseselerin büyütülmesine Osmanlı Devleti güçlük çıkarmayacaktı. Fransız okulları devletin resmi okullarının sahip olduğu haklara sahip olacaktı. Yine bu anlaşma ile Tunus ve Faslıların, Osmanlı Hükümeti nezdinde Ceza yirliler gibi muamele görmelerini yani Fransız tebaası sayılmaları kabul edilmekteydi.⁶⁴

İtalyanlar Antalya bölgesinde demiryolu inşaatı için bir imtiyaz anlaşması için uğraşıtlarsa da, İngilizlerin itirazı sonucu bu gerçekleşmedi.⁶⁵

Osmanlı Devleti ile yapılan antlaşmalar bir bakıma yeterli değildi. Yapılan antlaşmaların diğer devletler tarafından da onaylanması gerekiyordu. Çünkü Osmanlı Devleti ile yapılan antlaşmalar yakın veya uzak birbirlerinin menfaatine dokunuyordu. İngiltere ve Almanya Osmanlı Devleti'nden kopardıkları imtiyazları 15 Haziran 1914'te aralarında yaptıkları antlaşma ile birbirlerine kabul ettirdiler.⁶⁶ Aynı şekilde bir antlaşma İngiltere ve Rusya arasında Şubat 1914'te yapıldı.⁶⁷ Fransa ve Almanya 15 Şubat 1914'te imtiyazlar konusunda birbiri ile anlaşabildi.⁶⁸ Fransa ile İngiltere aralarında 5 Aralık 1912'de anlaştilar.⁶⁹

Büyük Devletler 1913 ve 1914 yılının ilk aylarında Osmanlı Devleti'ni fiilen paylaşma konusunda hazır değillerdi. Bir kısmı kendi iç meseleleri, bir kısmı savaş için maddi meselelerle karşı karşıya bir kısmı da Osmanlı tebaası içinde kendine taraftar (Almanya gibi) bulamamaktan korkmaktadır. Hatta Osmanlı Devleti'ni paylaşma hususunda birbirleri ile karşı karşıya gelmekten çekinmektedirler. Bu sebeplerden dolayı petrol, demiryolları ve liman imtiyazları üzerinde yani ilk merhalede iktisadî menfaatler üzerinde durulmaktadır.⁷⁰ Doğu vilayetleri ile ilgili islahat meselesi de iktisadî imtiyazlar elde etmeyi hedef almaktadır. Zira bu sahanın doğu kısmı bugün Türk Petrolleri'nin istihsal edildiği yerlerdir.⁷¹

Vilâyât-ı Şarkıyye'den maksat, Osmanlı Devleti topraklarını içindeki Van, Bitlis, Erzurum, Ma'mûret-ül Aziz (Harput), Diyarbakir, Sivas ve Trabzon vilâyetleridir. Bugün zikredilen bu vilâyetler üzerinde yirmi iki vilayetimiz mevcuttur. Rusya, 3 Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos Sulh Antlaşması ile bu vilayetlerde Avrupa kontrolü altında islahât istemişti. Sultan II. Abdülhamid sonunda muhtâriyyete doğru götüreceği islahat teşebbüslerini kesinlikle uygulamaya koymadı.⁷²

Mahmud Şevket Paşa Kabinesi 1913'ün ilkbaharında kendiliğinden islahât yapmak işine koyulur ve yakında geleceği sezilen Avrupa ve Rus baskısını berteraf etmek için bir takım kanun ve tedbirler ile önlemeyi düşünür. Bu meyanda 26 Mart 1913 (17 Rebi'ül Âhir 1331-13 Mart 1329) da illerin umumî meclislerine mahalli

işler için karar almak yetkisini veren, vilayetler için özel bütçeler kabul eden ve memurların görev ve yetkisini tesbit eden "İdare-i Umumiye-i Vilâyât Kânûn-i Muvakkati" çıkarıldı.⁷³ 24 Nisan 1913(17 Cumâd'el-ûlâ 1331-11 Nisan 1329)'de "Sulh Hâkimleri Hakkında Kânûn-i Muvakkat"ı çıkartılarak sulh hakimlerinin selahiyetleri, muhakeme usûlu tesbit edildi ve bir çok yerde yeni mahkemelerin kurulması kararlaştırıldı.⁷⁴

24 Nisan 1913'de Osmanlı Hükümeti Doğu Anadolu'ya iki umumî vali ve Osmanlı Dâhiliye Nezâretinde çalışmak üzere memur ve jandarma subayları getirmek gayesi ile İngiltere Hükümetine başvurur.⁷⁵ Bu başvuruyu Rusya öğrenir öğrenmez hemen harekete geçti. Rusya, Osmanlı Devleti'ne doğu vilayetlerinin ıslahı ile uğraşacak mütehassıs gönderilmesi düşüncesinin ancak umumî ıslahat içinde ele alınabileceğini ve konunun Rusya-İngiltere-Fransa arasında İstanbul'da sefirler seviyesinde ele alınması gerektiğini ileri sürdü.⁷⁶ Almanya, konunun bütün büyük devletleri ilgilendirdiğini ileri sürmesi üzerine Rusya 8 Haziran 1913 tarihli bir nota ile Fransa, İngiltere, Almanya ve İtalya'yı bu konunun İstanbul'da sefirler vasıtası ile ele alınmasını istedi.⁷⁸ Almanya toplantılara Osmanlı Devleti'nin de katılmasını istedi. Rusya bu öneriyi reddetti.⁷⁹ 3 ve 24 Temmuz 1913'de Avusturya sefirinin başkanlığında ve onun Yeniköy'deki yalısında bir araya gelirler ve bir sonuca varamadan dağılırlar.⁸⁰ Bunun sebebi Osmanlı Hükümeti'nin hazırladığı tasarıyı Rusya ve Fransız temsilcilerinin kabul etmemesidir. Said Halim Paşa Hükümeti, Mahmud Şevket Paşanın sadrazamlığı döneminde hazırlanan "İdare-i Umumiye-i Vilâyât Kânûn-i Muvakkati"ne 18 Haziran 1329'da bir zeyl hazırlayarak bazı maddeleri değiştirdi.⁸¹ Yine 23 Haziran 1329'da "Sulh Hâkimleri Hakkında Kânûn-i Muvakkat"ına 23 maddelik bir talimat eklenerek umumî müfettişlerin vazife ve selahiyetleri tesbit edildi.⁸² 25 Haziran 1913'de Said Halim Paşa Osmanlı elçilerine 16 maddelik bir genelge yollar.⁸³ 1 Temmuz 1913'den itibaren bu genelge, kânun zeyli ve talimat İstanbul'daki büyükelçiler toplantısına ve daha sonrada büyük devletlerin büyükelçilerince bildirilir. Almanya, Avusturya ve İtalya bu görüşmelerde Osmanlı Hükümetinin tezini desteklediler hatta İngiltere de bu teze mütemayil göründü.⁸⁴

Rusya kendi tezini kabul ettirebilmek için Almanya'nın tasvibini almak mecburiyetinde olduğunu anladı. 22 Eylül 1913'de Rusya ve Almanya doğu vilayetleri ile ilgili Rus tasırsı üzerinde anlaştilar.⁸⁵ Bunun üzerine Rusya, Almanya ve diğcr büyük devletlere dayanarak Osmanlı Hükümetine baskıda bulunur.⁸⁶ Eylül 1913 ile Şubat 1914 arasında Rus Sefiri Girs ve maslahatgüzar Gulkeviç ile Sadrazam ve Hâriciye Nâzırı Said Halim Paşa arasında teklif ve mukabil teklifler gidip geldi. Rusya, diğcr sefirlerin tasvibini alarak konuyu artık kendisi yürütüyordu. Sadrazam, diğcr ülkelerden destek istedikçe, konunun bir an evvel halledilmesi cevabı veriliyordu.⁸⁷

8 Şubat 1914 (26 Ocak 1330)da Said Halim Paşa ile Gulkeviç arasında Doğu Anadolu Vilâyetleri ile ilgili antlaşma imzalandı.⁸⁸ Rusya bu antlaşma ile Osmanlı Devleti'ni çember içine alarak Kafkasya'daki müslümanlarla Türklerin münasebetlerini kesmek istiyordu ve İstanbul hakkındaki plânlarını tatbik etmek istiyordu.⁸⁹

Bu antlaşmanın bazı önemli maddeleri şunlardır:

İki ecnebi genel müfettiş Doğu Anadolu'nun iki bölgesinin başına geçirilecektir. Bunlardan biri Erzurum, Trabzon ve Sivas diğeri de Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakir vilâyetlerini içine alan bölgenin başına geçirilecektir.

Genel müfettişler kendi bölgelerinin idare, adliye, zabıta ve jandarmasını denetleyecekler ve Emniyet kuvvetleri yetmediği taktirde askeri kuvvetlerde bu müfettişlerin emri altına girecektir.

Bu müfettişler gerektiğinde valiler ve memurlar hakkında takibat yapabilecekler. Toprak işleri ile ilgili karışıklıklar yani Ermenilerin ellerinden alındığı ileri sürülen topraklar genel müfettişlerin gözetimi altında bir çözüme kavuşturulacaktır.

Kanun, nizamnâme ve resmî tebliğler her bölgede mahalli dillerde ilân edilecektir. Herkes mahkemelerde ve devlet daire-

lerinde kendi dilini kullanabilecektir. Her cemaât kendi okullarına sahip olacak herkes askerlik görevini oturduğu yerin bağılı bulunduğu müfettişlik sınırları içinde yapacaktır. Hamidiye Alayları, yedek süvari birliklerine dönüştürülecektir. Silahlar askeri depolarda saklanacak ve gerektiği zaman verilecektir.

Meclis-i umumîler seçiminin yapıldığı vilayetlerde, azınlıkların encümenlerde üyeleri bulundurulacaktır. İdare meclislerinin seçilmiş üyeleri eskiden olduğu gibi yarı yarıya müslüman ve gayri müslimlerden alınacaktır. Genel müfettişler mahzurlu görmezlerse zabıta ve jandarmaya eleman alma işinde müslümanlarla gayri müslimler arasında eşitlik ilkesini tatbik edeceklerdir.⁹⁰

Antlaşma gereğince Van, Bitlis, Harput ve Diyarbekir bölgesi genel müfettişliğine Norveçli binbaşısı Hoff ve Trabzon, Erzurum ve Sivas bölgesi genel müfettişliğine de Hollanda Doğu Hindistan sömürgeleri memurlarından Westenek atandı. Bunlarla, Dâhiliye Nâzırı Talat Bey arasındaki kontratlar 25 Mayıs 1914'te imzalandı. Bu müfettişler Osmanlı memuru sayılacak, ayda kendilerine 400 altın lira maaş verilecek ve kendilerine ev verilecekti. Müfettişlerin birer ecnebi subay yaverleri de olacaktı. Hoff bir defa Van'a gidip geldiği halde, Westenek işe başlamadan Osmanlı Devleti I. Cihan Savaşına girdiği için bunların sözleşmeleri 31 Aralık 1914 (13 Safer 1333) tarihli irâde-i seniye ile feshedildi.⁹¹

F- Birinci Dünya Savaşı

I. Dünya Savaşı Eşiğinde Almanya ile Yapılan İttifak

Osmanlı Devleti Almanya ile ittifak yapmak için 1913 senesi sonlarında teşebbüste bulunmuştur. Gayri resmi olarak yapılan bu teşebbüse Almanya o zaman yanaşmamıştır.⁹² Aslında Osmanlı Devleti yalnız Almanlarla değil diğer büyük devletlerle de ittifak teşebbüsünde bulunmuştu. İngilizlerle ilk ittifak denemesi İtalyan savaşının olduğu ve Rusların boğazlardan savaş gemilerini geçirmek istedikleri bir sırada yapılmıştı. İkinci ittifak denemesi ise Rusların Doğu Anadolu vilâyetlerinin islahı teşebbüsünü kendi lehlerine çevirmek için baskıda bulun-

dukları devreye rastlar. Osmanlı Devleti İngiltere ile giriştiği bu ittifak teşebbüslerinden olumlu bir sonuç alamamıştır.⁹³ Osmanlı Hükümeti Rus ve Fransızlara yaklaşma niyeti ile Talat Bey'i Livadya'ya ve Bükreş'e gönderdi. Rusya ile ittifaka teşebbüs edilmişse de bir sonuç alınamamıştır.⁹⁴ Cemal Paşa I. Dünya savaşı çıkmadan önce Fransa ile bir ittifak teşebbüsünde bulunmak üzere Fransa'ya gitti ise de Fransızlar yüz vermediler.⁹⁵ Osmanlı Devleti Yunanistan ile dahi ittifak teşebbüsünde bulunmuştur.⁹⁶

28 Haziran 1914'te Avusturya-Macaristan İmparatorluğunun veliahtı Franz Ferdinand ve eşi Bosna-Saray'da bir Sırp tarafından öldürülür. Bu olaydan sonra Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Hükümeti Osmanlı Devleti'ni üçlü ittifaka Temmuz 1914 ortalarında çekmek üzere çalışmaya başlar.⁹⁷ Almanya, Osmanlı Devleti'nin 1913'teki teklifini gündeme getirerek 22 Temmuz 1914'te ittifak teklifinde bulunur.⁹⁸ Yusuf Hikmet Bayur, Alman Belgeleri'ne dayanarak ittifak teklifinin Osmanlı Hükümeti tarafından yapıldığını iddia ederse de biz bunu kabul etmiyoruz. Çünkü Osmanlı Hükümeti bu teklifi 1913'te yapmış fakat Almanya buna yanaşmamıştır. Yine Doğu Anadolu vilâyetlerinin ıslahı ile ilgili politikası ve Osmanlı Devleti'nin I. Dünya savaşı başladığında tarafsız kalmak istemesi bu görüşü tekrar etmektedir. Ayrıca bu görüşü teyid eden başka bir kaynağa da raslamadık.

Almanya'nın ittifak teklifini Said Halim Paşa, Enver Paşa, Talat Bey ve Halil Bey kabul ettiler.¹⁰⁰ Bu teklifi kabul etmelerinin sebebi Rus korkusudur.¹⁰¹ Almanya'nın o dönemde Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü bozacak veya devleti zayıflatacak bir politikası söz konusu değildir. Zira Almanya o dönemde Osmanlı'nın güçlü bir devlet olmasını istiyor. Almanya'nın menfaati Osmanlı Devleti'nin kuvvetli olması ile gerçekleşebilir. Almanya'nın Osmanlı Devleti'ni bir müstemleke gibi eline geçirmesi mümkün değildir. Çünkü buna ne coğrafi durumu ve ne de Almanya'nın vasıtaları müsait değildi. Almanya Osmanlı Devleti'ni bir irtibat pazarı olarak görmektedir. Osmanlı Devleti güçlü oldukça ve ayakta durdukça bu menfaatleri devam edecekti.¹⁰²

Said Halim Paşa, Almanya ile ittifak yapmak için padişah-tan ruhsatname ister. 25 Temmuz 1914 tarihinde sadrazamın iste-diği ruhsatname başkatip aracılığı ile kendisine verilir.¹⁰³

Ruhsatnamenin metni şudur:

"Rusya Devletinin tecavüzat-ı muhtemelesine karşı Alman-ya ile tedafüf bir ittifak akdine sadrazam ve hâriciye nâzırımız Mehmed Said Paşa mezundur, 12 Temmuz 1330"¹⁰⁴

Said Halim Paşa Almanya ile ittifak yapma iznini alır al-maz hemen temaslara başlar. Almanya ile yapılan ittifak çalışma-larından, Enver Paşa, Talat Bey ve sadrazamdan başka kabine üye-lerinin hiçbirinin haberi yoktur. Bu çalışmalardan Meclis-i Me-bûsân reisi Halil Bey'in de haberi vardır. İttifakname imzalandık-tan sonra Cemal Paşa ve Cavid Bey olaydan haberdar olmuşlardır.¹⁰⁵

2 Ağustos 1914'de Almanya ile Osmanlı Devleti arasındaki İttifak Antlaşması Sadrazam Said Halim Paşa ve Alman Büyükelçisi Wangerheim tarafından imzalandı.¹⁰⁶ Sadrazamın Yeniköy'deki ya-lısında imzalanan antlaşmanın önemli maddeleri şunlardır:

1- Taraflar, Avusturya-Macaristanla Sırbistan arasında zuhur eden şimdiki harbe karşı tam bir tarafsızlığı taahhüd e-derler.

2- Şayet Rusya, Avusturya-Macaristan aleyhine fiili ted-birlerle işe karışır ve böylece Almanya'nın da harbe girmesini gerekli kılarsa, bu durum Türkiye'nin de harbe girmesi için bir sebep teşkil edecektir.

3- Almanya, Osmanlı toprakları tehdiide maruz kalırsa si-lahla müdafa etmeyi taahhüt eder.

4- Bu antlaşma gizli tutulacak ve ancak iki tarafın mu-vafakati ile ilân edilebilecektir.¹⁰⁷

Avusturya 28 Temmuz 1914'de Sırbistan'a savaş ilân eder. 1 Ağustos'ta Almanya Rusya'ya harp ilân eder. Yukarda adı geçen

antlaşma 2 Ağustos'ta imzalanmasına rağmen Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın Rusya'ya harp ilanından haberi yoktur.¹⁰⁸ Almanya ile imzalanan İttifak Antlaşması tecavüzî ve taarruzî bir ittifak olmayıp, tedafüî yani kendini Rus saldırısına karşı korumak için akdedilen bir savunma antlaşmasıdır.¹⁰⁹

1-2 Ağustos 1914 gecesi Sadrazam ve Hâriciye Nâzırı Said Halim Paşa'nın yalısında toplanan Enver Paşa, Cemal Paşa, Talat, Cavit ve Halil Beylerden mürekkep bir kısım vekiller büyük devletler arasındaki siyasî gerginliği gözönüne alarak genel seferberlik kararı aldı.¹¹⁰ 2 Ağustos 1914 sabahı seferberlik hakkında padişahın irâdesi alındı. Yusuf Hikmet Bayur Türk İnkılâbı Tarihi adlı eserinde (c. II, s.647; c. III/1 s.63) Cavit Bey'in ifadelerini kaynak göstererek Enver Paşa'nın padişahın irâdesi alınmadan genel seferberlik emrini verdiğini iddia ederse de bu doğru değildir.¹¹¹ Harbiye Nâzırı ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Enver Paşa tarafından 20 Temmuz 1330 (2 Ağustos 1914) tarihinde genel seferberlik ilân edildi.¹¹² Yine aynı tarihte hükümet, Meclis-i Mebûsânı süresiz olarak kapatır ve borçlarını tecil ettiğini ilân etti.¹¹³

Said Halim Paşa Hükümeti Almanya ile yapılan ittifaktan sonra diğer devletlerle de ittifak teşebbüslerinde bulundu. 15 Ağustos 1914 (23 Ramazan 1332-2 Ağustos 1330)'de yayınlanan irâde-i seniye de Talat Bey'in Edirne'ye gittiğinden bahsedilir¹¹⁴ ki aslında Bulgaristan'la antlaşma imzalamak için Sofya'ya gitmiştir.¹¹⁵ Sofya'da Talat ve Halil Bey'ler Bulgaristan'la her hangi bir saldırı karşısında birlikte müdafaya geçilmesini temin etmek için bir antlaşma imzaladılar.¹¹⁶

Enver Paşa 5 Ağustos 1914'te Rusya'ya ittifak teklifinde bulunur ve Said Halim Paşa da bu teşebbüsü benimser.¹¹⁷ 10 Ağustos 1914'te Göben ve Breslav adlı Alman savaş gemilerinin Osmanlı sularına girmeleri üzerine 17 Ağustos'ta İngiltere, Fransa ve Rusya büyük elçileri sadrazamı ziyaret ederek eğer Osmanlı Hükümeti savaşın sonuna kadar tarafsız kalırsa, bunun karşılığında toprak bütünlüğünü taahhüt edeceklerini söylerler.

Said Halim Paşa İtilâf Devletlerinin bu teşebbüsü üzerine Maliye Nâzırı Cavid Bey'i bu devletlerin büyük elçileri ile görüşmeye memur eder. Aynı zamanda Cemal Paşa da İtilâf Devletlerinin büyük elçileri ile temasa geçer. Osmanlı Hükümeti, devletin toprak bütünlüğünü, kapitülasyonların ilgası, Yunanlıların işgal ettiği adaların iadesi ve Mısır meselesinin hallini ister. Bunların karşılığında da Osmanlı Devleti tarafsızlığını muhafaza edecekti. Ancak bu görüşmelerden kesin bir sonuç alınamamıştır.¹¹⁸

2- Kapitülasyonların İlgası

5 Eylül 1914 tarihinde Heyet-i Vukelâ toplantısında Sadrazam ve Hariciye Nâzırı Said Halim Paşa'nın teklifi ile bütün kapitülasyonların kaldırılmasına karar verildi.¹¹⁹ Yabancı elçiliklere verilmek üzere bir nota hazırlandı. Hazırlanan bu nota Heyet-i Vukelâ tarafından 8 Eylül 1914 (17 Şevval 1332-26 Ağustos 1330)de ve aynı gün yayınlanan irâde-i seniye ile tastik edildi.¹²⁰ Osmanlı Hükümeti 9 Eylül 1914'de yabancı elçiliklere gönderdiği genelge ile bütün kapitülasyonların 1 Ekim 1914 (18 Eylül 1330) tarihinden itibaren kaldırıldığını bildirdi.¹²¹

Yabancı devletlerin bütün iktisadî ve malî, adlî ve idarî imtiyazlarının kaldırılması üzerine elçilikleri vasıtası ile itiraz etmişlerdir. Kapitülasyonların ilgasına en çok itiraz eden devletlerin başında devletin müttefiki olan Almanya ve İtilâf Devletlerinden olan Fransa gelmektedir.¹²² Yabancı devletler itiraz ederse de kapitülasyonların kaldırılması ile ilgili karar 1 Ekim 1914 günü yürürlüğe girer. Almanya 11 Ocak 1917'de kapitülasyonların kaldırılışını resmen kabul etti.¹²³

13 Aralık 1914'de kabul edilen "kânûn-ı muvakkat" ile yabancı şirketlerin ayrıcalıklarına son verildi.¹²⁴ 23 Mart 1916'da çıkan "Müessesât-ı nâfi'a ile imtiyazsız şirketler muhaberât ve muamelâtında Türkçe istimâli hakkında kânûn" ile o güne kadar Fransızca olarak görülen ticarî işlemler ve

yazışmalar artık Türkçe olarak yapılacaktı.¹²⁵ Böylece Türklerin istihdamı kolaylaşacak ve yabancı şirketlerin faaliyetlerinin kontrolü mümkün olacaktı.¹²⁶

3- Osmanlı Devleti'nin I.Dünya Savaşına Girişi

Almanların Göben ve Breslav gemileri İngiliz gemilerinin takibi üzerine 10 Ağustos 1914'de Çanakkale boğazına geldiler. Çanakkale boğazına sığınan bu gemileri bir Osmanlı kılavuz gemisi torpil tarlaları arasından geçirerek güvenli bölgeye getirdi. Almanya'ya ait bu gemilerin Enver Paşa'nın emriyle güvenli bölgeye alındığı anlaşılmaktadır.¹²⁷ Bu olaydan Said Halim Paşa'nın ve Cemal Paşa'nın ve diğer nazırların haberi yoktur.¹²⁸ Said Halim Paşa'nın Yeniköy'deki yazısında toplanan Heyet-i Vükelâ bu olup-bitti karşısında gemilerin satın alındığını ilân etti.¹²⁹

Almanların Göben ve Breslav gemileri satın alındıktan sonra Said Halim Paşa Osmanlı Devleti'nin tarafsız olduğunu ilân etti. Göben'e Yavuz ve Breslav'a Midilli adı verildi. Bu arada Boğazlar da kapatıldı.

Almanya Osmanlı Devleti'ni savaşa sokmak için tertipler düzenlemektedir. Karadeniz Olayı bunlardan biridir. Osmanlı Donanması'nın birinci komutanı Amiral Souchon (Suşon)'a Enver Paşa tarafından 25 Ekim 1914'de Karadeniz'e çıkıp Rus filosuna tecavüz emri verdiği anlaşılmaktadır.¹³⁰ Bahriye Nâzırı Cemal Paşa, Amiral Suşon'ın vereceği emirlere uyulması için donanma ikinci komutanı Kalyon kaptanı Arif Bey'e yazılı emir verdi. Böylece Cemal Paşa'nın da bu olaydan haberi olduğu ortadadır.¹³¹

Enver ve Cemal Paşa'nın emirleri ile Amiral Suşon komutasındaki Osmanlı Donanması 27 Ekim akşamı Karadeniz'e açıldı. 29 Ekim 1914'de sabah karanlığında Sivastopol ve Novorossisk ve 30 Ekim'de de Odessa limanları bombardıman edildi.¹³²

29 Ekim akşamı olaydan haberdar olan Said Halim Paşa

Bâbîâlî'de bazı Heyet-i Vükelâ ile bir toplantı yaptı. Said Halim Paşa kendisinden habersiz işler yapıldığını ve katiyen harbe taraftar olmadığını söyledi. Eğer kendisinin fikrine iştirak edilmiyorsa hemen çekilmeye hazır olduğunu ve harp taraftarlarınının memleketin mukadderatını ellerine almalarını istedi. Bunun üzerine Enver Paşa yeminle olaydan haberdar olmadığını ve şimdiye kadar birşey yapmamış olduğunu söyledi.¹³³ Bu toplantıda hiçbir neticeye varılmadan nâzırlar dağıldı.

Padişah V. Mehmed hadiseden ancak 30 Ekim'de yani Kurban Bayramının birinci günü haberdar olabildi.¹³⁴ O gün Said Halim Paşa Bayram Alayında ve Muâyede Resminde bulunmadı. Rahatsız olduğuna dair mabeyn başkıtabetine hususi bir tezkire gönderdi. Ardından da istifa etti.¹³⁵

Muâyede Resminden sonra Şükrü Bey'in dışındaki bütün nâzırlar Said Halim Paşa'nın Yalısına gittiler ve istifadan vazgeçmesini istediler. Said Halim Paşa ancak "hadiseyi tamir etmek ve alâkadarlara tarziye vermek şartı ile" istifasını geri alabileceğini söyledi. Bu teklifi kabul edilince istifasını geri aldı.¹³⁶ İbnülemin Mahmut Kemal İnal Son Sadrazamlar adlı eserinde yazdığına göre kendisinin kardeşi Ahmed Tefvik ile beraber sadrazamı sık sık ziyaret ettiklerinden bahsediyor. Bir ziyaretlerinde Said Halim Paşa'ya nâzırların ısrarı ile istifasını geri almasını doğru bulmadıklarını söylediler. Bunun üzerine Said Halim Paşa istifasını padişahın ısrarı ile geri aldığı söyledi. Paşa'nın söylediklerini Mısır prenseslerinden İffet Hanım Efendi de doğrulamaktadır.¹³⁷ Yine Said Halim Paşa istivablarında güvendiği bazı zevatın kendisine istifa etmemesi gerektiğini çünkü "sizden biraz çekiniyorlar" dediklerini ve bunun üzerine vazifesine devam ettiğini söylemektedir.¹³⁸

Said Halim Paşa'nın istifasını geri aldıktan sonra Heyet-i Vükelâ toplantısına başkanlık etti. Bu toplantıda üçlü itilâf Devletleri ile sulhun korunulması kararlaştırıldı. Rusya Büyükelçisine bir nota gönderilmesine karar verildi. Bu nota ile Karadeniz Olayının sulh yolu ile çözülmesi isteniyor-

du. Rusya bu notaya olumlu bir cevap vermedi. 31 Ekim'de Rus Büyükelçisi, 1 Kasım'da da İngiliz ve Fransız büyükelçileri İstanbul'dan ayrıldılar.¹³⁹

İtilâf Devletlerinin Büyükelçileri gittikten sonra ilk Heyet-i Vükelâ toplantısı 2 Kasım'da oldu. Sadrazam ve Hâriciye Nâzırı Said Halim Paşa Karadeniz Olayını ve sulh teşebbüslerini buna karşılık İtilâf Devletlerinin tutumlarını anlatır. Artık Osmanlı Hükümeti kendisini Rusya, İngiltere ve Fransa Hükümetleri ile harp halinde saymak durumunda olduğunu ve durumun yazı ile padişaha bildirilmesi lazımunu açıklar. Bu konuda nâzırların düşüncesini sorar.¹⁴⁰ Bunun üzerine Posta ve Telgraf Nâzırı Oskan Efendi ve Ziraat ve Ticaret Nâzırı Süleyman Bûstani sulh taraflısı olduklarını söyleyerek istifa ettiler. Nâfi'a Nâzırı Çürüksulu Mahmud Paşa ise hükümet içindeki arkadaşlarının önemli konularda dahi kendisine bilgi vermediklerini söyleyerek istifa etti. Cavid Bey toplantıya gelmedi ve istifa edeceğini Talat Bey'e söyledi.¹⁴¹

6 Kasım 1914 (16 Zilhicce 1332 - 23 Teşrin-i evvel 1330)de yayımlanan irâde-i seniye ile istifa eden nâzırların istifaları kabul edilir ve boş nezâretlere şu isimler getirilir: Mâliye Nezâreti vekaletine Dâhiliye Nâzırı Talat Bey, Posta Telgraf ve Telefon Nezâretine vekaleten Ma'arif Nâzırı Şükrü Bey, Ticaret ve Ziraat Nezâretine ve Nâfi'a Nezâret vekilliğine İstanbul mebusu Ahmed Nesimi Bey getirildi.¹⁴² Ahmed Nesimi Bey bir kaç gün Nâfi'a Nezâretine vekâlet ettikten sonra bu nezârete 18 Zilhicce 1332 (8 Kasım 1914)de Hüdâvendigâr (Bursa) Valisi olan Said Halim Paşa'nın kardeşi Frens Abbas Halim Paşa getirildi.¹⁴³

2 Kasım 1914'de Rusya, 5 Kasım'da da İngiltere ve Fransa Osmanlı Devletine savaş ilân ettiler. 11 Kasım'da yayınlanan irâde-i seniye ile bu devletlere cihat ilan edilir.¹⁴⁴ 23 Kasım 1914'de irâde-i seniye ile cihat fetvası yayınlanır.¹⁴⁵ Bu cihat fetvası Türkçe, Arapça, Farsça, Tatarca ve Urduca olarak yayınlanmıştır.¹⁴⁶ Cihat fetvasından başka 29 kişilik Meclis-i Âli-i İlmî tarafından hazırlanan ve imza edilen cihad-ı ekber hakkında uzun bir beyanname 5 Muharrem 1333'de yayınlanır. Bu beyanname Türkçe dışında yukarıda zikredilen

dillere de tercümesi yapılır. Bu fetva ve beyannameden milyonlarca nüsha bastırılarak müslümanların yaşadıkları bölgelerde dağıtılır.¹⁴⁷ Bunların dışında Mısırlı alim Abdülaziz Çavuş da cihat fetvasını destekleyen Arapça bir beyannamesi ile Necef'deki Şii Ulemasının Farsça olarak yazdığı fetva da dikkate değer.¹⁴⁸

Osmanlı Devleti beş cephede muharebeye katıldı. Kafkasya, Kanal ve Filistin cephelerinde başarılı olunamamıştır. Ancak Çanakkale savaşlarında üstün başarı gösterilmiştir. Yine Irak Cephesinde, Kut-el-Amara'da başarılar elde edilmiştir.¹⁴⁹

4- Tehcîr Meselesi

Osmanlı Devletinin dünya savaşına katılmasıyla Ermeniler birliklerden kaçmaya ve orduyu arkadan vurmaya ve itilâf Devletleri hesabına casusluk yapmaya başladılar. Türk köylerini basarak çoluk çocuk demeden yüzbinlerce vatandaşımızı öldürdüler. Said Halim Paşa Hükümeti Ermeni Patrikhanesi, komite ve Ermeni milletvekillerine bu hareketlerden vazgeçilmediği takdirde, şiddetli tedbirlere başvurulacağını ihtar etti ise de bu ihtarlara aldıran olmadı. Hatta şiddet ve kanlı eylemlerini daha da artırdılar. Bunun üzerine Dâhiliye Nâzırı Talat Bey 24 Nisan 1915'de Ermeni Komite Merkezlerinin kapatılması, evrakına el konulması ve komite ileri gelenlerinin tutuklanmasına dair bir tamim yayınlamıştır. Aynı mealde bir genelge 26 Nisan'da Başkumandanlık Vekili tarafından birliklere gönderildi.¹⁵⁰ Ermeniler 15 Nisan 1915'de Van bölgesinde, 17'sinde Şitak (Çatak), 18'inde Bitlis ve 20'sinde de Van'ın içinde kanlı ayaklanmalar düzenlediler. 6 Mayıs 1915'de Ermeniler Van'ı Ruslara teslim ettiler ve Rusya'nın yardımı ile Aram Monokyan'ın başkanlığında 17 Mayıs 1915'te geçici bir Ermeni Hükümeti kurdular. Ermeniler Van'da 1500 kadar kadın ve çocuktan başka Türk sağ bırakmadılar.¹⁵¹

Osmanlı Devleti ölüm kalım mücadelesi içinde iken

Ermenilerin bu davranışları gözardı edilemezdi. Hükümetin emirlerine, memleket savunmasına ve asayişin korunması için alınan tedbirlere karşı gelenlerle casusluk yapanların tek tek veya toplu olarak diğer bölgelere nakledilebilmeleri için 27 Mayıs 1915 (13 Receb 1333-14 Mayıs 1331)de bir kânûn-ı muvakkat çıkarıldı.¹⁵² Dâhiliye Nâzırı Talat Bey 26 Mayıs 1915' de Başkumandanlıktan aldığı bir yazı üzerine, aynı gün Ermeni ayaklanmalarına ve tehcîrine dair bir tezkere Sadrazam Saîd Halim Paşa'ya gönderdi.¹⁵³ Talat Bey bir gün sonra da tek başına kânûn-ı muvakkatla orduya tehcîr yetkisi verdi. Dâhiliye Nâzırının 26 Mayıs 1915 günkü tezkeresi ile sadrazama gönderdiği ve Meclis-i Vükelâdan istediği karar 30 Mayıs 1915 (17 Mayıs 1331)de çıkar.¹⁵⁴ Meclis-i Vükelâdan çıkan bu kanuna göre Ermenilerin boşalttığı köy ve kasabalara muhacirler yerleştirilecek, buna karşılık Ermenilere mal ve mülklerinin karşılığı ödenecek ve yoksul olanlara da yerleştirildikleri bölgede iskân imkanı sağlanacaktı. 26 Eylül 1915 (13 Eylül 1331)de çıkarılan diğer bir muvakkat kanunla, tehcîr edilenlerin mal ve mülkleri komisyonlarca hazırlanacak mazbatalar üzerine mahkemelerce tasfiye olunacaktı. Taşınmaz malların bedelleri evkâf ve hazine tarafından ödenecekti. Taşınabilen mallar satılacak ve parası sahiplerine verilecekti.¹⁵⁵

Ermeni tehcîri sırasında, açlık, kötü hava şartları ve hastalık yüzünden ölenler olmuştur. Ayrıca çeteler tarafından yapılan baskınlar sonucunda öldürülen Ermeniler de vardır. Birinci Dünya Savaşı sırasında saydığımız bu sebeplerden dolayı ölen Ermenilerin sayısı 200.000 kişi olarak tahmin edilmektedir.¹⁵⁶ Yalnız aynı şartların 2.500.000 Türk'e mal olduğunu da unutmamak gerekir.

5- Saîd Halim Paşa'nın Hâriciye Nezâretinden Ayrılışı ve Kabinede Yapılan Değişiklikler.

Dâhiliye Nâzırı Talat Bey kabine içinde kendi nüfuzunu güçlendirmek için Meclis-i Mebûsân Reisi Halil Bey'in Hâriciye Nâzırlığına getirilmesi için çalışmalara koyuldu.¹⁵⁷ Fakat

Said Halim Paşa bu nezâreti bırakmak niyetinde değildi. Eyüp Sabri Bey'in hatıralarından anlaşıldığına göre Said Halim Paşa istihbaratımızın güçsüzlüğü dolayısıyla İtilaf Devletlerinin planlarını Mısır Hâriciyesi'ndeki dostları vasıtası ile öğrenebiliyordu. Hatta İtilaf Devletlerinin Çanakkale'ye tarruz planlarını bu dostları vasıtası ile öğrenmişti.¹⁵⁸ Daha doğrusu Said Halim Paşa Hâriciye Nezâreti gibi önemli bir nezâretin ehliyetsiz ellere geçmesini istemiyordu.¹⁵⁹

Talat Bey'in tehditi üzerine¹⁶⁰ Said Halim Paşa Hâriciye Nâzırlığı'ndan istifa etti. Adı geçen nâzırlığa 24 Ekim 1915 (15 Zilhicce 1333 - 11 Teşrin-i evvel 1331)de Halil Bey getirildi.¹⁶¹

Halil Bey'in Hâriciye Nâzırı olması ile güç kazanan Talat Bey Şer'iyeye Mahkemelerinin Meşihat'tan alınıp Adliye Nezâretine verilmesini istiyordu. Adliye Nâzırı İbrahim Bey bu işi geciktiriyor, Şeyhülislâm Hayri Efendi de kendi döneminde yapılmasını istemiyordu. Bunun üzerine Talat Bey devreye girerek 24 Nisan 1916 (20 Cemaziyel Âhir 1334)da Adliye Nâzırlığına vekaleten Halil Bey, İbrahim Bey de kabine dışı bırakılmayarak Şûrâ-yı Devlet Reisliğine getirildi.¹⁶²

Halil Bey'in Adliye Vekaletine getirilmesi üzerine Şeyhülislâm Hayri Efendi istifa etti.¹⁶³ İttihat ve Terakki Merkez-i Umumîsinin baskısı ile Musa Kâzım Efendi Şeyhülislâmlık makamına getirildi. Musa Kâzım Efendi'nin Şeyhülislâmlığa tayini ile ilgili irâde-i seniye 8 Mayıs 1916 (25 Nisan 1332)de sâdır oldu.¹⁶⁴ Bilâhare, Meşihata bağlı olan Evkâf Nezâreti bu makandan ayrıldı. Evkâf-ı Humâyûn Nezâretine vekaleten 7 Temmuz 1916 (6 Ramazan 1334)da Şûrâyı Devlet Reisi İbrahim Bey getirildi.¹⁶⁵ Ali Fuad Türkgeldi'nin Görüp İstittiklerim isimli eserinde Musa Kâzım Efendi'nin mason olduğu kaydedilirse¹⁶⁶ de Yusuf Hikmet Bayur bunun onu çekemeyenler tarafından uydurulduğunu ve kendisinin Nakşibendî olduğunu yazmaktadır.¹⁶⁷ Türk Mason Dergisi'nde Cafer Ergin tarafından Musa Kâzım Efendi ile ilgili yazılan bir makalede mason olduğu ve Kadirî tarikatına da girmiş olduğu kaydedilmektedir.¹⁶⁸

Ancak masonların meşhur kişileri kendilerinden sayma taktiğini de hesaba katmak gerekir.

Osmanlı Devleti harbe girdikten sonra 4. Ordu Kumandanlığını deruhte etmek üzere 21 Kasım 1914'de Cemal Paşa Suriye'ye hareket etti.¹⁶⁹ 6 Muharrem 1333 (24 Kasım 1914) de sâdır olan irade-i seniye ile Harbiye Nâzırı Enver Paşa Bahriye Nezâretini de vekaleten yürütmekle görevlendirildi.¹⁷⁰

1916 yılında Said Halim Paşa Hükümetini düşürme teşebbüsü ortaya çıkar ki bu hareket Yakup Cemil tarafından tertiplenmiştir. Yakup Cemil daha önce zikrettiğimiz gibi Bâbîâlî Baskını sırasında Nazım Paşa'yı öldüren bir İttihatçıdır. Yakup Cemil orduda yedek subaydı. Kanun gereği binbaşılıktan daha yüksek bir rütbeye çıkması mümkün değildi. Bu yüzden kanunun değiştirilmesini ve böylelikle tümen veya kolordu kumandanı olmayı düşünüyordu. Ayrıca İtilâf Devletleri ile sulh çalışmaları yapan Sapançalı Hakkı'nın çalışmalarını tasvip ediyordu. Yakup Cemil kanunu değiştirmeye yanaşmayan Enver Paşa'ya ve hükümete kızılıyordu. Bu yüzden hükümeti bir darbe ile iş başından uzaklaştırıp Enver Paşa'yı ve daha birçok ileri geleni öldürmeyi düşünüyordu. Hükümet darbesinden sonra Cemal Paşa'yı veya Fethi Bey'i sadrazamlığa getirmeyi düşünüyordu.¹⁷¹ Yusuf Hikmet Bayur'a göre ise Yakup Cemil Mustafa Kemal'i işbaşına geçirmeyi tasarlıyordu.¹⁷² Yakup Cemil'in hükümeti düşürme ve bazı kimseleri öldürmeye teşebbüs edeceği öğrenilince tutuklanıp 11 Eylül 1916'da idam edildi.¹⁷³

Yakup Cemil'in Said Halim Paşa Hükümetini devirme teşebbüsü yanında Mustafa Kemal Bey'in de böyle bir teşebbüste bulunduğu iddia edilir. Mustafa Kemal'in bu teşebbüsü Çanakkale'den döndüğü tarihe rastlamaktadır. Mustafa Kemal Almanya'dan ayrılarak İtilaf Devletleri ile münferid barış yapmak için hükümeti devirmeyi düşünmektedir. Mustafa Kemal, Cemal Paşa'yla işbirliği yaparak Çanakkale'deki kendi emrinde olan ordu ile İstanbul üzerine yürüyerek hükümeti devirmeyi düşünüyordu. Hükümeti devirdikten sonra Cemal Paşa'nın başkanlı-

ğında bir hükümet kurmayı tasarlıyordu. Mustafa Kemal kurula-
 cacak hükümette Harbiye Nâzırı olacaktı. Harbiye Nâzırı Enver
 Paşa'nın bu plandan haberdar olması üzerine uzun bir süre
 şahsi bir tehlike devri geçirmiştir. Bu iddiayı Atatürk'ün
 sofrâ sohbetlerinde bulunan Asım Us doğrulamaktadır.¹⁷⁴

6- Mekke Emiri Şerif Hüseyin Paşa'nın İsyanı

Şerif Hüseyin "Benî-Kutâde" sülâlesindedir.¹⁷⁵ II.
 Abdülhamid, Şerif Hüseyin'in Osmanlı Devleti'ne karşı bir gi-
 rişimde bulunmasından korkmuş onu İstanbul'a davet ederek¹⁷⁶
 göz hapsinde tutmuştu.¹⁷⁷ Şerif Hüseyin, Sultan II. Abdülha-
 mid döneminde Şûrâ-yı Devlet üyeliği yapmıştı.¹⁷⁸ II. Meşru-
 tiyetin ilanından sonra 1909'da İttihat ve Terakki vasıtasıyla
 Mekke Emiri tayin edilmişti.¹⁷⁹ Şerif Hüseyin Paşa'nın
 ikinci oğlu Şerif Abdullah da Osmanlı Meclis-i Meb'ûsânında
 Hicaz meb'ûsluğu yapmıştı.¹⁸⁰

"Hicaz İsyanı", Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ol-
 muşsa da, Hicaz Emiri Şerif Hüseyin Paşa, oğlu Şerif Abdul-
 lah vasıtası ile İngilizlerle anlaşmak üzere 1912'de temas-
 lara başladığı görülür. Ancak bu temastan olumlu bir sonuç
 alınamadı.¹⁸¹ 1914 yılının ilkbaharında Hicaz'ın muhtariyeti
 için ikinci defa İngilizlerle temasa geçilirse de bundan da
 bir sonuç alınamaz.¹⁸² Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Sa-
 vaşına katılacağı ihtimali ortaya çıkınca İngilizler oğlu
 Şerif Abdullah vasıtası ile Emir Şerif Hüseyin'le temasa geç-
 tiler. Emir'den Halife'nin cihat ilân ederse bu cihat çağrı-
 sına katılmayacakları sözünü aldı. İngiltere de buna karşılık
 Şerif Hüseyin'in hükümdar olması için yardım edeceğini vaat
 etti.¹⁸³

Mekke Emiri Şerif Hüseyin Paşa 15 Temmuz 1915'de, Os-
 manlı Ordusunun büyük bir kısmı Çanakkale bölgesinde olmasının
 verdiği güvenle İngiltere'ye askerî işbirliği teklif etti.¹⁸⁴
 İngiltere ile Emir Şerif Hüseyin arasında Osmanlı Devleti
 topraklarının taksimi hususunda sulh şartları 15 Temmuz 1915'
 den 1916 Ocak ayına kadar teati olunan sekiz mektupla karar-
 laştırıldı.¹⁸⁵

Şerif Hüseyin İngiltere ile anlaştıktan sonra Enver Paşa'ya isteklerini ihtiva eden bir tel çekti. Bu telin bir sureti Şerif Hüseyin'in oğlu Şerif Faysal tarafında 11 Ocak 1916'da Cemal Paşa'ya verildi. Mekke Emiri Şerif Hüseyin Paşa bu telle Tebük'ten Mekke'ye kadar uzanan Hicaz bölgesinde muhtar idaresinin kabul edilmesini ve emâretin büyük evladına geçmek şartı ile ömrünün sonuna kadar kendisine verilmesini istiyordu.¹⁸⁶

6 Haziran 1916 (23 Mayıs 1332 - 4 Şabân 1334)'de Şerif Ali ve Şerif Faysal yönetiminde Kanal Seferi için Medine'ye gelen Bedevî ordusu Medine karakollarına saldırarak fiilen isyan etmişti.¹⁸⁷ Mekke'deki ayaklanma 11 Haziran 1916 (9 Şabân 1334 - 28 Mayıs 1332)'de başladı ve 13 Haziran'da hükümet konağı Araplar tarafından ele geçirildi.¹⁸⁸

Şerif Hüseyin 27 Haziran 1916 (25 Şabân 1334)'da bir beyanname yayınlayarak isyan sebebinin İttihat ve Terakki Cemiyeti ve onun başında bulunan Enver, Talat ve Cemal'in olduğunu açıklamaktaydı. Şerif Hüseyin, Sultan'ın otoritesine karşı isyan etmediğini ileri sürüyordu.¹⁸⁹ Şerif Hüseyin Kasım 1916'da ikinci bir beyanname yayınlayarak daha önceki beyannameye ileri sürdüğü görüşleri tekrarladı.¹⁹⁰

2 Temmuz 1916 (30 Şabân 1334 - 18 Haziran 1332)'de Mekke Emiri Şerif Hüseyin Paşa görevinden azledilmiş, yerine Meclis-i Âyân birinci reis vekili Şerif Ali Haydar Bey tayin edilmişti.¹⁹¹ Şerif Ali Haydar Paşa 26 Temmuz 1916'da Medine'ye varırsa da harbin gelişmeleri yüzünden Mekke'deki vazifesinin başına gidemeyecekti. Şerif Ali Haydar Paşa'nın Mekke Emiri tayin edilmesi üzerine Şerif Hüseyin Paşa 29 Ekim 1916 (2 Muharrem 1335)'de kendisi Arap Meliki ilan etti.¹⁹²

Bazı eserlerde Hicaz İsyanının Arap Milliyetçiliği hareketinden dolayı ortaya çıktığı iddia edilirse de bu doğru değildir. Zira Şerif Hüseyin Paşa ve oğulları dışında bu isyan hareketini destekleyen Arap ileri gelenlerine rastlanmamaktadır. Bu hareket Şerif Hüseyin'in intirasları ve İngi-

liz emperyalizminin Orta Doğu'ya hakim olma düşüncesi ve tahriklerinden kaynaklanmıştır.¹⁹³

G- Said Halim Paşa'nın Sadrazamlıktan Ayrılması

Ahmed Bedevî Kuran, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyetinde İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele isimli eserinde Said Halim Paşa'nın 1916'da yapılan İttihat ve Terakki kongresinde genel başkanlığa getirildiğini yazmaktadır.¹⁹⁴ Said Halim Paşa böylece ikinci defa bu teşkilatın başkanlığına seçilmiş oluyordu. Paşa'nın ikinci defa başkanlığa getirilmesi onun İttihat ve Terakki Cemiyeti içindeki yerini açıkça ortaya koymaktadır.

Said Halim Paşa ile Talat Bey'in aralarının açılması Paşa'nın Hâriciye Nezâretinden istifa ettirilmesi ile başladı. Talat Bey hükümet içinde nüfuzunu güçlendirerek sadrazam olmak istiyordu.¹⁹⁵ Talat Bey sadrazam Said Halim Paşa'nın kapitülasyonların kalkmış olmasına rağmen bu konu ile ilgili gelen yazılara cevap vermesinden ve kendisine tevdi' edilen evrakı okumadığından şikayet ediyordu.¹⁹⁶

Said Halim Paşa, kabinenin başkanı olmasına rağmen umumi işlerden kendisi haberdar edilmezdi. Umumî Harp, dahilî ve haricî işlerle ilgili önemli haberleri sorumlu kişilerden değil başkalarından öğrenirdi. Daha doğrusu Paşa yalnız bırakılmıştı.¹⁹⁷

Talat Bey, İttihat ve Terakki Cemiyetinin ileri gelenlerince sadrazamlığının kabulü için bir kurnazlık yaparak Hacı Adil ve Halil Bey'i sadâret için teklif etti ise de bu teklif cemiyet tarafından kabul edilmedi.¹⁹⁸ Böylece Talat Bey sadrazamlık makamını garantilemiş oldu. Said Halim Paşa istifa etmeden önce (31 Ocak 1917 akşamı) İttihat ve Terakki ileri gelenleri Talat Bey'in kabineyi kurmasını uygun gördüler.¹⁹⁹

Said Halim Paşa kadın efendilere tahsis olunacak maaş

hakkındaki "lâyiha-i kânûniyye"yi kendisine danışılmadan hazırladığı için imzalamadı. Paşa kendisine danışılmadan yapılan bu işe gücendi. Sağlık durumunu ileri sürerek 3 Şubat 1917 (10 Rebî'ül Âhir 1335 - 21 Kânûn-i sâni 1332)de sadrazamlık görevinden istifa etti.²⁰⁰ Padişah V. Mehmed Reşâd Said Halim Paşa'nın istifasını kabul etti.

Said Halim Paşa'nın istifası Padişah tarafından kabul edildikten sonra makam-ı sadârete 4 Şubat 1917 (11 Rebî'ül Âhir 1335 - 22 Kânûn-i sâni 1332)de kendisine vezirlik rütbesi verilerek Talat Bey getirildi.²⁰¹ Talat Paşa sadrazamlık makamına hiç bir rütbesi olmadan yükselen tek sadrazamdır.²⁰²

Padişah Mehmed Reşad Said Halim Paşa'yı sadrazamlığının ilk devresinde çok severdi. Hattâ torunu Behiye Sultan'ı Said Halim Paşa'nın küçük oğlu Ömer Halim Bey ile evlendirmişti.²⁰³ Said Halim Paşa'nın biraz unutkanlığı ve zamanla elinde iktidar kalmadığından padişahın arzularını yerine getiremez duruma düştü.²⁰⁴ Bu durumun Said Halim Paşa'nın istifasının padişah tarafından hemen kabul edilmesine sebep olduğu kanaatındayız.

Tarihçi Prof. Dr. Feroz Ahmad, Said Halim Paşa'nın sadrazamlığa, Arap asıllı olması ve dolayısı ile Arapları yatıştıracağı düşüncesi göz önüne alınarak bu göreve getirildiğini yazmaktadır.²⁰⁵ Daha önce belirttiğimiz gibi Said Halim Paşa Arap asıllı olmayıp özbe öz Türk'tür. Şerif Hüseyin Paşa'nın isyanından çok sonra sadâretten ayrılmıştır. Yusuf Hikmet Bayur da Almanların 1 Şubat 1917'de denizaltı savaşına başlamalarının zafere götüreceği yol olarak görülmesinin hükümet değişikliğinde etkisi olduğu kanaatindedir.²⁰⁶ Biz bu düşünceyi zayıf buluyoruz.

Said Halim Paşa harp mesulu olarak verildiği Divân-ı Ali'de verdiği ifâdeye göre istifasının yegane sebebi Talat Bey'in sadârete geçmek arzusu ile icra ettiği hareketlerden kaynaklanmaktadır.²⁰⁷ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Said Halim Paşa'nın sorumsuz kişilerin devletin işlerine müdahale

etmeleri ve bunların gayri meşru hareketlerine son verilememesi yüzünden istifa ettiğini bizzat kendisinin tercüme-i haline kaydettiğini yazmaktadır.²⁰⁸

Talat Paşa, padişaktan Said Halim Paşa'nın Edirne'nin istirdâdındaki hizmetlerinden dolayı bir hatt-ı hümayûn ile taltîf edilmesini istedi. Bunun üzerine padişah 4 Şubat 1917 (11 Rebî'ül Âhir 1335 - 22 Kânûn-i sâni 1332) tarihli hatt-ı hümayûn ile Edirne meselesi ve düveli merkeziyye ile akd olunan ittifak hususundaki gayretlerinden dolayı Said Halim Paşa'yı bir hatt-ı hümayûn ile taltîf etti.²⁰⁹

Said Halim Paşa sadâretten istifa ettikten sonra Ayyân azâlığı görevine devam etti.²¹⁰ Paşa'nın sadâret müddeti 3 sene, 7 ay, 21 gündür.²¹¹

II. BÖLÜMLE İLGİLİ DİPNOTLAR

1- Cemal Paşa, Hatıralar, s.49; Celâl Bayar, Ben de Yazdım, c.IV, s.1226.

2- Ali Fuad Türkgeldi, Görüp İşittiklerim, s.100, 101-102; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Son Sadrazamlar, c.IV, s.1894; Celâl Bayar, aynı eser, c.IV, s.1226; Sina Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, s.253.

3- Cemal Paşa, aynı eser, s.57; Mustafa Ragıp Esatlı, İttihat ve Terakki, s.37; Fethi Okyar, Üç Devirde Bir Adam, s.196; İsmail Hami Danişmend, Osmanlı Tarihi Kronolojisi, c. IV, s.406. Said Halim Paşa'nın sadrazam olmasına İttihat ve Terakki içinden itiraz eden olmamıştır. Bk. Galip Vardar, İttihat ve Terakki İçinde Dönenler, s.198; Mustafa Ragıp Esatlı, aynı eser, s.40.

4- Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.100; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1894-1895; İsmail Hami Danişmend, aynı eser, c.IV, s.406; Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi, c.II/2, s.318; Tefvik Çavdar, Talât Paşa, s.288. Fethi Okyar, Padişah'ın sadâret makamına Hüseyin Hilmi Paşa'yı değil, Londra Büyükelçisi Tefvik Paşa'yı getirmeyi düşündüğünü yazmaktadır. (bk. Üç Devirde Bir Adam, s.196).

5- Sebîlürreşâd, c.X, sayı 249, İstanbul 6 Haziran 1329-14 Receb 1331, s.252; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1894; Galip Vardar, aynı eser, s.196; aynı hatt-ı humâyûnun sadeleştirilmiş şekli için bk. M. Ragıp Esatlı, aynı eser, s.37-38. Bahriye Nâzırı Mahmud Paşa'nın Harbiye Nezâretine vekaleten tayîn edildiğine dair 6 Safer 1331-29 Mayıs 1329 tarihli irâde-i seniyyede Said Halim Paşa'nın Sadâret Kâf-makamı olarak imzası vardır (bk. BA, İrâde-Dosya Tasnifi, Karton Nrb 4, Evrâk Nr. 760, S.8).

6- Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.100-101; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1894-1895; Fethi Okyar, aynı eser, s.196; İsmail Hami Danişmend, aynı eser, c.IV, s.406; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/2, s.318.

7- Takvîm-i Vekâyi, 30 Mayıs 1329, sayı 1490; Sebîlürreşâd, c.X, sayı 249, s.252; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1895; Galip Vardar, aynı eser, s.197; aynı hatt-ı humâyûnun sadeleştirilmiş şekli için bk. Mustafa Ragıp

Esatlı, aynı eser, s.38.

8- Mustafa Ragıp Esatlı, aynı eser, s.42-52; Ziya Şakir, Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı: Talât, Enver, Cemal Paşalar, İstanbul 1943, s.62; Galip Vardar, aynı eser, s.198-206; Tevfik Çavdar, aynı eser, s.288-289.

9- Ba, İrâde-Dosya Tasnifi, Karton Nr.4, Evrâk Nr.760, s.1; aynı konu ile ilgili olarak bk. Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.103; Ali Haydar Mithat, Hâtıralarım (1872-1946), s.255; Bezmi Nusret Kaygusuz, Bir Roman Gibi, s.113; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/2, s.318-319; Mustafa Ragıp Esatlı, aynı eser, s.52; Galip Vardar, aynı eser, s.206; Celâl Bayar, aynı eser, c.IV, s.1250; Fethi Okyar, aynı eser, s.197.

10- Bu konu ile ilgili geniş bilgi için bk. Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.103-105; Cemal Paşa, aynı eser, s.50-56; Hüsameddin Ertürk, İki Devrin Perde Arkası, s.106-109; Ali Rıza Öge, Mesrutiyetten Cumhuriyete Bir Polis Şefinin Gerçek Anıları, Bursa 1957, s.198-211; Rıza Nur, Hayat ve Hatıratım, c.II, İstanbul 1968, s.428-429,442; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1895; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/2, s.322; İsmail Hami Danişmend, aynı eser, c.IV, s.402-405; Mustafa Ragıp Esatlı, aynı eser, s.74-100; Galip Vardar, aynı eser, s.167-195; Refik Halid Karay, Minelbab İlelmihrab, İstanbul 1964, s.43-44; Celâl Bayar, aynı eser, c.IV, s.1234-1250; Fethi Okyar, aynı eser, s.196; Nezahet Nurettin Ege, Prens Sabahaddin Hayatı ve İlmî Müdafaaları, İstanbul 1977, s.285-295; Hikmet Münir Ebcioğlu, Kendi Yazıları İle Refik Halid, İstanbul (t.y.), s.29-30; H.M.E., "Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesiyle Daraağacına gönderilen Damat Salih Paşa'nın dramı", Tarih ve Edebiyat Mecmuası, sayı 7, İstanbul 1979, s.10-15; Tevfik Çavdar, aynı eser, s.285-288.

11- Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.105-106; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1896; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/2, s.360-396; Celâl Bayar, aynı eser, c.IV, s.1252-1253.

12- Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.106; Cemal Paşa, aynı eser, s.58; Celâl Bayar, aynı eser, c.IV, s.1254-1259, 1261-1262; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/2, s.422-423.

13- Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.106; Mustafa Ragıp Esatlı, aynı eser, s.158-159; Cemal Paşa, aynı eser, s.

57-58; Celâl Bayar, aynı eser, c.IV, s.1260; Feroz Ahmad, İttihat ve Terakkî (1908-1914), s.220-221.

14- Cemal Paşa, aynı eser, s.59.

15- Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.106; Mustafa Ragıp Esatlı, aynı eser, s.168; Feroz Ahmad, aynı eser, s.221.

16- Feroz Ahmad, aynı eser, s.221.

17- Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.106; Mustafa Ragıp Esatlı, aynı eser, s.169; Celâl Bayar, aynı eser, c.IV, s.1267; İsmail Hami Danişmend, aynı eser, c.IV, s.406.

18- Mahmud Muhtar, Maziye Bir Nazar, İstanbul 1341, s.183; Mustafa Ragıp Esatlı, aynı eser, s.171; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/2, s.450; Feroz Ahmad, aynı eser, s.222.

19- Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.IV, s.450-451; Feroz Ahmad, aynı eser, s.222.

20- Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.109-110; Cemal Paşa, aynı eser, s.63-68; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1896; Mustafa Ragıp Esatlı, aynı eser, s.171; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/2, s.482; Celâl Bayar, aynı eser, c.IV, s.1302-1306; Feroz Ahmad, aynı eser, s.222-223; Fahir H. Armaoğlu, Siyasî Tarih 1789-1960, Ankara 1964, s.349.

21- İkdâm Gazetesi, 30 Eylül 1913, Nr.5965; Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.109-110; Tefvik Bıyıkoğlu, Trakya'da Millî Mücadele, c.1, Ankara 1955, s.85; M. Ragıp Esatlı, aynı eser, s.171; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/2, s.484-485; Celâl Bayar, aynı eser, c.IV, s.1303-1306, 1384-1386; Ali Kemal Meram, Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi, İstanbul 1969, s.216; Fahir H. Armaoğlu, aynı eser, s.349. Garbî Trakya Hükümet-i Muvakkatesi ile ilgili olarak bk. Cemal Paşa, aynı eser, s.61-63; Ali İhsan Sâbis, Harb Hatıralarım, c.I, İstanbul 1943, s.15-17; Mustafa Ragıp Esatlı, aynı eser, s.171; Fethi Okyar, aynı eser, s.198-200; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/2, s.472-485; Celâl Bayar, aynı eser, c.IV, s.1284-1302; Talat Paşa, Talat Paşa'nın Gurbet Hatıraları, (yayına hazırlayan Cemal Kutay), c.II, 2. baskı, İstanbul 1983, s.820-824; Cemal Kutay, Garbî Trakya'da 1913'de İlk Türk Cumhuriyeti, İstanbul 1962, s.1-320; Abdürrahim Dede, Balkanlar'da Türk İstiklâl Hareketleri, İstanbul 1978, s.31-52; Osman Yavuz Saral, Kaybettiğimiz Rumeli, İstanbul 1975, s.199-202.

22- Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.110; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1896; Said Halim Paşa, aynı eser, s.13.

23- Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.110; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1896; İsmail Hami Danişmend, aynı eser, c.IV, s.407; Celâl Bayar, aynı eser, c.IV, s.1303, 1386-1388; Fahir H. Armaoğlu, aynı eser, s.350.

24- Bilâl Şimşir, Ege Sorunu, c.II, s.XVIII.

25- Bilâl Şimşir, aynı eser, c.I, s.CLXXI, 465; Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi, Hâtırât-ı Siyâsiye, Dersââdet 1336, s.49.

26- Bilâl Şimşir, aynı eser, c.I, s.CXLVIII, 369.

27- Bilâl Şimşir, aynı eser, c.II, s.XXVIII.

28- Bilâl Şimşir, aynı eser, c.I, s.CLXXXI-11, 497-499; Celâl Bayar, aynı eser, c.IV, s.1201; Feroz Ahmad, aynı eser, s.208-209; Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, c.II, s.356.

29- Bilâl Şimşir, aynı eser, c.I, s.CCXXI-11, 651-654; c.II, s.XXII; Talât Paşa, Talât Paşa'nın Hatıraları, s.18; Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.98-99; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/2, s.304,313; İsmail Hami Danişmend, aynı eser, c.IV, s.401-402; Celâl Bayar, aynı eser, c.IV, s.1211; Fethi Okyar, aynı eser, s.191; Feroz Ahmad, aynı eser, s.219; Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, aynı eser, c.II, s.356-357; Yılmaz Öztuna, Büyük Türkiye Tarihi, c.VII, s.271.

30- Bilâl Şimşir, aynı eser, c.II, s.XXVII,CXX,CLX,CLXI, 277,394,397; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/3, s.247-248; İsmail Hami Danişmend, aynı eser, c.IV, s.407; Fahir H. Armaoğlu, aynı eser, s.350.

31- Bilâl Şimşir, aynı eser, c.II, s.XXVIII,CLXIII, 402; Yusuf Hikmet Bayur, Said Halim Paşa'nın altı büyük devlete verdiği notanın tarihini 15 Şubat 1914 olarak vermektedir. Bk. Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/3, s.249.

32- Bilâl Şimşir, aynı eser, c.II, s.XXIX,CLXIII, 418.

33- Bilâl Şimşir, aynı eser, c.II, s.XXX,CLXX-CLXXI, 427-428; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/3, s.249.

34- Bilâl Şimşir, aynı eser, c.II, s.XXXI,CCVII,CCVIII, 544-545; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/3, s.250-251; Cemal Paşa, aynı eser, s.83-86.

35- Halil Mentеше, "Halil Mentеше'nin Hatıraları", Cumhuriyet, 30 Ekim 1946, hatıra Nr.17; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/3, s.251-253.

36- Bilâl Şimşir, aynı eser, c.II, s.XXXII,XXXIII; Eşref Edib, aynı makale, Sebîlürreşâd, c.XIX, sayı 492, s.257; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, s.II/3, s.269-272.

37- Bilâl Şimşir, aynı eser, c.II, s.XXXIII,CCXXXI, 610, 611-612; Halil Mentеше, "Halil Mentеше'nin Hatıraları", Cumhuriyet, 17-18 Kasım 1946, hatıra Nr.30-31; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/3, s.274; c.III/1, s.127.

38- Bilâl Şimşir, aynı eser, c.II, s.XXXIII,CCXXXII-CCXXXIII, 614-615; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.III/1, s.123.

39- Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.III/1, s.128,130-131.

40- Bilâl Şimşir, aynı eser, c.II, s.XXXV,CCXXXIV, 620; Halil Mentеше, "Halil Mentеше'nin Hatıraları", Cumhuriyet, 19 Kasım 1946, hatıra Nr.31; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.III/1, s.132.

41- Bilâl Şimşir, aynı eser, c.II, s.XXXV; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.III/1, s.132.

42- Mustafa Ragıp Esatlı, aynı eser, s.246,247; Galip Vardar, aynı eser, s.83.

43- Mustafa Ragıp Esatlı, aynı eser, s.171-204; Galip Vardar, aynı eser, s.215-230; Feridun Kandemir, "Enver Paşa Nasıl Harbiye Nazırı Oldu?", Tarih Konuşuyor, c.VIII, sayı 51, İstanbul 1968, s.3647-3649; Şevket Süreyya Aydemir, Enver Paşa, c.II, s.413-427.

44- Takvîm-i Vekâyi', 4 Zilhicce 1331-22 Teşrîn-i evvel 1329, Nr.1631; Düstûr, Tertib-i sâni, Dersâadet 1332, s.864.

45- Şevket Süreyya Aydemir, aynı eser, c.II, s.430.

46- BA, İrâde-Dosya Tasnifi, Karton Nr.4, Evrâk Nr.760, s.6, p.1.

47- BA, İrâde-Dosya Tasnifi,Karton Nr.4, Evrâk Nr.760, s.6, m.1; bu terfi' ile ilgili olarak bk. Osman Nuri Lermioğlu, Halkın İstemediği İnkılâp Meşrûtiyet, İstanbul 1976, s.86.

48- "Harbiye Nâzırı İzzet Paşa'nın vukû' bulan istifâsı kabûl edilerek Bingazi'deki hîdemât-ı ber-güzîde ve fedâkârânesinden dolayı zamm olunan üç sene ile kîdemen mîralâyılığı

ihrâz eden Enver Bey'in Balkan muhârebâtındaki fedâkârlığına mükâfâten üç sene daha kıdem zammıyla rütbesine mahsûs müddet-i asgarîyi ikmâl etmiş olduğuna ve mîralâylıktan mîrlivâliğe terfi' nizâmânâmesi mücebince keyfiyet-i terfi' intihâb ile icrâ olunacağına göre mîr-i mûmâileyhin mîrlivâlikla Harbiye Nezâretine tayîn edilmiştir.

İşbu irâde-i seniyenin icrâsına sadâret memûrdur. Fî, 5 Safer sene 1332, fî 21 Kânûn-i evvel [1329]. Sadriâzam Mehmed Saîd, Mehmed Reşâd". İrâde-Dosya Tasnifi, Karton Nr.4, Evrâk Nr.760, s.6; aynı irâde-i seniye ilgili olarak 22 Kânûn-i evvel 1329 tarihli gazetelere bak. Enver Bey'e mîr-livâlik rütbesi verilmesi ve Harbiye Nezâretine tayîni ile ilgili olarak bk. Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.111; Mustafa Ragıp Esatlı, aynı eser, s.204; Ziya Şakir, aynı eser, s.127; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/4, s.319; Galip Vardar, aynı eser, s.230; İsmail Hami Danişmend, aynı eser, c.IV, s.408; Feridun Kandemir, aynı makale, Tarih Konuşuyor, c.VIII, sayı 51, s. 3649; Şevket Süreyya Aydemir, aynı eser, c.II, s.430; Fethi Okyar, aynı eser, s.201; Bezmi Nusret Kaygusuz, aynı eser, s.119; Ali Haydar Mithat, aynı eser, s.255; Osman Nuri Lermioğlu, aynı eser, s.86.

49- "Nâfi'a Nezâreti vekâletine Birinci Kolordu-yı Humâyûn Kumândan vekîli Erkân-ı Harbiye mîr-alâylarından Cemal Bey tayîn olunmuştur.

Bu irâde-i seniyenin icrâsına sadâret memûrdur. Fî 17 Muharrem sene 332, fî 4 Kânûn-i evvel sene 329...". BA, İrâde-Dosya Tasnifi, Karton Nr.4, Evrâk Nr.760, s.3.

50- "Balkan muhâresesindeki hidemât-ı hasenesinden dolayı kıdemine üç sene zamm edilmiş olan Nâfi'a Nâzırı vekîli Mîr-alây Cemal Bey'in hadd-i asgarî müddeti ikmâl etmesine meb-nî rütbesi mîr-livâliğe terfi' edilmiştir...". Bk. Takvîm-i Vekâyî', 23 Kânûn-ı evvel 1329; Cemal Bey'in paşalığa terfi' ile ilgili olarak bk. Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.111. Mustafa Ragıp Esatlı, aynı eser, s.204-205; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/4, s.319-320; Ziya Şakir, aynı eser, s.128; Galip Vardar, aynı eser, s.235.

51- BA, İrâde-Dosya Tasnifi, Karton Nr.4, Evrâk Nr.760, s.8; Mustafa Ragıp Esatlı, aynı eser, s.212; Cemal Paşa, aynı

eser, s.89.

52- BA- İrâde-Dosya Tasnifi, Karton Nr.4, Evrâk Nr.760, s.10; Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.111; Mustafa Ragıp Esatlı, aynı eser, s.215; Cemal Paşa, aynı eser, s.95; Galip Vardar, aynı eser, s.235; Fethi Okyar, aynı eser, s.201; Şevket Süreyya Aydemir, aynı eser, c.II, s.434.

53- Şevket Süreyya Aydemir, aynı eser, c.II, s.430.

54- BA, İrâde-Dosya Tasnifi, 12 Rebi'ül Âhir 332-25 Şubat 1329, Karton Nr.4, Evrâk Nr.760, s.9.

55- Müfti zâde, "İstanbul Medreseleri", Sebîlürreşâd, c.XXI, sayı 542-543, s.176 n.1.

56- Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.111.

57- BA, İrâde-Dosya Tasnifi, Karton Nr.4, Evrâk Nr.760, s.13.

58- "Çürüksulu Mahmut Paşa'nın İsticvabı", Harp Kabinelerinin İsticvabı, İstanbul 1933, s.206-207; Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.111; Mustafa Ragıp Esatlı, aynı eser, s.206, Galip Vardar, aynı eser, s.231-233; İsmail Hami Danişmend, aynı eser, c.IV, s.409. Cemal Paşa Hatıralarında emekliye şevketme işini Enver Paşa'nın yaptığını yazmaktadır. Bk. Cemal Paşa, aynı eser, s.94.

59- İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Son Asır Türk Şairleri, c.V, İstanbul 1970, s.2156.

60- Asaf Tugay, Saray Dedikoduları ve Bazı Mâruzat, İstanbul 1964, s.3; aynı müellif, İbret Abdülhamide Verilen Jurnaller ve Jurnalciler, İstanbul (t.y.), s.17,19-20.

61- Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/3, s.340-343, 348-351, İngiliz Belgeleri (I.B.), c.X/2, belge Nr.124/1; I.B. c.X/2, belge Nr.188, s.283; Cemal Paşa, aynı eser, s.111; Edward Mead Earle, Bağdat Demiryolu Savaşı, (tercüme eden Kasım Yargıcı), İstanbul 1972, s.279-281; Hans Rohde, Şark Meselesi, (tercüme eden Nihat), İstanbul 1932, s.66,69; Ömer Kürkçüoğlu, Osmanlı Devletine Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918), Ankara 1982, s.55.

62- Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/3, s.354-356, I.B., c.X/2, s.193; Edward Mead Earle, aynı eser, s.280; Ömer Kürkçüoğlu, aynı eser, s.55.

63- Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/3, s.436, Fransız Belgeleri (F.B.), c.VIII, belge Nr.394; Hans Rohde, aynı eser, s.64.

64- Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/3, s.424-430, F.B., c.X, belge Nr.90; Edward Mead Earle, aynı eser, s.272; Ernest Jackh, Yükselen Hilâl (tecüme eden Perihan Kuturman), İstanbul 1946, s.134; Hans Rohde, aynı eser, s.64; Cemal Paşa, aynı eser, s.87.

65- Cemal Paşa, aynı eser, s.89-93; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, s.456-464; Hans Rohde, aynı eser, s.65.

66- Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/3, 401-405, I.B., c.X/2, belge Nr.249 ve ekler, Alman Belgeleri (Al. B.), c.37/1, belge Nr.14907; Edward Mead Earle, aynı eser, s.288-293; Ernest Jackh, aynı eser, s.133; Hans Rohde, aynı eser, s.66-67.

67- Kâmuran Gürün, Ermeni Dosyası, Ankara 1983, s.180.

68- Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/3, s.442-444, F.B., c.IX, belge Nr.313; Edward Mead Earle, aynı eser, s.188, 270-272; Ernest Jackh, aynı eser, s.133-134.

69- Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/3, s.3-4.

70- Edward Mead Earle, aynı eser, s.150, 151-152, 207-211, 215-216, 269, 279-280; Hans Rohde, aynı eser, s.69; Raif Karadağ, Petrol Fırtınası, İstanbul 1979, 3. baskı, s.69-102; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/3, s.6-15, 36, 37-39, Al. B., c.34/1, belge Nr.12725 (24 Ocak 1913), 12737, 12744 (27 Ocak 1913).

71- Raif Karadağ, aynı eser, s.80.

72- II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası ile ilgili Başbakanlık Arşivi Yıldız Evrâkı'nda geniş bilgi mevcuttur. BA, Yıldız Evrâkı, Kısım Nr.9, Evrâk Nr.2003, Zarf Nr.72, Karton Nr.4; BA, Yıldız Evrâkı, Kısım Nr.9, Evrâk Nr.2610, Zarf Nr.72, Karton Nr.4; BA, Yıldız Evrâkı, Kısım Nr.8, Evrâk Nr.1842; Zarf Nr.77, Karton Nr.3; BA, Yıldız Evrâkı, Kısım Nr.9, Evrâk Nr.1122, Zarf Nr.72; Karton Nr.4; BA, Yıldız Evrâkı, Kısım Nr.9, Evrâk Nr.1075, Zarf Nr.72, Karton Nr.4; BA, Yıldız Evrâkı, Kısım I, Evrâk Nr.156/21, Zarf Nr.156, Karton Nr.3; bu konu ile ilgili geniş bilgi için bk. Bayram Kodaman, Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası, İstanbul 1983. Rusya'nın Doğu Vilayetleri ile ilgili siyaseti için bk. Nikerled Kraybls, Rusya'nın Sark Siyaseti ve Vilâvât-ı Sarkiyye Meselesi, (tercüme eden Habil Adem), Dersââdet 1332.

73- Geniş bilgi için bk. Takvîm-i Vekâyî, 19 Rebi'ül â-

hır 1331-15 Mart 1329, Nr.1416; Düstûr, tertib-i sâni (Düstûr²), c.V, s.186-216.

74- Bu konuda geniş bilgi için bk. Takvîm-i Vekâyi', 20 Cumâd'el-ülâ 1331-14 Nisan 1329, Nr.1447,1448,1453; Düstûr², c. V, s.322-348.

75- "Sait Halim Paşa'nın İsticvabı", Harp Kabinelerinin İsticvabı, İstanbul 1933, s.292; Halil Menteşe, "Halil Menteşe'nin Hatıraları", Cumhuriyet, 30-31 Ekim 1946, hatıra Nr.17-18; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/3, s.52,54,57, 61-62, Al. B., c.38, belge Nr.15439, I.B., c.X/1, belge Nr. 479.

76- Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/3, s.75, F.B., c.VI, belge Nr.619, I.B., c.X/1, belge Nr.493.

77- Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/3, s.96, F.B., c.VII, belge Nr.30,31, I.B., c.X/1, belge Nr.501.

78- Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/3, s.90, I.B., c.X/1, belge Nr.505, F.B., c.VII, belge Nr.45; Al. B., c.38, belge Nr.15331.

79- Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/3, s.103, I.B., c.X/1, belge Nr.512. Rusya, Doğu Anadolu bölgesi ile ilgili aynı tarihi taşıyan bir proje hazırlanmıştır. Bk. Cemal Paşa, aynı eser, s.269-376.

80- Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/3, s.134; Ali İhsan Sâbis, aynı eser, c.I, s.13.

81- Takvîm-i Vekâyi', 28 Receb 1331-20 Haziran 1329, Nr. 1511; Düstûr², c.V, s.561.

82- Takvîm-i Vekâyi', 13 Şabân 1331-5 Temmuz 1329, Nr. 1526; Düstûr², c.V, s.562-566.

83- Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/2, s.320-321.

84- Cemal Paşa, aynı eser, s.110-111.

85- Erol Ulubelen, İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye, İstanbul 1982, s.168; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/3, s.145-147,154-155, Al. B., c.38, belge Nr.15390,15404.

86- Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/3,162-163,164, 166-167, I.B., c.X/1, belge Nr.584 (25 Kasım 1913), F.B., c. VIII, belge Nr.674(26 Aralık 1913), F.B., c.IX, belge Nr.96.

87- Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/3, s.158,163, 167.

88- Ali İhsan Sâbis, aynı eser, c.I, s.14; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/3, s.169; İsmail Hami Danişmend,

aynı eser, c.IV, s.409; Tarık Zafer Tunaya, aynı eser, c.I, s.577.

89- Talat Paşa, aynı eser, s.20.

90- Cemal Paşa, aynı eser, s.376-381; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/3, s.169-172; Tarık Zafer Tunaya, aynı eser, c.I, s.577-578.

91- "Sait Halim Paşa'nın İsticvabı", aynı eser, s.292-293; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/3, s.186,187; İsmail Hami Danişmend, aynı eser, c.IV, s.409.

92- Mütarekeden sonra yapılan İttihat ve Terakki'nin son kongresinde Talat Paşa, Almanlarla ittifak teşebbüsüne 1913 senesinin sonlarında başladığını söylemiştir. Bk. Mahmud Muhtar, aynı eser, s.232.

93- Cemal Paşa, aynı eser, s.111-112; Ali Haydar Mithat, aynı eser, s.263-265; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/1, s.175-183; c.II/3, s.96 v.d.; c.II/4, s.510; Celâl Bayar, aynı eser, c.I, s.109.

94- BA, İrâde-Dosya Tasnifi, 13 Cemâziyel evvel 332-16 Nisan 330, Karton Nr.4, Evrâk Nr.760, s.11; BA, İrâde-Dosya Tasnifi, 29 Cemâziyel evvel 332-12 Mayıs 330, Karton Nr. 4, Evrâk Nr.760, s.12; Ali Haydar Mithat, aynı eser, s.261; Ahmed Emin Yalman, Yakın Tarihte Gördüklerimiz ve Geçirdiklerimiz, c.I, İstanbul 1970, s.213; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/4, s.565; Celâl Bayar, aynı eser, c.IV, s.1323; Ziya Şakir, Cihan Harbine Nasıl Girdik?, İstanbul 1943, s.5,19,22.

95- BA, İrâde-Dosya Tasnifi, Karton Nr.4, Evrâk Nr.760, s.15; Cemal Paşa, aynı eser, s.115-121; Ali İhsan Sâbis, aynı eser, c.I, s.36-38; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/4, s.549-558; Ziya Şakir, aynı eser, s.19-20,22,33; Celâl Bayar, aynı eser, c.I, s.109; Cemal Kutay, Lavrens'e Karşı Kuşçubaşı, İstanbul 1978, s.83.

96- "Cavit Bey'in İsticvabı", aynı eser, s.17-18; Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.114; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/2, s.382-385; c.II/3, s.236 v.d.

97- Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/4, s.626-629.

98- "Sait Halim Paşa'nın İsticvabı", aynı eser, s.255, 265,316,317; Talat Paşa, aynı eser, s.23; Mahmud Muhtar, aynı eser, s.232-233; Cemal Paşa, aynı eser, s.121; Ziya Şakir,

aynı eser, s.23; Celâl Bayar, aynı eser, c.I, s.109.

99- Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/4, s.632-636, Savaşın Patlamasına Ait Alman Belgeleri (S.P.A.B.), c.I, belge Nr.117(22 Temmuz 1914), 149(23 Temmuz 1914); aynı konu ile ilgili olarak bk. Ziya Şakir, aynı eser, s.20-22; Sina Akşin, aynı eser, s.271.

100- Talât Paşa, aynı eser, s.23.

101- "Sait Halim Paşa'nın isticvabı", aynı eser, s.264, 274; Mahmud Muhtar, aynı eser, s.237; Ahmed Bedevî Kuran, Osmanlı İmparatorluğunda ve Türkiye Cumhuriyetinde İnkılâp Hareketleri, s.651; Cemal Paşa, aynı eser, s.125-127; Halil Mentеше, "Halil Mentеше'nin Hatıraları", Cumhuriyet, 9 Kasım 1946, tefrika Nr.24; Ali İhsan Sâbis, aynı eser, c.I, s.31-33,40; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/4, s.632,636, S.P.A.B., c. I, belge Nr.149; Cemal Kutay, "Sait Halim Paşa'nın Malta'dan Başkan Vilson, Loyd Corc ve Klemansoyda üyarma mektupları", Tarih Sohbetleri, Nr.8, s.143,159-160; Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, aynı eser, c.II, s.372-373; Kemal Melek, Doğu Sorunu ve Millî Mücadelenin Dış Politikası, 1. baskı, İstanbul-1978, s.15-16; 2. baskı, İstanbul 1985, s.20.

102- Erol Ulubelen, İngiliz Belgelerinde Türkiye, İstanbul 1982, s.165,166; Cemal Paşa, aynı eser, s.127; Mahmud Muhtar, aynı eser, s.236; Jean Pichon, Cihan Harbinin Şarka Ait Kaynakları, (tercüme eden Hüseyin Cahit Yalçın), İstanbul 1939, s.175-176; Ahmed Emin Yalman, aynı eser, c.I, s.213; Rosa Luxemburg, "Alman Emperyalizminin Harekât Alanı:Türkiye", Berlin-Bağdat Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi, (tercüme eden Erol Özbek), 2. baskı, İstanbul 1982, s.157.

103- Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.114; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/4, s.631; Ahmed Bedevî Kuran, adı geçen ruhsatnamenin 18 Temmuz 1330'da verildiğini yazmaktadır (bk. aynı eser, s.651).

104- Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/4, s.632; Ahmed Bedevî Kuran, aynı eser, s.651.

105- "Cavit Bey'in isticvabı", Harp Kabinelerinin İsticvabı, s.21; Cemal Paşa, aynı eser, s.121-124; Talat Paşa, aynı eser, s.23-24; Ali İhsan Sâbis, aynı eser, c.I, s.74-75; Halit Ziya Uşaklıgil, Saray ve Ötesi, İstanbul 1981, s.412; Ahmed Emin Yalman, aynı eser, c.I, s.213-214; Yusuf Hikmet Ba-

yur, aynı eser, c.II/4, s.629; Ziya Şakir, aynı eser, s.25-27; Celâl Bayar, aynı eser, c.I, s.109.

106- Talat Paşa, aynı eser, s.24; Cemal Paşa, aynı eser, s.121; Ali İhsan Sâbis, aynı eser, c.I, s.72-73; Jean Pichon, aynı eser, s.178; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/4, s.642; Ziya Şakir, aynı eser, s.69-70; Lothar Rathman, Berlin-Bağdat Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi, (tercüme eden Ragıp Zarakolu), İstanbul 1982, s.12; Mahmud Muhtar Paşa, ittifakın 4 Ağustos 1914'de imzalandığını yazmaktadır. Bk. Mahmud Muhtar, aynı eser, s.233.

107- Mahmud Muhtar, aynı eser, s.234; Ali İhsan Sâbis, aynı eser, c.I, s.72-73; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/4, s.642-643, S.P.A.B., c.III, belge Nr.733; Ziya Şakir, aynı eser, s.90-91; Celâl Bayar, aynı eser, c.I, s.253; Nezahet Nurrettin Ege, aynı eser, s.304-305; İsmail Hami Danişmend, aynı eser, c.IV, s.412.

108- "Sait Halim Paşa'nın İsticvabı", aynı eser, s.254-255; Talat Paşa, aynı eser, s.24; Cemal Paşa, aynı eser, s.121; Ziya Şakir, aynı eser, s.69-70; aynı konu ile ilgili olarak bk. İsmail Hami Danişmend, aynı eser, c.IV, s.412; Celâl Bayar, aynı eser, c.I, s.109; Cavit Bey ise antlaşmanın savaş ilan edildikten sonra imzalandığını ileri sürmektedir (bk. "Cavit Bey'in İsticvabı", aynı eser, s.22).

109- "Sait Halim Paşa'nın İsticvabı", aynı eser, s.260, 317; "Cavit Bey'in İsticvabı", aynı eser, s.86; "Çürüksulu Mahmud Paşa'nın İsticvabı", aynı eser, s.197; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/4, s.632; Ahmed Bedevî Kuran, aynı eser, s.651; Kemal Melek, aynı eser, 2. baskı, s.20. Alman Belgelerine göre bu antlaşma tedafüf ve tecavüzîdir (bk.S.P.A.B., c.II, belge Nr.285), aynı konu ile ilgili olarak bk. Cemal Paşa, aynı eser, s.121 n.2.

110- Cemal Paşa, aynı eser, s.130-132; Ali İhsan Sâbis, aynı eser, c.I, s.70; Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.116. Cavit Bey genel seferberlik kararının vekiller heyetinde görüşülmediğini (bk. "Cavit Bey'in İsticvabı", aynı eser, s.81) belirtmektedir. Aynı konu ile ilgili olarak bk. "Çürüksulu Mahmut Paşa'nın İsticvabı", aynı eser, s.174-175.

111- "Cavit Bey'in İsticvabı", aynı eser, s.81; Ali İh-

san Sâbis, aynı eser, c.I, s.70. Çürüksulu Mahmud Paşa isticvabında seferberlik emrinin irâde-i seniye alınmadan verildiğini ileri sürmektedir. Bk. "Çürüksulu Mahmut Paşa'nın isticvabı", aynı eser, s.177.

112- Ali İhsan Sâbis, aynı eser, c.I, s.70; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/4, s.655.

113- Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/4, s.658; c.III/1, s.63-64.

114- BA, İrâde-Dosya Tasnifi, Karton Nr.4, Evrâk Nr.760, s.16.

115- Mehmet Cavit, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları", Tanin, 26 Ekim 1944; Ali İhsan Sâbis, aynı eser, c.I, s.178; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.III/1, s.111.

116- Talât Paşa, aynı eser, s.27; Mehmet Cavit, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları", Tanin, 26 Ekim 1944; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.III/1, s.111-112; Ali İhsan Sâbis, aynı eser, c.I, s.178.

117- Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.III/1, s.133-140; Celâl Bayar, aynı eser, c.IV, s.1324-1328; Ahmed Emin Yalman, aynı eser, c.I, s.216.

118- "Sait Halim Paşa'nın isticvabı", aynı eser, s.259, 274,276-277; Mahmud Muhtar, aynı eser, s.238-242; Cemal Paşa, aynı eser, s.138-142; Mehmet Cavit, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları", Tanin, 20-31 Ekim 1944; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.III/1, s.147-159; Ziya Şakir, aynı eser, s.233; Ahmed Emin Yalman, aynı eser, c.I, s.217.

119- Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.III/1, s.161-162; Ahmed Bedevî Kuran, aynı eser, s.654; Sina Akşin, aynı eser, s.279.

120- Takvim-i Vekâvî¹, 4 Eylül 1330; Düstûr², c.VI, s.1273; Ali İhsan Sâbis, aynı eser, c.I, s.198; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.III/1, s.162; Zafer Toprak, Türkiye'de "Millî İktisat"(1908-1918), Ankara 1982, s.71 n.5; Ahmed Bedevî Kuran, aynı eser, s.654-655; Sina Akşin, aynı eser, s.279.

121- Sait Halim Paşa'nın isticvabı", aynı eser, s.277-278; "Cavit Beyin isticvabı", aynı eser, s.53; Ali Fuad Türk geldi, aynı eser, s.115; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.III/1, s.162; Zafer Toprak, aynı eser, s.71, Ahmed Bedevî Kuran, aynı

eser, s.655; Ahmed Emin Yalman, aynı eser, c.I, ş.217; İsmail Hami Danişmend, aynı eser, c.IV, s.409.

122- "Cavit Beyin İsticvabı, aynı eser, s.53-57; Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.115; Ali İhsan Sâbis, aynı eser, c.I, s.198; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.III/1, s.169-173; Ziya Şakir, aynı eser, s.280-281,282-284,287; Ahmed Emin Yalman, aynı eser, c.I, s.217; İsmail Hami Danişmend, aynı eser, c.IV, s.409.

123- Düstûr², c.IX, s.466-559.

124- Düstûr², c.VII, s.142-148.

125- Düstûr², c.VIII, s.775-776; Türk Yurdu, c.V, sayı 11, 22 Kânûn-ı evvel 1332, s.152.

126- Zafer Toprak, aynı eser, s.80.

127- Cemal Paşa, aynı eser, s.134; Talât Paşa, aynı eser, s.25; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.III/1, s.79; Ziya Şakir, aynı eser, s.215-216.

128- "Sait Halim Paşanın İsticvabı", aynı eser, s.247; Cemal Paşa, aynı eser, s.134; Talât Paşa, aynı eser, s.25; "Cavit Beyin İsticvabı", aynı eser, s.26.

129- "Sait Halim Paşa'nın İsticvabı", aynı eser, s.248; "Cavit Bey'in İsticvabı", aynı eser, s.28; Mahmud Muhtar, aynı eser, s.255; Cemal Paşa, aynı eser, s.135-136; Talât Paşa, aynı eser, s.27; Ali İhsan Sâbis, aynı eser, c.I, s.159; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.III/1, s.82-83; Ahmed Emin Yalman, aynı eser, c.I, s.215.

130- Cemal Paşa, aynı eser, s.145 n.1, 146 n.1; Ali İhsan Sâbis, aynı eser, c.II, Ankara 1951, s.40-41,49 v.d.; Talât Paşa, aynı eser, s.29; Ernest Jackh, aynı eser, s.150-151; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser c.III/1, s.233-234. Halil Mentеше, hatıralarında 22 Mayıs 1920'de Roma'da görüştüğü Enver Paşa'nın böyle bir emir vermediğini kendisine söylemiştir (bk. "Halil Mentеше'nin Hatıraları", Cumhuriyet, 16 Kasım 1946, tefrika Nr.29).

131- Cemal Paşa, aynı eser, s.147 n.1'in devamı; Mahmut Paşa'nın İsticvabı", aynı eser, s.198; Ali Fuad Erden, Paris'ten Tih Sahrasına, Ankara 1949, 2. baskı, s.27-28; Ziya Şakir, aynı eser, s.325-326; Ali İhsan Sâbis, aynı eser, c. II, s.47,49 v.d.; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.III/1, s.

235.

132- Mahmud Muhtar, aynı eser, s.258; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.III/1, s.238,240.

133- "Sait Halim Paşa'nın isticvabı", aynı eser, s.249, 320; "Cavit Bey'in isticvabı", aynı eser, s.65-66; "Mahmut Paşa'nın isticvabı", aynı eser, s.201; Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.116; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1897-1899; Ziya Şakir, aynı eser, s.332-333; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.III/1, s.241-242.

134- Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.116; Talat Paşa, aynı eser, s.29.

135- "Sait Halim Paşa'nın isticvabı", aynı eser, s.249, 252,267,320; bazı kaynaklar istifa etmediğini, istifaya karar verdiğini yazmaktadırlar. Bk. Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.116; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1897-1898; "Mahmut Paşa'nın isticvabı", aynı eser, s.188,200; Ziya Şakir, aynı eser, s.333,350.

136- Cemal Paşa, aynı eser, s.150;

"Sait Halim Paşa'nın isticvabı", aynı eser, s.249,267, 320; Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.116; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1898.

137- c.IV, s.1898.

138- "Sait Halim Paşa'nın mütarekeyi müteakib Meclis-i Mebûsânın beşinci şubesine, Harb-i umumiye sureti iştirakimiz hakkında vakı' olan beyanatının bir kısmı" için bk. Tevhid-i Ef-kâr, 10 Rebi'ül âhîr 1340; aynı konu ile ilgili görüşleri için bk. Harp Kabineleri İsticvabı s. 252.

139- "Sait Halim Paşa'nın isticvabı", aynı eser, s.250-251,260-261,320-321; "Cavit Bey'in isticvabı", aynı eser, s.76-77; "Mahmut Paşa'nın isticvabı", aynı eser, s.205-206; Cemal Paşa, aynı eser, s.152; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.III/1, s.254-258; Ahmed Emin Yalman, aynı eser, c.I, s.219.

140- "Cavit Bey'in isticvabı", aynı eser, s.77; Cemal Paşa, aynı eser, s.151; Talat Paşa, aynı eser, s.29; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.III/1, s.258.

141- "Cavit Bey'in isticvabı", aynı eser, s.77-80; Cemal Paşa, aynı eser, s.151; Talat Paşa, aynı eser, s.29; Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.117; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.III/1, s.259; Ziya Şakir, aynı eser, s.356-357.

142- BA, İrâde-Dosya Tasnifi, Karton Nr.4, Evrâk Nr. 760, s.17; aynı konu ile ilgili olarak bk. Cemal Paşa, aynı eser, s.153; Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.117; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.III/1, s.259; Ziya Şakir, aynı eser, s.359.

143- BA, İrâde-Dosya Tasnifi, Karton Nr.4, Evrâk Nr. 760, s.18; Cemal Paşa, aynı eser, s.153; Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.117; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.III/1 s. 259; Ziya Şakir, aynı eser, s.359.

144- Takvîm-i Vekâyı, 30 Teşrân-i evvel 1330; Tanin, 26 Zilhicce 1332(16 Kasım 1914); Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.III/1, s.260; c.III/4, s.804; İsmail Hami Danişmend, aynı eser, c.IV, s.418.

145- Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.III/1, s.320-322; İsmail Hami Danişmend, aynı eser, c.IV, s.419; Sina Akşin, aynı eser, s.278; Fahir Armaoğlu, Siyasî Tarih(1789-1960), s.425; aynı müellif, 20. Yüzyıl Siyasî Tarihi(1914-1980), Ankara 1983, s.111.

146- Ceride-i İlmiye, Muharrem 1333, sayı 7; Osman Ergin, Türk Maarif Tarihi, c.V, s.1626; Celâl Bayar, aynı eser, c.I, s.35,36-37,231-232.

147- Osman Nuri Ergin, aynı eser, c.V, s.1626-1627; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.III/1, s.322-324; İsmail Hami Danişmend, aynı eser, c.IV, s.420; Vehbi Vakkasoğlu, İslâm Şairi Mehmed Akif, İstanbul 1983, s.67.

148- Tanin Gazetesi, 22 Rebül evvel 1333(22 Ocak 1915); Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.III/1, s.324-325.

149- Osmanlı cephelerindeki savaşlarla ilgili geniş bilgi için bk. Ali İhsan Sâbis, aynı eser, c.II; Kazım Karabekir, Cihan Harbine Neden Girdik, Nasıl Girdik, Nasıl İdare Ettik, İstanbul 1973; aynı müellif, Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu; Mehmed Emin, Harb-i Umumide Osmanlı Cepheleri, İstanbul 1338; Aliye Dîvân-ı Harb-i Örfisinde Tetkik Olunan Mesele-i Siyasîye Hakkında İzahat, İstanbul 1332; Dukakinzade Feridun, Büyük Harb-Türk Cepheleri, Yıldız 1926; Harp Kabinelerinin İsticvabı; Fevzi Çakmak, Büyük Harpte Sark Cephesi Hareketleri, Ankara 1936; Nikolski, Barıkamıs Hareketleri(tercime eden müttekâid Kaymakam Nazmi), Ankara 1935; Guze, Büyük Harpte Kafkas Cep-

hesindeki Muharebeler, (tercüme eden Kaymakam Hakkı), İstanbul 1931; Rüştü, "Büyük Harpte Bakü Yollarında 5. Kafkas Fırkası", Askerî Mecmua, sayı 34, Ankara Haziran 1934; A. Faik Hürşit Günday, Hayat ve Hatıralarım, c.I, İstanbul 1960; Cemal Paşa, aynı eser; Naci Kâşif Kıcıman, Medine Müdafaası, 2. baskı, İstanbul 1976; Abdurrahman Şeref, Harb-i Hazırın Menşei, İstanbul 1335; Ali Fuad [Erden], Paris'ten Tih Sahrasına, 1. baskı, İstanbul 1336; 2. baskı, Ankara 1949; Ernest Jackh, aynı eser; Hüsameddin Ertürk, aynı eser; Esat Paşa [Bülkat], Çanakkale Anıları, İstanbul 1975; İhsan Paşa, Sibirya'da Esarettten Kaçış, İzmir 1985; Şükrü Fuad Gücüyener, Sinâ Çölünde Türk Ordusu, İstanbul (t.y.); Erol Ulubelen, aynı eser; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/4, III/1-III/4; Aktes Nimet Kırat, Tarkiye ve Rusya, Ankara 1970; Feridun Kandemir, Peygamberimizin Gölgesinde Son Türkler, İstanbul 1974; Naci Serez, Lawrence ve Arap İsyanı, İstanbul 1965; Philip Knightley - Colin Simpson, Lavrens'in Gizli Hayatı (tercüme eden Cüneyd Emiroğlu), İstanbul 1978; Raif Karadağ, aynı eser; Cemal Kutay, Lavrens'e Karşı Kuşçubaşı, İstanbul 1978; aynı müellif, Birinci Dünya Harbinde Teşkilat-ı Mahsusa ve Hayber'de Türk Cengi, İstanbul 1962; Ömer Kürkçüoğlu, aynı eser; İsmail Hami Danişmend, aynı eser, c.IV; Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, aynı eser; Edward Mead Earle, aynı eser; Ali Kemal Meram, Belgelerle Türk İngiliz İlişkileri Tarihi, İstanbul 1969; İhsan Ilgar, Çanakkale Savaşları 1915, Ankara 1982; Necdet Kurdakul, aynı eser.

150- Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyesi, İstanbul 1332, s.237; Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, s.579; Kâmuran Gürün, aynı eser, s.213.

151- Birinci Dünya Savaşı dönemindeki Ermeni Mezalimi ile ilgili olarak bk. Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyesi, s.160-233; "Sait Halim Paşa'nın İsticvabı", aynı eser, s.288,292,324; Documents, Ankara 1982; Documents on Ottoman-Armenians, Volume II, Ankara 1983; İslâm Ahâlinin Dûcâr Oldukları Mezâlim Hakkında Vesâike Müstenid Malûmât, 2. baskı, İstanbul 1919; Talât Paşa, aynı eser, s.58-118; Cemal Paşa, aynı eser, s.362-365; Feridun Kandemir, aynı eser, s.249-251; Mehmed Hocaoğlu, Arsiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermaniler, İstanbul 1976, s.573-795; Halil Kemal

Türközü, Osmanlı ve Sovvet Belgeleriyle Ermeni Mezâlimi, 2. baskı, Ankara 1983; Kâmuran Gürün, aynı eser, s.193-237; A. Alper Gazigiray, Ermeni Terörü'nün Kaynakları, İstanbul 1982, s.377-513; Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, aynı eser, c.II, s.379; İsmail Hami Danişmend, aynı eser, c.IV, s.428; Ahmed Emin Yalman, aynı eser, c.I, s.328-330.

152- BA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları, 13 Receb 1333-14 Mayıs 1331; Takvîm-i Vekâyi', 19 Mayıs 1331, sayı 2189; Düstûr², c.VI, 13 Receb 1333(27 Mayıs 1915), s.609; Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi, s.237-238 n.1; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.III/3, Ankara 1983, s.40; Mehmed Hocaoğlu, aynı eser, s.645-646; Tarık Zafer Tunaya, aynı eser, c. I, s.580 n.61; Kâmuran Gürün, aynı eser, s.214; İsmail Hami Danişmend, aynı eser, c.IV, s.428.

153- BA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları, 16 Receb 1333-17 Mayıs 1331; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.III/3, s.37-38; Tarık Zafer Tunaya, aynı eser, c.I, s.579; Kâmuran Gürün, aynı eser, s.213-214.

154- BA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları, 16 Receb 1333-17 Mayıs 1331; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.III/3, s.40-42; Tarık Zafer Tunaya, aynı eser, c.I, s.580; Kâmuran Gürün, aynı eser, s.214-215.

155- Takvîm-i Vekâyi', 14 Eylül 1331-27 Eylül 1915; Düstûr², c.VII, s.737-740,788; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c. III/3, s.45-46; Kâmuran Gürün, aynı eser, s.217-218; Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, aynı eser, c.II, s.378.

156- Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, aynı eser, c.II, s.518; Ahmed Emin Yalman, aynı eser, c.I, s.333.

157- Mehmet Cavit, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları", Tanin, 3-5 Şubat 1945; Halil Mentеше, "Halil Mentеше'nin Hatıraları", Cumhuriyet, 24 Kasım 1946.

158- Eyüp Sabri Akgöl, "Osmanlı'nın Son On Yılı", Tercüman, (yayına hazırlayan Cemal Kutay), 30 Ekim 1948, tefrika Nr.44.

159- Said Halim Paşa'nın bu düşüncesi Cavit Bey tarafından doğrulanmaktadır. Bk. "Meşrutiyet Devrine Ait Mehmet Cavit Bey'in Hatıraları", Tanin, 3-5 Şubat 1945.

160- Mehmet Cavit, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları", Tanin, 5 Şubat 1945; Halil Mentеше, "Halil Mentеше-

şe'nin Hatıraları", Cumhuriyet, 24 Kasım 1946; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1904.

161- BA, İrâde-Dosya Tasnifi, Karton Nr.4, Evrâk Nr.760, s.22; Halil Mentеше, "Halil Mentеше'nin Hatıraları", Cumhuriyet, 24 Kasım 1946; "Hariciye Nazırı Halil Bey'in isticvabı", Harp Kabinelerinin isticvabı, s.207; Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.125; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1904; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.III/2, s.401, c.III/4,

162- BA, İrâde-Dosya Tasnifi, Karton Nr.4, Evrâk Nr.760, s.27. Yusuf Hikmet Bayur, bu konu ile ilgili sâdir olan irâde-i seniye'nin tarihini 20 Nisan 1332(3 Mayıs1916) olarak belirtmektedir. Bk. aynı eser, c.III/4, s.332.

163- Halil Mentеше, "Halil Mentеше'nin Hatıraları", Cumhuriyet, tefrika Nr.35; Mehmet Cavit, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları", Tanin, tefrika Nr.124. Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.III/4, s.322,323; Tefvik Çavdar, aynı eser, s.355; Ali Fuad Türkgeldi, Şeyhülislâmın istifasının sebebi olarak Enver Paşa'nın israfını kaydetmektedir(bk. Görüp İşittiklerim, s.122).

164- Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser,c.III/4, s.324.

165- BA, İrâde-Dosya Tasnifi, Karton Nr.4, Evrâk Nr.760, s....

166- Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.122.

167- Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.III/4, s.324 n.15.

168- Cafer Ergin, "Şeyh-ül-İslâm Musa Kazım Efendi", Türk Mason Dergisi, sayı 35, Galata Temmuz 1959, s.1907,1908.

169- Cemal Paşa, aynı eser, s.155.

170- BA, İrâde-Dosya Tasnifi, Karton Nr.4, Evrâk Nr.760, s.19; Cemal Paşa, aynı eser, s.155.

171- Mustafa Ragıp Esatlı, aynı eser, s.675.

172- Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.III/4, s.319; aynı konu ile ilgili olarak bk. Falih Rifki (Atay)- Mahmut (Soydan), Atatürk'ün Anıları(1917-1919), (sadeleştiren İsmet Bozdağ), Ankara 1982, s.22-23; Lord Kinross, Atatürk, (tercüme eden Necdet Sander), 9. baskı, İstanbul 1984, s.170.

173- Mustafa Ragıp Esatlı, aynı eser, s.710; Yusuf Hik-

met Bayur, aynı eser, c.III/4, s.319. Yakup Cemil olayı ile ilgili geniş bilgi için bk. "Sait Halim Paşa'nın İsticvabı", aynı eser, s.309-310; Mustafa Ragıp Esatlı, aynı eser, s.395-712; Galip Vardar, aynı eser, s.277-280,283-286,297-304,307-382; Yusuf Hikmet Bayur, Atatürk Hayatı ve Eserleri, Ankara 1970, s.112 v.d.; Hüsameddin Ertürk, aynı eser, s.129-157; Münir Süleyman Çapanoğlu, "Yakup Cemil Nasıl, Niçin İdam Edildi?", Tarih Dünyası, sayı 1, İstanbul 1 Aralık 1964, s.74-78.

174- "Atatürk'ün Hükümeti Devirme Teşebbüsü Nasıl Olacaktı"?, Tarih Dünyası, sayı 1, s.33-34.

175- İsmail Hami Danişmend, aynı eser, c.IV, s.432.

176- BA, Yıldız Evrâkı, Kısım Nr.36, Evrâk Nr.36, Zarf Nr.141, Karton Nr.13; Ömer Kürkçüoğlu, aynı eser, s.68-70.

177- Ömer Kürkçüoğlu, aynı eser, s.68.

178- İsmail Hami Danişmend, aynı eser, c.IV, s.432.

179- Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/3, s.94; İsmail Hami Danişmend, aynı eser, c.IV, s.433; Ömer Kürkçüoğlu (bk. aynı eser, s.70) bu tayinin 1908'de yapıldığını yazmakta ve İslâm Ansiklopedisi'nde de (bk. c.VII, s.641) aynı tarih verilmektedir.

180- İsmail Hami Danişmend, aynı eser, c.IV, s.433.

181- Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/3, s.196-197, İ.B., c.X/2, s.831; aynı müellif, aynı eser, c.III/3, s.238, 244; İsmail Hami Danişmend, aynı eser, c.IV, s.433.

182- Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/3, s.196,197-198, İ.B., c.X/2, s.827; İsmail Hami Danişmend, aynı eser, c.IV, s.433; Celâl Bayar, aynı eser, c.I, s.26-27; Ömer Kürkçüoğlu, aynı eser, s.75-76.

183- Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.III/1, s.329-330; c.III/3, s.238; Ömer Kürkçüoğlu, aynı eser, s.78-79.

184- Cemal Paşa, aynı eser, s.246, vesika Nr.14; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.III/3, s.241; Ömer Kürkçüoğlu, aynı eser, s.80.

185- Cemal Paşa, aynı eser, s.246-248; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.III/3, s.241-243; Celâl Bayar, aynı eser, c.I, s.29-30; Ömer Kürkçüoğlu, aynı eser, s.81-86.

186- Cemal Paşa, aynı eser, s.263-265; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.III/3, s.248; Feridun Kandemir, aynı eser, s.19-21.

187- Cemal Paşa, aynı eser, s.273-275; Naci Kâşif Kıcıman, aynı eser, s.41-42; Feridun Kandemir, aynı eser, s.38, 41,458.

188- Ali Fuad Erden, aynı eser, 2. baskı, s.58; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.III/3, s.269,273; Celâl Bayar, aynı eser, c.I, s.34; Feridun Kandemir, aynı eser, s.42.

189- Şerif Hüseyin'in isyan beyannamesi ile ilgili geniş bilgi için bk. Cemal Paşa, aynı eser, s.275-278; Naci Kâşif Kıcıman, aynı eser, s.55-59; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.III/3, s.279-280; Ömer Kürkçüoğlu, aynı eser, s.115-120.

190- Şerif Hüseyin'in ikinci beyannamesi ile ilgili geniş bilgi için bk. Naci Kâşif Kıcıman, aynı eser, s.73-76; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.III/3, s.280-281.

191- İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1906; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.III/3, s.283; Feridun Kandemir, aynı eser, s.56; Ömer Kürkçüoğlu, aynı eser, s.144.

192- Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.III/3, s.303-304.

193- Hicaz isyanı ile ilgili geniş bilgi için bk. Ali Fuad (Erden), aynı eser, 1. baskı, s.43-52; 2. baskı, s.53-61; Cemal Paşa, aynı eser, s.218-306; Naci Kâşif Kıcıman, aynı eser, s.37-508; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.III/3, s.236-350; Celâl Bayar, aynı eser, c.I, s.26-34; Feridun Kandemir, aynı eser, s.7-576; aynı müellif, "Şerif Hüseyin ve Hicaz İsyanı", Tarih Konuşuyor, c.VII, sayı 41, İstanbul Haziran 1967, s.3200-3203; Jean Pichon, aynı eser, s.150-153; Naci Serez, aynı eser, s.7-154; Philip Knightloy-Colin Simpson, aynı eser, s.95-219; Raif Karadağ, aynı eser, s.120-125; Cemal Kutay, Lavrens'e Karşı Kuşçubaşı, s.27-270; aynı müellif, Birinci Dünya Harbinde Teşkilat-ı Mahsusa ve Hayberde Türk Cengi, s.149-287; Ergun Hiçyılmaz, Belgelerle Teşkilât-ı Mahsusa ve Casusluk Örgütleri, İstanbul 1979, s.124-156; Ömer Kürkçüoğlu, aynı eser, s.67-246; Süleyman Kocabaş, Türkiye ve İngiltere, İstanbul 1985, s.179-200; Ali Kemal Meram, aynı eser, s.217-222; Willy Bourgeois, Lawrence, (tercüme eden Nusret Kuroğlu), İstanbul 1967, s.20-58; Erol Ulubelen, aynı eser, s.186-188.

194- s.676.

195- "Sait Halim Paşa'nın İsticvabı", aynı eser, s.333;

Mehmet Cavit, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları", Tanin, tefrika Nr.161; Mustafa Ragıp Esatlı, aynı eser, s.270-273.

196- Şina Akşin, aynı eser, s.298.

197- Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.125; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1907; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.III/4, s.325.

198- Mustafa Ragıp Esatlı, aynı eser, s.271-273; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.III/4, s.326.

199- Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.III/4, s.328; Ziya Şakir, Talât, Enver, Cemal, Pasalar, s.47; Mithat Şükrü Ble-da, İmparatorluğun Çöküşü, İstanbul 1979, s.83.

200- BA, İrâde-Dosya Tasnifi, Karton Nr.4, Evrâk Nr. 2628, s.1; Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.126; İbnülemin Kemal İnal, aynı eser, s.IV, s.1908.

201- BA, İrâde-Dosya Tasnifi, Karton Nr.4, Evrâk Nr. 2628, s.1; Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.126-127; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1908; Ali Haydar Mithat, aynı eser, s.299; Ziya Şakir, aynı eser, s.47; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.III/4, s.329. Ahmed Emin Yalman, Talât Bey'in sadârete getiriliş tarihini 4 Şubat 1916 olarak (bk. aynı eser, c.I, s.264) vermektedir.

202- Yılmaz Öztuna, aynı eser, c.VII, s.256.

203- Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.126,267; Gültekin Oransay, Osmanlı Devletinde Kim Kimdir?, c.I, s.150.

204- Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.126.

205- Feroz Ahmad, aynı eser, s.228.

206- Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.III/4, s.329-330.

207- "Sait Halim Paşa'nın İsticvabı", aynı eser, s.252-253,333; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1907.

208- İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s. 1907.

209- Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.127; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1908-1909.

210- Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniyye 1333-1334, Dersâdet 1334, s.107; "Sait Halim Paşa'nın isticvabı", aynı eser, s.255-257; Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu (tercüme eden Metin Kıratlı), Ankara 1970, s.224.

211- İsmail Hami Danişmend, aynı eser, c.IV, s.434.

III. BÖLÜM

SAİD HALİM PAŞA'NIN SADÂRETİNDEN SONRAKİ HAYATI

A- Said Halim Paşa'nın Harp Mesulu Olarak Dîvân-ı Âliye Verilmesi.

Said Halim Paşa sadrazamlıktan çekildikten sonra yalısına çekilerek, Osmanlı toplumunun meselelerine çare bulmak için eserler yazmaya devam etti.¹ Paşa bu arada â'yân azâlığı görevini de ihmal etmedi.²

Osmanlı Devleti ve müttefiklerinin harbi kaybetmesi üzerine Sadrazam Talat Paşa 8 Ekim 1918 (2 Muharem 1337-8 Teşrîn-i evvel 1334)'de istifa etti.³ Talat Paşa'nın istifası, Ahmed İzzet Paşa'ya 14 Ekim 1918 (8 Muharrem 1337-14 Teşrîn-i evvel 1334)'de sadrazamlık görevi tevcih edilene kadar açıklanmadı.⁴

30 Ekim 1918 (24 Muharrem 1337-30 Teşrîn-i evvel 1334) de imzalanan Mondros Mütârekesi'nden sonra Talat, Enver, Cemal Paşalar 3 Kasım 1918 (28 Muharrem 1337-3 Teşrîn-i sâni 1334)'de İstanbul'dan firar ettiler.⁵ Talat Paşa ve arkadaşlarının firarı üzerine zor durumda kalan Ahmed İzzet Paşa kabinesi 8 Kasım 1918 (3 Safer 1337-8 Teşrîn-i sâni 1334)'de Sultan VI. Mehmed'in tazyığı ile istifa etmek zorunda kaldı.⁶

4 Kasım 1918'de Â'yânın⁷ toplantısında l.Reis Vekili Çürüksulu Mahmud Paşa verdiği bir önergeyle, 1914'de Almanya ile yapılan İttifak Antlaşmasının ve konu ile ilgili siyasi vesikâların yayımlanmasını, soruşturma yapmak üzere komisyonların kurulmasını ve sorumluların cezalandırılmasını istedi.⁷ Çürüksulu Mahmud Paşa'nın tahririne karşılık aynı toplantıda ittihatçılardan sabık Sadrazam Said Halim Paşa, Meclis-i Âyân Riyâsetine bir tahrir verdi. Said Halim Paşa tahririnde yürekli bir çıkışla kendisi hakkında Dîvân-ı Âlî kurulmasını talep etti ve Heyet-i Celile'ce konu ile ilgili acil karar verilmesini istedi.⁸ Sabık Adliye Nâzırı Sahip Molla Zâde İbrahim Bey de Said Halim Paşa'nın teklifine katıldı.⁹ Aslında Harp Kabine-

lerinin yani Said Halim Paşa ve Talat Paşa kabinelerinin Dîvân-ı Âliye sevki meselesi Divaniye mebusu Fuad Bey'in Meclis-i Mebûsân Riyâsetine 28 Ekim 1918 (28 Teşrîn-i evvel 1334)'de verdiği tahrîr ile başlamıştır.¹⁰ 4 Kasım 1918'de Meclis-i Âyân şubeleri tarafından bu meselenin tedkîki için sekiz kişilik "Encümen-i Mahsûs" teşkil edildi. Bunun yanında Fuad Bey'in tahrîri Mebûsân Meclisinde görüşüldü ve Âyândan gelen tahrîrlerle birleştirilerek konu kura ile Beşinci Şubenin tedkîkine havale edildi.¹¹ Harp sorumlularının Dîvân-ı Âliye verilmesi ile ilgili teklif, soruşturmaların sonunda ele alınacaktı.

"Beşinci Şube" 5 Kasım 1918 (5 Teşrîn-i sâni 1334)'den meclisin feshi tarihi olan 21 Aralık 1918 (21 Kânûn-ı evvel 1335)'e kadar geçen zaman zarfında Harp Kabineleri azalarının isticvabını yaptı.¹² Şeyhülislâm Hayri ve Musa Kazım Efendiler ile Paşa Nazır-ı esbâkı Kemal'in ve firar etmiş olan Talat, Enver ve Cemal Paşaların dışındaki bütün Harp Kabineleri azalarının isticvabı yapıldı.¹³

Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı Devleti'nin ve müttefiklerinin yenilgisi ile neticelenmesi anlaşıldığı günlerde, Padişah VI. Mehmed Vahideddin İttihat ve Terakki ileri gelenlerini memleketi terketmeye teşvik etmişti. Padişah İttihat ve Terakki'nin ileri gelenlerinin memleketi terketmesi ile kurduracağı yeni kabinenin mütarekeyi ve daha sonra da sulhü imzalamasının önüne çıkacak engelleri ortadan kaldırmak istiyordu. Padişah, Said Halim Paşa'ya da memleketi terketmesini telkin etmişse de Paşa buna yanaşmadı.¹⁴

Divaniye Mebusu Fuad Bey, Prens Said Halim Paşa ve Talat Paşa Kabinelerinin Dîvân-ı Âliye verilmesi ile ilgili olarak verdiği on maddelik tahrîrde şu konular üzerinde duruyordu:

- 1-Sebepsiz ve vakitsiz harbe girmeleri,
- 2-Harb ilânının sebepleri ve harbin cereyanı hakkında Meclis-i Umûmî'ye doğru bilgi vermemeleri,
- 3-Seferberlikten sonra ve harbin ilânından evvel İtilâf Devletleri tarafından vuku bulan faydalı teklifleri kabul etmemeleri,

- 4-Harbi dirayetsiz ve istikametsiz ellerè bırakmaları,
- 5-Kânûn-ı Esâsiye'ye aykırı kanunlar emir ve nizamlar çıkarılması yani tehcîr olayı,
- 6-Harbin gidişatından milleti haberdar etmemeleri,
- 7-Harp seneleri zarfında İtilâf Devletleri tarafından tekrarlanan sulh tekliflerini reddetmelerini,
- 8-Harp sırasında bir takım ihtikâr ve suistimallerin önünün alınmaması,
- 9-Matbuata sansür konulması,
- 10-Çetelere göz yumulması.¹⁵

B- Sebepsiz ve Vakitsiz Harbe Girilmesi Meselesi

Biz burada yukardaki ithamların hepsi üzerinde durmayacağız. Zira önceki bölümde tehcîr ve benzeri konular üzerinde Said Halim Paşa'nın düşünceleri üzerinde az da olsa durmuşuk.¹⁶ Yalnız sebepsiz ve vakitsiz harbe girme konusu üzerinde duracağız.

Said Halim Paşa'nın 9 Kasım 1918'de Meclis-i Mebûsân'da yapılan isticvabında¹⁷ harbe sebepsiz ve vakitsiz girdiğimizi yuvarlak sözlerle teyîd ettiği görülüyorsa¹⁸ da hakikaten böyle düşündüğünü söylemek zordur. Çünkü Paşa isticvabında bu iddianın bir dereceye kadar kabul edilebileceğini söylemektedir.¹⁹ Hatta Paşa Malta'da sürgünde iken kaleme aldığı hatıralarında ve Eşref 'Sencer Kuşçubaşı'ya yaptığı itirafta harbe girmenin zaruri olduğunu açıkca ifade etmektedir.²⁰

Said Halim Paşa'nın "Türkiye'nin Harb-i Umûmî'ye İştirakindeki Sebebler" başlığı ile Sebîlürreşâd'da bir kısmının yayınlandığı Hatıraları'nda, "Türkiye'nin harbe sebepsiz girmediğini güzel bir şekilde ifade etmektedir. Paşa, Sevr Mu'âhedenâmesi ile yağma ve talan edilen "Türk mevcudiyet-i milliyesinin silaha sarılarak müdafa'a edilmesi mecburiyet-i kat'isinden şebhe edilemiyorsa" 1914'de de büyük harbe Türkiye'yi iştirak ettiren sebeblerin meşruluğundan şüphe edilemeyeceğini yazmaktadır.²¹ Paşa Rusya'nın ve diğer İtilâf Devletlerinin Türkiye için besledikleri menfî niyetlerin yeni olmadığını özellikle

Osmanlı Devleti'nin harbe girdikten sonra doğmadığını belirtmektedir. Onların Osmanlı Devleti'ni dağıtma, parçalama ve Türk'ü tarih sahnesinden silme siyasetlerinin Cihan Harbini doğuran sebeplerin en önemlisi olduğu gibi "bugün devam edilen muharebenin -İstiklâl Harbinin- de sebebidirler".²²

Said Halim Paşa eğer Osmanlı Devleti Birinci Cihan Harbinde ve Türk Milletinin İstiklâl Harbinde üzerine düşen ağır vazifeyi yapmaktan kaçınınsaydı, kendi izmihlâline bizzat kendisi iştirak etmiş olacağını söylemektedir. Yine Paşa "Eğer Türk milleti bugün -İstiklâl Harbinde- hala mücadele edebiliyor ve Cenab-ı Hakk'ın 'inâyeti muazzez ve mübeccel evlatlarının havârik-ı fedâkâriyesi ile kendisine hürr ve mü'min bir âtî te'min edebiliyorsa bu sırf 1914'de kendisine terettüb eden vazife-i ulviyeyi idrâk ederek mucâdele edeceği kuvvetlerin büyüklüğü önünde bir ictinâb ve tereddüd..." göstermeden mücadele etmesinden kaynaklandığını ifade etmektedir.²³

Said Halim Paşa, Osmanlı Devletinin vakitsiz harbe girmesi meselesi üzerinde de durmaktadır. O Osmanlı Devleti'nin vakitsiz harbe girdiğini kabul etmekle beraber, bunun "harb-i umûmide ta'kîb etmiş olduğu istikâmetin yanlışlığını" göstermediğini ancak bu konuda "ta'kîb ettiği siyasetin... lâayıkıyla tatbîk edilemediğini gösterir" demektedir.²⁴ Yine Said Halim Paşa "Türkiye'nin" Birinci Dünya Savaşında tarafsız kalmasının mümkün olmadığını çünkü devletin istiklâl ve istikbâlini te'mîn edemeyeceği hakikatini anladığını ve tehlikenin büyüklüğünü hissettiği için harbe girdiğini ifade etmektedir. Devletin tarafsız kalması halinde alçakça bir ölümü tercih etmek durumunda olduğunu yazmaktadır.²⁵

Her ne kadar bazı yazarlarımız ve devlet adamlarımız Said Halim Paşa'nın ve dolayısı ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Osmanlı Devletini gereksiz yerê savaşa sürüklediğini ileri sürerlerse de bu suçlamayı kabul etmemiz mümkün değildir. Zira Cihan Harbi'nin en önemli sebebi Osmanlı Devletini parçalamak ve onu ortadan kaldırmaktı.²⁶ Mustafa Kemal, Heyet-i Temsiliye adına 10 Ekim 1919 (10.10.1335)'da Sivas'tan Harbiye

Nâzırı Cemal Paşa'ya yazdığı mektupta Osmanlı Devleti'nin Cihan Savaşında tarafsız kalmasının mümkün olmadığını açıkca ifade etmektedir.²⁷

C- Said Halim Paşa'nın Tevkif Edilmesi ve Yargılanması

Ahmed İzzet Paşa'nın istifasından sonra 11 Kasım 1918 (6 Safer 1337-11 Teşrin-i sâni 1334)'de sâdır olan hatt-ı humâyûn ile Tevfik Paşa sadârete getirildi.²⁸ 7 Kasım 1918'de İngiliz subaylarından teşekkül eden dört kişilik bir heyet İstanbul'a geldi.²⁹ 13 Kasım 1918'de de İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunanlıların büyük harb filoları Padişahın oturduğu Dolmabahçe Sarayı önünde demirlediler.³⁰ Artık İstanbul İtilâf Devletlerinin denetimi altına girmeye başladı.

2 Aralık 1918'de, Harp Kabinelerinin itham edildiği sansür meselesi tekrar Tevfik Paşa Hükümeti tarafından yürürlüğe kondu.³¹ 21 Aralık'da İtilâf Devletlerinin zorlaması ile Meclis-i Mebûsân fesh edildi.³²

25 Aralık 1918'de çıkarılan bir kararname ile tehcîr suçluları "devâir ve mahâkim-i adliye"ye sevk edildikten sonra 8 Ocak 1919 tarihli irâde-i seniye ile husûsî Dîvân-ı Harpler kuruldu.³³ 7 Ocak 1919'da İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe Osmanlı Hâriciye Nâzırı Mustafa Reşit Paşa ile görüşerek İngiltere Hükümetinin tehcîr suçlularını ve İngiliz tutşaklarına kötü muamelede bulunanları cezalandırmağa kararlı olduğunu bildirdi. Mustafa Reşit Paşa'da "ermenî kırımını" konusunda bir sıkıyönetim mahkemesi kurulduğunu ve suçluları yargılamaya başladığını Yüksek Komiser'e söyledi.³⁴

Padişah VI.Mehmed, İngiliz Yüksek Komiserine bir yakını vasıtası ile gönderdiği mesajda İngiliz harb esirlerine iyi davranmayan ve "kırım" dan mesul olanların cezalandırılmasını istedi. Padişah ayrıca İngilterenin cezalandırılmasını istediği her ferdi ve İngiltere'nin arzu ettiği biçimde yakalatıp cezalandırmaya hazır olduğunu bildirmeyi de ihmal etmedi.³⁵

12 Ocak 1919'da Tefvik Paşa Hükümeti istifa etti.³⁶ Hükümetin gerçek istifa sebebi kabinede bulunan bazı nâzırların özellikle Dâhiliye Nâzırı Mustafa Arif Bey'in kabine dışı bırakılmasıdır.³⁷ 13 Ocak (10 Rebî'ül âhir 1337-13 Kânûn-ı sâni 1335)ta kabineyi kurma görevi tekrar Tefvik Paşa'ya verildi ve ittihatçı düşmanı Ahmed İzzed Bey Dâhiliye Nezâreti vekilliğine getirildi.³⁸

21 Ocak 1919'da Padişah VI.Mehmed, Damad Ferit Paşa aracılığı ile İngiliz Yüksek Komserliğine bir mesaj daha ileterek suçluları cezalandırmaya niyetli olduğunu bildirdi ve herhangi bir tepki karşısında İngiltere'nin desteğini istedi.³⁹ Tehcîrden dolayı tutuklu bulunan eski Diyarbakır valisi Dr.Reşit Bey 25 Ocakta hapisten kaçtı. Bunun üzerine Padişah ve hükümet İngiltere'nin destek sözünü beklemeden 30 Ocak 1919 gecesi (27 Rebî'ül âhir 1337-30 Kânûn-ı sâni 1335)otuz kadar ittihatçıyı tevkif ettirdi.⁴⁰ Tevkif edilenler arasında H.Câhit, İsmail Canbulat, Kara Kemal, İzmir valisi Rahmi, Emanuel Karasu, Mithat Şükrü, Hüseyin Kadri, Tefvik Rüştü ve Ziya Gökaldede vardı.⁴¹ 6 Şubat 1919'da yakalanacağını anlayan Dr.Reşit Bey beynine bir kurşun sıkarak intihar etti.⁴²

İngiliz Yüksek Komserliği, 1 Şubat 1919'da İngiliz tutsaklarına karşı kötü muamelede bulunan 23 kişilik bir listeyi Osmanlı Hükümetine vererek bu suçluların kendilerine teslim edilmesini istedi.⁴³

2 Şubat 1919 (1 Cemâziyel evvel 1337-2 Şubat 1335) tarihli Vakit Gazetesi'nde yer alan haberde Meclis-i Vükelâ'nın 32 kişilik bir tevkif listesi düzenlediği ve bu listenin 10'u hizasına nezaret altında bulundurulmaları lüzumuna işaret edilmiştir. Bu arada nezaret altında bulunanlar arasında Said Halim Paşa'nın da bulunduğu kaydedilmiştir.⁴⁴ Aynı gün İttihat ve Terakki Cemiyetine ait malların müsaderesi kararlaştırıldı.⁴⁵ 5 Şubat'ta İngiltere Hükümeti'nin, İstanbul İngiliz Yüksek Komiserliğine gönderdiği talimatta aşağıdaki işlerden sorumlu olanların Osmanlı Hükümeti'nden teslim alınmasını istedi.

1- Mütareke şartlarına uymakta kusuru olanlar;

- 2- Mütareke şartlarının uygulanmasına mani olanlar;
- 3- İngiliz komutanlarına, subaylarına hakaret etmek;
- 4- Esirlere kötü davranmak;
- 5- Türkiye ve Kafkasya'da Ermeni veya diğer ırklara mensup olanlara zorbalık etmek;
- 6- Mal ve mülkleri yağmalamaya ve yok edilmesine katılmak;
- 7- Harp kanun ve usullerini çiğnemek.

Bu suçları işleyenler Malta'ya gönderilecektir.⁴⁶

İngiliz Yüksek Komiserliği, 1919-1920 yıllarında yakaladığı Türk ileri gelenlerini bu talimata dayananak Malta'ya sürmüştür.

12 Şubat'ta İstanbul'daki Fransız Yüksek Komiseri General Franchet d'Esperey Sadrazam Tevfik Paşa'dan, Said Halim Paşa, Hayri Efendi, sabık âyan reisi Topal Rifat, Cavid, İbrahim, Ali Münif, Şükrü, Ahmed Nesimi, Hoca Ali Galip, Ömer Naci, Halil ve Yunus Nadi'nin tevkiflerini istedi.⁴⁷ Tevfik Paşa'nın böyle bir tevkif işine yanaşmadığı anlaşılmaktadır. Yine Tevfik Paşa Kabinesi İngiliz tutsaklarına kötü muamelede bulunduğu gerekçesi ile İngiliz Yüksek Komiserliğinin istediği 23 kişiyi Fransızların da tesiri ile teslim etmediği görülmektedir.⁴⁸

24 Şubat'ta kabinede yapılan bazı değişikliklerden sonra ertesi gün Fransız Yüksek Komiseri Franchet d'Esperey Dâhiliye Nâzırı Vekili Ahmed İzzed Bey'e tutuklanmasını istedikleri 36 kişilik bir liste verdi.⁴⁹ 28 Şubat 1919'da İngiliz istihbarat subayı Yüzbaşı Hoyland, hazırladığı listede bazı subayların azledilip sürülmesini istedi. Bu listede Mustafa Kemal Paşa, Kâzım Karabekir Paşa ve İsmet Bey'in de adı geçmektedir.⁵⁰ Franchet d'Esperey'in verdiği listede eski nâzırlar da bulunduğundan, kabinenin bunları yargılayabilmesi ve harp dîvânlarının yetkili kılınabilmesi için 1 Mart 1919 (28 Cemâziyel evvel 1337-1 Mart 1335)da bir kararname hazırladı.⁵¹ İmzalanması için saraya gönderilen kararnameyi Padişah imzalamadı. Padişah 3 Mart 1919 (30 Cemâziyel evvel 1337-3 Mart 1335)da Sadârete gönderdiği tezkirede, kararnamenin kendisi tarafından imzalan-

mamasının sebebi olarak Kânûn-ı Esâsiye aykırı olduğu gerekçesini ileri sürdü.⁵² Bunun üzerine Tefvik Paşa Hükümeti istifaya etti.⁵³ Aslında Padişah'ın kararnameyi imzalamamasının sebebi hükümeti istifaya zorlamak için bir bahane idi.⁵⁴

4 Mart 1919 (1 Cemâziyel âhir 1337-4 Mart 1335)'da sâdır olan Hatt-ı hümayûn ile Damad Ferid Paşa sadrazamlığa getirildi.⁵⁵ Damad Ferid Paşa Kabinesi ilk iş olarak 8 Mart 1919 (5 Cemâziyel âhir 1337-8 Mart 1335) tarihli kararname ile subaylardan oluşan bir Dîvân-ı Harb-i Örfî kurulmasına karar verdi.⁵⁶ Aynı gün Meclis-i Vükelâ'nın aldığı bir kararla yalnız İdare-i Örfiye Kararnamesinde gösterilen suçların faillerini değil aynı zamanda memleketi harbe sokanları, İslâm, Ermeni ve Rum tehcir ve katliamını düzenleyenleri ve vatandaşı birbirini öldürmeye teşvik edenleri ve ulaşım vasıtalarını vurgun yolunda kullananları da muhakeme etme yetkisi veriliyordu.⁵⁷ Daha önce Tefvik Paşa böyle bir yetki istemiş fakat Padişah Kânûn-ı Esâsiye mugayir diye onaylamadığı bu yetkiyi Damad Ferid Paşa Kabinesi ise Dîvân-ı Harbe veriyordu.

10 Mart 1919 (7 Cemâziyel âhir 1337-10 Mart 1335)da Damad Ferid Paşa Kabinesi harp sorumlusu ve tehcir olayına karışanlardan oluşmak üzere eski nazırları, subayları ve İttihat ve Terakki'nin ileri gelenlerinden 66 kişiyi tevkif ettirdi. Tevkif edilenler arasında sabık Sadrazam Said Halim Paşa, Musa Kâzım Efendi, İbrahim Bey, Halil Bey (Menteşe), Ahmed Nesimî, Ali Münif Bey, Fethi Bey (Okyar), Şükrü Bey, eski Âyân reisi Rifat Bey, Abbas Halim Paşa, Ahmed Emin (Yalman), Celâl Nuri (İleri) gibi önemli isimler vardı.⁵⁸ Sebîlürreşâd'da yayınlanan bir makalede bu uygulamanın Kânûn-ı Esâsiye aykırı olduğu ifade edildi.⁵⁹ Tevkif edilenler bilâhare Bekirağa Bölüğüne getirildi. Bekirağa Bölüğü bugün İstanbul Üniversitesi merkez binası avlusunda bulunan vaktiyle askerî hapishâne olarak kullanılan binadır.⁶⁰

Meclis-i Mebûsân dağıldıktan sonra harp kabineleri ile ilgili olarak yapılan soruşturma evrakları Dîvân-ı Harbe verilmek üzere Âyân Reisi Ahmed Rıza Bey'e verildi. Damad Ferid Paşa

Kabinesi, Ahmed Rıza'da bulunan harp kabineleri ile ilgili evrâkı Dîvân-ı Harbe vermesini istedi. Ahmed Rıza kanunlara aykırıdır diyerek evrâkı vermedi. Sadrâzam Damad Ferid Paşa bunu vesile ittihaz ederek 31 Mart 1919'da Ahmed Rıza Bey'i Âyân Reisiğihnden aldı.⁶¹

8 Nisan 1919'da Dîvân-ı Harb-i Örfî Boğazlıyan Kaymakamı ve Yozgat Mutasarrıf vekili Kemal Bey'i (1884-1919) idama mahkum etti. İdam hükmü verilmeden önce Said Halim Paşa, Halil (Menteşe) ve İttihat ve Terakki'nin ileri gelenleri, Dîvân-ı Harb Reisi Ferik Hayret (Paşa)'ya idam kararı vermemesi için müessir tavsiyede bulunmuşlardı. Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi'nin fetva ve Padişah'ın bu kararı tastikiyle 10 Nisan 1919'da Kemal Bey idam edildi. Kemal Bey'in suçu "Ermeni tehcîr ve katliamı"na iştirak etmesi iddiası idi. Kemal Bey 7 Ocak 1919'da tutuklanıp Bekirağa Bölüğüne gönderilmişti. Kemal Bey'in idamı halk tarafından büyük tepki ile karşılandı.⁶²

28 Nisan 1919 (27 Receb 1337-28 Nisan 1335) tarihinde İttihat ve Terakki kabinelerinin tutuklanmış nâzırları, genel merkez üyeleri yargılanmaya başlandı.⁶³ İlk yargılananlar arasında başta Said Halim Paşa olmak üzere, Şükrü Bey, Ali Münif Bey, Ahmed Nesimî Bey, Halil Bey, İbrahim Bey, Ziya Gökalp, Mithat Şükrü, eski Biga milletvekili Atıf Bey, Küçük Talat Bey, Topçu Rıza, Teşkilât-ı Mahsûsa Reisi ve İstanbul Merkez Kumandanı Mîralây (Albay) Cevat Bey ve Abbas Halim Paşa vardı. Talat Paşa, Enver Efendi (Paşa), Cemal Efendi (Paşa), Dr. Nazım, Dr. Bahattin Şakir, Dr. Rüşhî ve eski Emniyet Müdürü Aziz Beyler de gıyaben yargılanmaya başlandı. Aralarında Said Halim Paşa'nın da bulunduğu beş kişi ölümle yargılanıyordu. İlk defa Said Halim Paşa'nın sorgusu yapıldı. Sanıkların hepsi "Ermeni kırımını" ile ilgili olarak sorguya çekildiyse de bu iddiayı uzaktan ve yakından kabul eden olmadı. Dîvân-ı Harb-i Örfî bir süre usul ve yetki meseleleriyle oyalandıktan sonra 4 Mayıs 1919'da isticvaba tekrar başladı. 13 Mayıs 1919 tarihinde Aşçıyan isimli bir Ermeni Dîvân-ı Harb-i Örfî isticvab hâkimliğine atandı. 15 Mayıs'ta İzmir'e Yunanlıların çıkması üzerine Dîvân-ı Harb-i Örfî'de Türk ileri gelenlerinin "Ermeni kırımından ve tehcîrden" dolayı mahkum

edilmeleri imkansız hale geldi. Durum böyle olunca mahkumların ya serbest bırakılması ya da Malta'ya sürülmesi gerekti. İngilizler ve Damad Ferid Paşa Hükümeti, ittihatçıları serbest bırakmayı göze alamadılar.⁶⁴

14 Mayıs'ta Mustafa Kemal Paşa Bekirağa Bölüğü'ndeki arkadaşları Fethi Bey'i ziyaret etti. Bu arada Said Halim Paşa'yı da ziyaret etmeyi ihmal etmedi.⁶⁵ 16 Mayıs'ta hükümet, İzmir'in işgali dolayısı ile yapılan baskılar sonucunda istifa etti. Padişah istifayı kabul ederek yeni hükümeti kurma görevini yine Damad Ferid Paşa'ya verdi. Damad Ferid Paşa da 19 Mayıs'ta kabineyi kurdu. Normal kabine üyelerinin dışında Meclis-i Has-ı Vükelâya memur adı altında eski sadrazamlardan ve nâzırlardan bir kısım sandalyesiz nâzır olarak kabineye alındı. Bu sandalyesiz nâzırlar arasında Tefvik Paşa, Ahmed İzzed Paşa, I. Ferik Ali Rıza Paşa, Abdurrahman Şeref Efendi, Çürüksulu Mahmud Paşa da vardı.⁶⁶

1919 Mayıs ortasında Bekirağa Bölüğünde 250 kadar tutuklu vardı. İngilizler bunların hepsini Malta'ya sürmeyi düşünüyordu. İlk etapta 59 kişinin Malta'ya sürülmesi düşünüldü. Bu 59 kişi içerisinde 19 kişi azıllı kimseler olarak belirlendi. Bu azıllılar arasında Said Halim Paşa'da vardı.⁶⁷ 19 Mayıs 1919'da İngilizler harekete geçerek Bekirağa Bölüğü'ndeki ittihatçıları Malta'ya sürgün etmeyi kararlaştırdılar. Damad Ferid Paşa Divân-ı Harbi Örfîde ittihatçıları cezalandıramıyacağını anlayınca başına bela olmalarından korkarak İngilizlerden Malta'ya sürülmelerini istedi.⁶⁸ İngilizler Damad Ferid Paşa'nın bu isteğini ileride koz olarak kullanacaklardı. Malta sürgünlerini kurtarmak söz konusu olunca sadrazamın isteğini ileri sürerek Türkleri "Hükümet'in isteği üzerine sürdüklerini" söylediler.⁶⁹

İzmir'in işgali üzerine İstanbul'da mitingler yapılmaktaydı. 23 Mayıs'ta İstanbullular Sultanahmet'te büyük bir miting yapacakları duyuldu. Bunun üzerine İngiliz Yüksek Komiserliği harekete geçerek, Sultanahmet'te toplanacak olan büyük kalabalığın Bayezid'deki Bekirağa Bölüğü'ne yürüyebileceği düşünülerek 22 Mayıs'ta Bekirağa Bölüğüne İngiliz ve Fransız askerleri yer-

leştirildi. Damad Ferit Paşa yapılacak mitingden korktuğu için bir gün önceden kırk bir tutukluyu serbest bırakmayı düşündü. Bunu haber alan İngilizler hemen harekete geçerek Bekirağa Bölüğünü denetimleri altına aldılar. ⁷⁰

D- Said Halim Paşa'nın Malta Sürgünlüğü

1- Said Halim Paşa'nın İlk Sürgün Yeri: Mondros

22 Mayıs 1919'da İngiliz ve Fransız askerleri Bekirağa Bölüğünü denetimleri altına alırlarsa da İngiliz Yüksek Komiseri bunu yeterli görmedi. 5 Şubatta İngiliz Hükümetinin harb sorumlularının teslimini isteyen, fakat pek uygulanmayan talimatını da bahane ederek ve hükümete haber vermeden Bekirağa Bölüğüne bir baskın yaptı. 28 Mayıs 1919 (27 Şabân 1337-28 Mayıs 1335) günü yapılan baskınla 67 tutuklu Bekirağa Bölüğü'nden alınarak İngiliz kamyonları ile Galata'ya ve oradan da Prencess Ana gemisine bindirildi. ⁷¹ Ali Fuad Türkgeldi, bu olaydan padişahın önceden haberi olmadığını fakat sadrazamın haberi olduğunu yazmaktadır. Lütfî Simavî'de sadrazamın durumdan haberdar olduğunun sonradan ortaya çıktığını ifade etmektedir. ⁷² 29 Mayısta 67 kişinin İngilizler tarafından ülke dışına çıkarılması üzerine Tevfik Paşa hükümetten istifa etti. ⁷³

28 Mayıs'ta İngiliz gemisine bindirilenlerin sayısı yalnız 67 kişi değildi. Osmanlı Hükümetinden gizli olarak 11 Kars Şürası üyesi de gemiye bindirilmiştir. ⁷⁴ 28 Mayıs gecesi, içinde 78 tutuklu Türk'ün bulunduğu gemi Malta'ya doğru yola çıktı. Bu sürgün kafilesi arasında Frens Said Halim Paşa, Mithat Şükrü (Bleda), Hacı Adil Bey, Ziya Gökalp, Halil Bey (Menteşe), Kemal Bey (Kara Kemal), Ahmed Ağaoglu, Hüseyin Cahit (Yalçın), Ali Pet-hi (Okyar), Ubeydullah Efendi, Abbas Halim Paşa, Hayri Efendi (sابق Şeyhülislâm), Şükrü Bey (Kaya) ve Kars Şürası başkanı İbrahim Cihangiroğlu da vardı. ⁷⁵ İngilizler 78 tutukluyu sınıflara ayırmışlardı. Birinci sınıf tutuklular 12 kişiden ibaretti. Said Halim Paşa, eski nazır ve bir kısım politikacılar bu guruba dahildi. ⁷⁶

İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın naklettiğine göre, bir gün son halife Abdülmecid Efendi veliahd iken, İbnülemin bu sürgün meselesini açmıştı. Veliahd Abdülmecid bu sürgün olayı olmadan önce Damad Ferid Paşa'nın Said Halim Paşa'nın asıldığını görmeden ölürse gözünün açık kalacağını işittiğini bizzat İbnülemin'e söyledi. Ayrıca Said Halim Paşa ile Damad Ferid Paşa'nın aralarının iyi olmadığını belirtmeyi de ihmal etmedi.⁷⁷

Sürgünleri taşıyan gemi 29 Mayıs akşamı Limni Adası'na uğradı ve Mondros Limanı'na birinci sınıf tutuklu 12 kişiyi bıraktı.⁷⁸ Mondros'a bırakılanlar şunlardı: Prens Said Halim Paşa, Abbas Halim Paşa, Halil Bey, Hacı Adil Bey, Ali Münif Bey, Ziya Gökalp, Kemal Bey, Şükrü Bey, Hüseyin Tosun Bey (Milli Ajans Müdürü), Ağaoğlu Ahmet Bey, Mithat Şükrü Bey ve Mahmud Kâmil Paşa (eski Harbiye Müsteşarı).⁷⁹

2-Said Halim Paşa'nın Mondros'dan Malta'ya Sürülmesi

Mondros Limanı'na bırakılanların dışındaki 66 tutuklu 2 Haziran 1919'da Malta adasına bırakıldı.⁸⁰ Aralarında Said Halim Paşa'nın da bulunduğu Mondros'a bırakılan 12 kişi de 22 Eylül 1919'da Malta'ya gönderildi.⁸¹ Malta'ya ilk sürülenler bu bahsettiğimiz 78 kişi değildi. Bunlardan önce Hürriyet Kahramanı Eyüb Sabri Bey, Eşref Bey (Kuşçubaşı) ve Ali İhsan Paşa gibi önemli kişiler Malta'ya sürülmüştü.⁸²

Cinayetle yargılanan Said Halim Paşa sürgün edildiği için diğer sürgün arkadaşları ile birlikte mahkemesinin dönünceye kadar, Divân-ı Harb-i Örfî'nin 3 Haziran 1919 tarihli celsesinde ayrılmasına oy birliği ile karar verildi.⁸³ 67 kişi Bekirağa Bölüğü'nden alınıp Malta'ya sürüldükten sonra geri kalanların Divân-ı Harb-i Örfî'de muhakemelerine devam edildi. 13 Temmuz 1919 (14 Şevval 1337-13 Temmuz 1335)'de sâdir olan irâde-i seniye ile sabık Sadrazam Talat Paşa, sabık Harbiye Nâzırı Enver, sabık Bahriye Nâzırı Cemal ve sabık Ma'ârif Nâzırı Doktor Nazım Efendilerin idamlarına, sabık Maliye Nâzırı Cavid ve sabık Ticaret ve Ziraat Nâzırı Mustafa Şeref Beylerin

15'er yıl hapislerine(kürek cezasına çarptırılmalarına) giyaplarında karar verildi. Sabık Meclis-i Âyân Reisi Rifat ve sabık Posta ve Telgraf Nâzırı Haşim Beylerin beraatlarına karar verildi. Aynı irâde-i seniye ile sabık Şeyhülislâm ve Â'yân a'zâsı Musa Kâzım Efendi'nin de 15. yıl kürek cezasına mahkumiyetine karar verildi. Bilâhare Musa Kâzım Efendi'nin cezası hastalığı sebebiyle 3 yıla indirilerek Edirne'de ikamete mecbur edildi. Musa Kazım Efendi 30 Temmuz 1920'de Edirne'de vefat etti.⁸⁴

12 Ocak 1920(19 Rebî'ül âhir 1338-12 Kânûn-ı sâni 1336) de daha önce kapatılan Meclis-i Mebûsân açıldı.⁸⁵ Bu mecliste ki 140 milletvekilinin 80 kadarı Kuvvayı Millî'yecidir. Kuvvayı Millî'cilerin "Felâh-ı Vatan" ismi altında başkanları Hüseyin Rauf Bey(Orbay)'dir. Meclis-i Mebûsân 28 Ocak 1920(7 Cemaziyel evvel 1338-28 Kânûn-ı sâni 1336)'de yaptığı gizli toplantıda Mîsâk-ı Millî'yi kabul etti. Mîsâk-ı Millî 17 Şubat 1920'de Meclis-i Mebûsân'da yapılan açık oturumda oya konulmuş ve kabul edilmiştir.⁸⁶

21 Ocak 1920'de Harbiye Nâzırı Cemal Paşa(Mersinli) ve Erkân-ı Harbiyye-i Umumiyye Reisi Cevat Paşa(Çobanlı) müttefiklerin baskısı ile istifa ettiler.⁸⁷ 16 Mart 1920'de İstanbul müttefikler tarafından resmen işgal edildi.⁸⁸ Aynı gün Meclis-i Mebûsân İngilizler tarafından basılarak Hüseyin Rauf ile Kara Vasıf Beyler, tutuklandı.⁸⁹ 18 Mart 1920 Rauf Bey, Kara Vasıf, Çürüksulu Mahmud Paşa, Cemal Paşa(Mersinli), Cevat Paşa(Çobanlı), Dr.Esat Paşa(Işık)'nın da dahil bulunduğu 11 kişilik kafile İngilizler tarafından Malta'ya sürüldü. Bu kafile 22 Martta Malta'ya vardı.⁹⁰ 18 Martta Hüseyin Kazım Bey'in başkanlığı altında toplanan Meclis-i Mebûsân, arkadaşlarının cebren tevkif edilmesi üzerine, alınan kararlarla meclis tatil edildi. 11 Nisan 1920'de(21 Receb 1338-11 Nisan 1336) yayınlanan irâde-i seniye ile meclis resmen kapatıldı.⁹¹

Mustafa Kemal, Rauf Bey ve arkadaşlarının tutuklanması ihtimali üzerine 22 Ocak 1920 (22 Kânûn-ı sâni 1336)'da 15.

Kolordu kumandanı Kâzım Karabekir'e çektiği telgrafta Anadolu'da bulunan İngiliz subaylarının tevkif edilmesini ve Erzurum'da bulunan Rawlinson'u kaçırmamak için tedbir alınmasını istedi. Aynı gün Konya ve Sivas'taki Kolordu komutanlarına da aynı mealde telgraf çekti.⁹² İstanbul'un işgali üzerine Kâzım Karabekir'e daha önceki ricasını hatırlattı. Kâzım Karabekir harekete geçerek Yarbay Rawlinson'u, Konya'da da Campbell kolordu kumandanı tarafından tevkif edildi.⁹³ Anadolu'da 30'a yakın İngiliz askeri gözaltına alındı.⁹⁴

İngilizler milliyetçileri Malta'ya sürmeye devam ettiler. 27 Mart 1920'de aralarında Ebüzziyâde Velit Bey, Süleyman Nazif, Celal Nuri(İleri)'nin dahil olduğu küçük bir grup Malta'ya sürüldü.⁹⁵ 31 Mart 1920'de Vakit Gazetesi baş yazarı Ahmed Emin Bey(Yalman)'de Malta'ya vardı.⁹⁶ 9 Nisan 1920'de Enis Avni(Aka Gündüz), 13 Nisan'da Ali Bey(Çetinkaya) Malta'ya sürgün olarak vardılar.⁹⁷ 11 Mayıs 1920'de dört kişilik sürgün kafilesi Malta'ya gönderildi. Bu sürgün kafilesi arasında daha önce Malta'ya sürülüp serbest bırakılan Ubeydullah Efendi de vardı.⁹⁸ 13 Temmuz 1920'de Yakup Şevki Paşa(Subaşı)'da Malta'ya sürüldü.⁹⁹ Bu sürgün işi 1920 yılının 20 Kasımına kadar devam etti ve bu tarihe kadar 144 kişi Malta'ya sürüldü.¹⁰⁰

"Ermeni kırımından sanık" olan sabık Urfa Mutasarırı ve Bayburt Kaymakamı Nusret Bey 20 Temmuz'da idam cezasına çarptırıldı. 5 Ağustos 1920'de Nusret Bey Bayezid meydanında asıldı.¹⁰¹ 10 Ağustos 1920(25 Zika'de 1338-10 Ağustos 1336)'de Sevr Antlaşması beşinci defa sadrazam olan Damad Ferid Paşa Kabinesi tarafından imzalandı.¹⁰² Türk Milleti'nin idam fermanı olan bu antlaşmayı Padişah VI.Mehmed tastik etmemiştir.¹⁰³

3- Said Halim Paşa'nın Malta'daki Hayatı

Mondros'tan Malta'ya gönderilen Said Halim Paşa ve arkadaşları Polverista esir kampına yerleştirildi. Said Halim Paşa Polverista kampının üçüncü katında oturuyordu.¹⁰⁴ Paşanın sürgün numarası 2755 idi.¹⁰⁵ Said Halim Paşa sürgünlerin tabii başkanı sayılıyordu. Boş zamanlarında arkadaşları ile

satranç, tenis ve briç oynar ve ud çalardı. Hergün müsaade edilen gazeteleri okur ve gelen ziyaretçilerle geçmişe ve zamana dair siyasi konuşmalar yapardı. Hemen hemen her gün oda oda doluşarak arkadaşları ile sohbet ederdi.¹⁰⁶ Bu arada Said Halim Paşa da diğer tutuklular gibi para sıkıntısı çekmişti.¹⁰⁷

Said Halim Paşa ve arkadaşları Polverista kampından Eskiverdala kışlasına nakledildiler. Salvador kışlasındaki tutuklular da Eskiverdala'ya nakledildi. Said Halim Paşa Verdala Şatosunda Eşref Bey(Kuşçubaşı) ile aynı katta oturuyordu. Verdala kışlası Polverista kampının yanında olup, büyük bir bina idi. 1920 yılının ilk aylarında tutuklulardan bir kısma tekrar Polveristaşkarârgâhına nakledildi.¹⁰⁸

Burada Said Halim Paşa'nın Mondros, Malta kamp sorumlularına ve ileri gelen devlet başkanlarına yazdığı mektuplardan bahsetmemiz doğru olur kanaatindeyiz. Zira bu mektuplar Said Halim Paşa'nın sürgünlüğü döneminde Mondros ve Malta adalarında yazılmıştır. İngiliz Arşivlerinde Said Halim Paşa ile ilgili ilk mektup oğlu Muhammed Halim tarafından kaleme alınan 24 Mart 1919 tarihli mektuptur.¹⁰⁹ Adı geçen Muhammed Halim'in, Said Halim Paşa'nın büyük oğlu Prens Halim Said Bey'in olduğu tahmin edilmektedir.¹¹⁰ Muhammed Halim mektubunda babasının suçsuz olduğunu, Damad Ferid Paşa Kabinesinin elinde bırakılmamasını ve tarafsız üyelere meydana gelen bir mahkemede yargılanmasını istedi. 29 Mart 1919'da İstanbul İngiliz Yüksek Komiserliğinden Muhammed Halim'e verilen cevapta konunun yetkileri dışında olduğu belirtildi.¹¹¹

Said Halim Paşa Mondros'ta sürgün iken, 4 Haziran 1919'da Mondros'taki İngiliz Komutanı General Blumberg'e bir mektup yazdı. Paşa mektubunda İngiltere Hükümetinin kendisini Damad Ferid Paşa Hükümetinin zulümlerinden kurtardığı için "minnettarlığını" bildirdi. Paşa yine mektubunda İngiliz Hükümetinin kendisini harp eseri saymaması gerektiğini, Türkiye dışında serbestçe yaşamasına izin verilmesini ve isteklerinin yetkili makamlara bildirilmesini istedi. Said Halim Paşa'nın isteği İngiliz Hükümetine bildirildiyse de müsbet bir cevap alınamadı.¹¹² Prens Sa-

id Halim Paşa'nın İngiliz makamlarına yazdıkları mektuplar, Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'in idamından sonradır. Bir de Said Halim Paşa'nın ölüm cezası ile yargılanmış olduğu da unutmamak gerekir. Daha önce işaret ettiğimiz gibi Said Halim Paşa, Padişah VI.Mehmed Vahideddin'in yurt dışına kaçma teklifini kabul etmemiştir. Tutuklandığı tarih olan 10 Mart 1919'dan 24 Mart 1919'a kadar kendisi veya oğlu vasıtası ile İngiliz makamlarına da başvurmuş değildir. İngiliz makamlarına "minnettarlığını" iletmesi, Monros'a sürgün edilmesi ile Divân-ı Harb-i Örfî'nin idam talebinden kurtulmuş olacağı düşüncesinden kaynaklanmış olması ihtimali vardır. Aksini iddia etmek Said Halim Paşa'yı tanımamak demektir.

Said Halim Paşa Mondrosta iken İngiliz Başbakanı Mr.Lloyd George'a 12 Ağustos 1919 tarihini taşıyan bir mektup yazdı. Paşa mektubunda Osmanlı Devleti'nin I.Dünya Savaşına girmesinin sebeplerini açıklamaktaydı. Sabık Sadrazam Osmanlı Devleti'nin, Rusya'nın tarihî emellerini gerçekleştireceğinden korktuğu için savaşa girdiğini ifade etmektedir. Paşa, harp patlak verince Osmanlı Hükümeti'nin İngiltere ve Fransa'ya müracaat ederek harbden sonra toprak bütünlüğünü ayrı ayrı garanti etmelerini istediklerini belirtmektedir. İngiltere ve Fransa bu garanti işine Rusya'ya karıştırmalarının büyük kuşuklar meydana getirdiğini ve işin bu yüzden çıkmaza girdiğini yazmaktadır. Said Halim Paşa Almanya ile yapılan İttifak Antlaşması üzerinde de durarak bu antlaşmanın Rusya'ya karşı bir savunma antlaşması olduğunu ve şartların buna gerektirdiğini açıkça ifade etmektedir. İngiliz Dışişleri yetkilileri bu mektubun üzerine düştükleri notta sabık sadrazamın, Almanya'nın Osmanlı Devleti'ni savaşa sokmak için Karadeniz'de tertiplemediği oyundan önceden haberi olmadığını kabul ediyorlardı.¹¹³

Said Halim Paşa Malta'ya sürüldükten sonra Malta Valisi Lord Plumer'e bir dilekçe yazdı. Paşa, 4 Kasım 1919 tarihini taşıyan dilekçesinde kendisinin harp esiri olmamasına rağmen "30 Mayıs'tan bu yana Mondros'ta, 21 Eylül'den itibaren de Polverista esir kampında tutulduğunu" belirterek ve sabık Osmanlı sadrazamı olduğu gözönüne alınarak bir otelde kalmasına müsaade edilmesini istiyordu.¹¹⁴ Bu dilekçesinden bir sonuç alamayan

Prens Said Halim Paşa, 1920 Şubat'ında Vatikan'a müracaat etti. Vatikan Dışişleri Sekreteri Kardinal Gasparri, Papa'nın ricası diyerek 17 Şubat 1920'de İngiltere Hükümetine baş vurdu. Vatikan, Said Halim Paşa'nın serbest bırakılma durumu yoksa, sosyal durumu gözönüne alınarak muamele görmesini istedi. Vatikan'a 16 Mart 1920'de verilen cevapta Malta'daki binaların durumuna göre bu ricanın dikkate alınabileceği bildirildi.¹¹⁵

Said Halim Paşa, 1920 yılının ikinci yarısında Mısır Başbakanı'na ve İngiliz yetkili makamlarına baş vurarak, 1914 yılına kadar Mısır vatandaşı olduğunu belirterek, vatandaşlığının korunmasını veya tekrar vatandaşlığa alınmasının kanuni hakkı olduğunu ileri sürüyordu. Paşa Mısır vatandaşlığına geçmekle Mısır'daki mallarından rahatça yararlanabilecekti. Zira Mısır'daki mallarından yararlanamadığı Mareşal Allenby ile yaptığı yazışmalardan anlaşılmaktadır. Malta valisi, İngiltere Dışişleri Bakanlığına 12 Şubat 1921'de yazdığı bir raporda, Said Halim Paşa'ya Mısır Milliyetçi Partisi'nin gönderdiği yazılarda, Mısır bağımsızlığını kazanır kazanmaz Paşa'yı tahta geçirme tekliflerine dikkat çekiyordu. İngiliz Hükümeti bu arzusunun Sevr Antlaşması yürürlüğe girdikten sonra gerçekleşebileceğini bildiriyordu.¹¹⁶

Bilâl M. Şimşir genellikle İngiliz Belgelerine dayanarak hazırladığı Malta Sürgünleri isimli eserinde Said Halim Paşa'ya haksız hücumlar yapmaktadır. Müellifin iddia ettiğine göre Said Halim Paşa, Doğu Anadolu'da Ermeniler'e ve Batı Anadolu'da Yunanlılara karşı kazanılan Birinci İnönü Zaferinden sonra "yüz seksen derecelik bir dönüş" yapmıştır. Artık Paşa'nın Mısır vatandaşlığını, "İngiliz himayesini" ağza almayıp "Türk oğlu Türk" kesildiğini, Malta'daki Türk sürgünlerinin avukatlığını ve liderliğini yaptığını yazmaktadır. Şimşir bununla yetinmeye-yerek Paşa için "İngilize hulus çakan, temenna eden, yalvarıp yakaran, teşekkür eden, minnettarlık besleyen kozmopolit Mısırlı Prensini, şimdi, İngiliz gaddarlığına kafa tutan, maydan okuyan, isyan eden, milliyetçi bir Türk almıştır" demektedir.¹¹⁷

Ahmed Emin Yalman hatıralarında Bilâl M. Şimşir'in tam

aksini yazmaktadır. Yalman, Said Halim Paşa'nın Malta'da bulunduğu zaman zarfında sürgünlüğünden dolayı yeise düşmediğini ve alışkın olduğu rahat hayata rağmen rutubetli odasından hiç şikâyet etmediğini, daima neşesini muhafaza ettiğini kaydetmektedir. Yine Yalman, Paşa'nın aşırı derecede iyimser olduğunu, "Anadolu Mücadelesine hudutsuz bir bağlılığı ve güveni" olduğunu "kimsenin kötümser görünmesine tahammül" etmediğini açıkça ifâde etmektedir.¹¹⁸

Şimşir, Yalman'ın Said Halim Paşa'yı, İngilizler vasıtası ile kurtulma ümidini yitirip, Mustafa Kemal'e ümid bağladığı dönemde tanıdığını ileri sürmektedir. Bu bir bakıma doğrudur. Zira Ahmed Emin Yalman kendi ifâdesine göre 29 Mart 1920'de,¹¹⁹ İngiliz Belgelerine göre ise, 31 Mart 1920'de¹²⁰ Malta'ya sürgün olarak varmıştır. Yalman'ın Said Halim Paşa'nın kendisinden önceki durumunu arkadaşlarından öğrenmemesi mümkün değildir. Said Halim Paşa'ya Mondros ve Malta'da sürgün arkadaşı olan Ziya Gökalp'in "Limni ve Malta Mektupları"nda, Halil Menteşe ve Mithat Şükrü Bleda'nın hatıralarında, Şimşir'in iddialarına teyid edecek bir kayda rastlamadık. Ayrıca Eşref Edip, adı geçen makalesinde (16 Ocak 1922) Şimşir'in iddialarının asılsız olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Said Halim Paşa'nın Mondrostaki sürgün arkadaşı Mithat Şükrü Bleda, bir sabah kampta görevli binbaşı ile konuşurken, onunla birlikte gelen bir başka subay kendilerine Mustafa Kemal'in kim olduğunu sormuştu. Mustafa Kemal o tarihlerde Millî Mücadele'ye yeni başlamıştı. Bleda, Said Halim Paşa'nın hemen ileriye atılarak, Mustafa Kemal'in kişiliğini, askeri değerini ve "halen Anadolu'da vatan için çarpışan kuvvetlerin başkomutanı olduğunu" anlattı. Said Halim Paşa daha ileriye giderek "Mustafa Kemal'in Türk ordusunun Çanakkale Zaferinde baş rolü oynadığını anlatmaktan çekinmedi, onu övdü, kendisinin askeri bir deha olduğunu, Türk Milletinin haleti ruhiyesini gayet iyi bildiğini, padişah ve etrafındakilerin tersine Anadolu'da yaşayan Türklerin Mustafa Kemal'den çok şeyler beklediğini, ona inandıklarını" anlattığını söylüyor. Hatta Bleda, Said Halim Paşa'nın söylediklerini bildikleri halde onu huşu içinde dinlediklerini

ve ondan sonra Mustafa Kemal'e olan inançları ve bağlılıklarının daha da güçlendiğini yazmaktadır.¹²¹

Cemal Kutay, Eşref Sencer Kuşçubaşı'nın hatıralarına dayanarak bize kıymetli bilgiler vermektedir. Sevr Antlaşması ile ilgili görüşmelerin yapıldığı dönemde Said Halim Paşa, Eşref Bey'e İngiltere ve Fransa başbakanlarına ve Amerika Devlet Reisine birer ikaz mektubu yazacağını söyledi. Said Halim Paşa mensup olduğu hanedanın armasını taşıyan çok güzel kâğıtları olmasına rağmen, Hilâl-i Ahmer'in arması ve köşesinde Türk Bayrağı olan kâğıtlar üzerine 38 sayfalık mektuplar yazmıştı. Paşa bu mektupları İngilizce, Fransızca ve Türkçe olarak kaleme aldı. Amerika Devlet Reisi Wilson ile İngiliz Başbakanı Lloyd George'e İngilizce, Fransız Başbakanı Monsiev Clemencea'ya Fransızca olarak yazdığı mektupları Eşref Bey'in yardımı ile gönderdi. Paşa, mektubunda Osmanlı Devleti'nin yerini alacak tek bir devletin olabileceğini ve onun da yine Osmanlı Devleti olduğunu belirtir. Said Halim Paşa, şu tarihi gerçeği mektubunda belirtmeyi ihmal etmez. Paşa, "Osmanlı İmparatorluğu'nu cihan çok arayacak ve onun elinden alınmış yerlerde kurulan kifayetsiz, sun'î devletler, ne idarelerine tevdi ve emanet edilmiş halka, ne de devletler manzumesine faydalı, şerefli bir hizmet ifâ edemeyecekler, bu topraklar üzerinde hâkimiyet ve iftirak kavgası son bulmayacaktır. Günahın mes'ulleri de bu hakikatleri bilmeden veya unutmuş olarak hatayı irtikâb edenlerdir" diye yazdı.¹²² Zikredilen mektuplara cevap veren olmadı. Yalnız Paris'ten gelen resmi yazıda mektubun başbakana iletildiği bildirildi.¹²³

Said Halim Paşa 24 Ocak 1921'de Malta Valisi Lord Plumer'e bir mektup daha yazdı. Paşa bu mektubunda, kendileri aleyhinde kesin ve inandırıcı bir delil bulunmadığını ve ilk soruşturmalarının dahi iki yıldan beri sürgün olmalarına rağmen yapılmadığını belirtti. Bu meselenin İstanbul'da İngiliz Yüksek Komiserliği emrinde çalışan Rum ve Ermeni ajanlarınca ve sorumsuz bazı Osmanlı Hükümet üyelerince düzenlenmiş bir zulüm olduğunu söyledi. İngiliz makamlarının hukuk ilkelerini görmezlikten gelmelerini ve şikayetlerine rağmen seslerine kulak asmamalarını anlamaktan aciz olduğunu ifâde etti. Said Halim Paşa Malta'da tutulmaları-

nın "Müslüman Türk'e karşı dinî bir zulûmden" başka birşey olmadığını açık bir şekilde yazdı.¹²⁴

Malta Sürgünleri durumlarının dünya tarafından bilinmediğini, seslerinin duyurulabilmesi için propoganda yapılmasına karar verdiler. Propoganda maksadı için bir heyet kurdular. Bu heyette Said Halim Paşa, Fethî Bey, Ali İhsan Paşa, Ağaoğlu Ahmed Bey, Şükrü Bey, Celal Nuri Bey, Fevzi Bey ve Ahmed Emin Bey vardı. Osmanlı Hükümeti'ne, İngiliz ve diğer yabancı hükümetlere olduğu gibi dünya basınına durumlarını bildiren mektuplar yazdılar. Hatta İngilizce bir broşür bastırmak üzere gizlice İsviçre'ye gönderdilerse de bunu bastırmaya muvaffak olamadılar.¹²⁵

4-Malta'daki Sürgünlerin Yargılanma Meselesi

Malta'ya sürülen Türkler, müttefik mahkemelerinde yargılanmaları için gönderilmiştir. Fakat bu yargılanma meselesi Sevr Antlaşması'na kadar kesin bir çözüme kavuşturulamamıştı. 10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevr Antlaşması'nda bu konu ile ilgili olarak beş maddelik ayrı bir bölüm vardı. Yedinci bölüm, madde 226-230'a göre Türk "savaş suçluları" müttefik askerî mahkemelerince yargılanacaktı.¹²⁶ 24 Kasım 1920'de İstanbul İngiliz Yüksek Komiserliği Londra'ya 58 sürgünün Sevr Antlaşması gereğince kurulacak müttefik mahkemesinde yargılanmaları gereğini bildirdi. Bu 58 kişinin içinde Said Halim Paşa da vardı.¹²⁷ 16 Şubat 1921'de İngiliz Dışişleri Bakanlığı, İstanbul Yüksek Komiserliği'ne bir talimat göndererek yargılanacak sürgünlerin suç delillerinin ve iddianamelerin hazırlanıp gönderilmesini istedi. İstanbul İngiliz Yüksek Komiserliği Malta Sürgünleri ile ilgili suç delillerini ve iddianameleri 16 Mart 1921'de Londra'ya gönderdi.¹²⁸

Bilâl N. Şimsir İngiliz belgelerine dayanarak verdiği bilgiye göre Said Halim Paşa ile ilgili iddianamede bir çok yanlış bilgiler verilmektedir. İddianameye göre Said Halim Paşa 1915-1917 yılları arasında sadrazamlık yapmış ve Abdulhamid'in hafi-yelerinden Şerif Paşa'nın kızkardeşi ile evli imiş.¹²⁹ Said Halim Paşa 1915-1917 yılları arasında değil 1913-1917 yılları arasında sadrazamlık yaptı ve Şerif Paşa'nın kızkardeşi ile değil Mısırlı bir prensesle evlenmişti. Şerif Paşa ise Said Halim Paşa'nın kızkardeşi ile evlenmişti.

Yine iddianameye göre Said Halim Paşa'nın sadrazamlığı döneminde en ağır cinayetlerin işlendiği kaydedilmekte ve "Ermeni kırımını" ile ilgili suçunun manevi olmaktan öte olduğu ileri sürülmektedir. Kabinenin başkanı olması dolayısıyla yargılanması gerektiğine işaret edilmektedir. Said Halim Paşa ve diğer cezalendirilmesi istenen "suçlular" ile ilgili iddianameler Ermeni Patrikhanesi'nin raporlarına dayanmaktaydı.¹³⁰

İstanbul İngiliz Yüksek Komiserliği iddianameleri hazırlarken Türk belgelerini kullanmadığı ve seyahat özgürlüğü olmadığı için Ermenilerin İstanbul'a gelememesini ileri sürerek delil toplayamadığını iddia etmişti.¹³¹ Halbuki 1919 Şubatında İngilizler Ermeni klavuzları ile beraber Urfa vilayet konağını basarak arşivleri gasbetmişlerdi. İstanbul'da Türk ileri gelenlerini rahat bir şekilde Malta'ya sürebilen bir gücün delil bulamamasından yakınması gülünçtür.

"Ermeni kırımını" iddiasını isbat edemeyen İngiltere, Amerikan arşivlerinden medet umdu. İngiltere'nin Amerikan arşivlerinden medet umması bir dereceye kadar normal karşılanabilir. Zira İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı döneminde ortaya çıkan "Ermeni kırımını" ve "Tehcîr" meselesini yakından takip etmesi mümkün değildir. Çünkü bu dönemde Osmanlı Devleti ile ilişkileri kopmuştu. Fakat Amerika'nın böyle değildi. Amerika'nın misyonerleri, öğretmenleri ve ajanları görev başındaydı. Avrupa'da ve Amerika'da "Ermeni kırımını" ile ilgili yaygaraların koporılmasında bu Amerikan görevlilerinin fonksiyonu büyüktü. Öte yandan Amerika, Ermenilerin hamisi idi. Zikredilen dönemde Amerika Türkiyeli Ermenilerle dolmuştu.

31 Mart 1921'de İngiltere, Washington Büyükelçisi'ne bir şifreli telgraf çekerek Amerika'nın haberi olmadan Malta'da bulunan ve "Ermeni kırımına" iştirak etmekten dolayı tutuklu Türkler aleyhinde Amerikan Hükümeti'nin elinde delil bulunup bulunmadığının öğrenilmesini istedi. Washington Büyükelçisi 2 Haziran 1921'de verdiği cevapta Amerikan Dışişleri Bakanlığında birçok soruşturma yaptığını kaydederek suçlularla ilgili değil suçun işlenişi ile ilgili belge bulunduğunu bildirdi. 16 Hazi-

ran 1921'de ikinci defa Washington Büyükelçisine telgraf çeken İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Malta Sürgünlerinin listesini göndererek bunlarla ilgili Amerikan Hükümetinden delil sağlamasını istedi. Büyükelçi, 13 Temmuz 1921'de gönderdiği cevapta; bir arkadaşını Amerikan Dışişleri Bakanlığına gönderdiğini ve "Ermenilere yapılan zulümlerle" ilgili Amerikan konsoloslarının raporlarını gözden geçirdiğini fakat delil olarak kullanılacak bir şey bulamadığını bildirdi.¹³²

İngiliz Başsavcılığı 29 Temmuz 1921'de Dışişleri Bakanlığına gönderdiği yazıda eldeki delillerle "suçluların" mahkum ettirilemeyeceğini bildirdi.¹³³ Böylece günümüzde bile dile getirilen "Ermeni kırımını" iddiası kendiliğinden çürümüştür.

5-Said Halim Paşa'nın Serbest Bırakılması

Malta Sürgünleri, Türklerin elinde bulunan İngiliz esirleri karşılığında serbest bırakılması meselesi İngiliz Savunma Bakanı Winston Churchill tarafından 29 Mayıs 1920'de gündeme getirildi. Churchill'in bu arzusu İngiliz Dışişleri Bakanlığı tarafından kabul edilmedi.¹³⁴ T.B.M.M.'nde konu 18 Temmuz 1920'de Albay Rawlinson'un Kâzım Karabekir'e yazdığı bir mektup üzerine gündeme geldi.¹³⁵ İngiliz tutsaklarının yakınları tarafından yapılan baskı üzerine Dışişleri Bakanı Lord Curzon 20 Ağustos 1920'de İstanbul'daki Yüksek Komiserliğe bir yazı gönderdi. Curzon yazısında Anadolu'da Millî Mücadelecilerin elinde esir bulunan Albay Rawlinson ile Yüzbaşı Campbell'in Malta Sürgünleri ile değiş tokuşunun yapılıp yapılamıyacağını öğrenilmesini istedi.¹³⁶ İstanbul İngiliz Yüksek Komiseri De Robeck 15 Ekim 1920'de Dışişleri Bakanına çektiği telde Mustafa Kemal'in kendileri ile görüşmeyi kabul etmediğini bildirdi.¹³⁷

Malta Sürgünleri ve İngiliz tutsaklarının serbest bırakılması ile ilgili temaslar devam ederken 6 Aralık 1920'de iki Türk Malta'dan kaçmıştı. Malta'dan kaçan bu iki sürgün sabık Van Valisi Cevdet Tahir Bey ile Trabzonlu Kırzâde Mustafa Bey (Acente Mustafa) idi.¹³⁸

Said Halim Paşa 4 Ocak 1921'de Malta'daki sürgünler adına

bir telgraf kaleme aldı ve bunun İsveç Konsolosluğu vasıtasıyla İtilâf Devletleri Başkanlarına iletilmesini istedi. Paşa telgrafında Malta'da tutuklu bulunan Türk sürgünlerine yapılan haksızlığa son verilmesini istiyordu. Bu telgraf İtilâf Devletleri Başkanlarına değil de birçok aşamalardan sonra Sadrazam Tevfik Paşa Hükümetine gönderildi.¹³⁹ Bu arada Said Halim Paşa'nın Sadrazam Tevfik Paşa'ya gönderdiği bir mektuptan da bahsetmek gerekir. Said Halim Paşa mektubunda Ermeni ve Rum tehciri iddiasıyla Nemrut Mustafa Dîvân-ı Harbi'nin idam kararlarını tenkid ediyordu.¹⁴⁰

Birinci İnönü Zaferinden(10 Ocak 1921) sonra Ankara Hükümeti, İstanbul Hükümeti ile birlikte 26 Ocak 1921'de Londra Konferansına davet edildi. 21 Şubat'ta başlayan konferansa Türkiye'yi temsilen İstanbul Hükümeti Sadrazamı Tevfik Paşa ile Ankara Hükümeti Hâriciye Vekili Bekir Sami Bey katıldı. 22 Şubat'ta İngiltere Dışişleri Bakanı Curzon, Mustafa Kemal'in elinde bulunan İngiliz tutsakları ile Malta'da bulunan Türk sürgünlerinden bazılarının değiştirilmesini açıkladı. Bunun üzerine 7 Mart 1921'de Malta Sürgünleri meselesi ilk defa Türk ve İngiliz delegeleri arasında görüşülmeye başlandı. Bu görüşmede Türkiye'yi İstanbul Hükümeti'nin Londra temsilcisi Mustafa Reşid Paşa ile Ankara Hükümeti Hariciye Vekili Bekir Sami Bey temsil ediyordu. İngilizler hazırladıkları anlaşma tasarisında 21 İngiliz tutukluya karşılık Malta Sürgünleri'nden bir kısmını serbest bırakmayı öngörüyorlardı. İngilizler Malta Sürgünlerini iki guruba ayırmışlar, bunlardan bir kısmını serbest bırakmayı ve bir kısmını da muhakeme edilmek üzere Malta'da bırakmayı düşünüyorlardı. Malta'da bırakmayı düşündükleri sürgünleri harp suçlusu olarak kabul ediyorlardı ki bunların arasında Said Halim Paşa da vardı. Bekir Sami Bey, 120 Türk sürgününe karşılık 21 İngiliz tutsağın serbest bırakılabileceğini söyledi. Ankara Hükümeti'nin Hariciye Vekili harp suçlusu diye birşey kabul edemeyeceklerini ifade etti. Görüşmelerde bir sonuca varılamadı.¹⁴¹

11 Mart 1921'de tekrar görüşmelere başlandı. Bekir Sami Bey bu görüşmede bazı sürgünlerin İngilizler tarafından serbest bırakılmamasına razı oldu. 16 Mart 1921'de imzalanan antlaşmaya

göre İngiliz tutsaklarına karşılık 64 Türk sürgünü serbest bırakılıyor ve 54 kişi de muhakeme edilmek üzere Malta'da bırakılıyordu. Serbest bırakılacak Türk sürgünleri arasında Said Halim Paşa, Mithat Şükrü Bey, Ubeydullah Efendi, Hacı Ahmed Paşa (Enver Paşa'nın babası), Fahri Paşa, Ziya Gökalp, Ağaoğlu Ahmed, Cemal Paşa, Cevat Paşa, Dr. Esat Paşa, Hüseyin Rauf Bey, Fethi Bey, Hüseyin Cahit Bey ve Ahmed Emin Bey de vardı.¹⁴²

17 Mart 1921 (17 Mart 1337)'de T.B.M.M.'nde yapılan görüşmede Malta'da tutuklu bulunan azânın maaşı ile ilgili bir görüşme yapıldı ve mevkûfların gönderdiği mektuplar okundu. Gönderilen mektuplarda T.B.M.M.'nin Hâriciye Vekili vasıtası ile serbest bırakılmaları ile ilgili çalışmaların yapılmasını istiyorlardı. Ayrıca aynı gün yapılan oturumlarda Hâriciye Vekili'nin Londra Konferansı ile ilgili müzakereleri üzerinde duruldu.¹⁴³

Antlaşmaya göre 28 Martta 25 kişilik ilk Malta sürgün kafilesi Röma'ya getirilmesi gerekiyordu. 23 Mart günü Yunan Ordularının Bursa ve Uşak cephesinde yeniden saldırıya geçmeleri ve 25 Martta Adapazarı'nı işgal etmeleri üzerine ümide kapılan İngilizler Türk sürgünlerini serbest bırakmaya yanaşmadılar. İkinci İnönü Zaferinin (30 Mart 1921) kazanılması üzerine İngilizler tutumlarını değiştirdiler. Ancak İngiliz makamları 64 Türk sürgününden 40'ını bırakmaya karar verdi. 29 Nisan 1921'de Said Halim Paşa, Abbas Halim Paşa, Hüseyin Cahit Bey ve İbrahim Saip Bey Malta'dan İtalya'ya gönderildi. 33 sürgün de 30 Nisan'da İtalya'ya götürülmek üzere gemilere bindirildi. Bu 33 kişi arasında Ali Fethi Bey, İsmail Canbolat Bey, Ubeydullah Efendi, Hacı Ahmed Paşa, Fahrettin Paşa, Hacı Adil Bey, Ziya Gökalp, Halil Bey, Ahmed Şükrü Bey ve Ağaoğlu Ahmed de vardı.¹⁴⁴

6 Eylül 1921'de İngilizlerin yargılamaya kararlı oldukları 16 sürgün, dışardaki İttihatçılar'ın yardımı ile Malta'dan kaçtılar. Bunların arasında Ali İhsan Paşa, Mahmud Kamil Paşa, Kara Kemal de vardı.¹⁴⁵ Karşılıklı görüşmeler ve yazışmalardan sonra 25 Ekim 1921'de Malta'da bulunan 59 Türk sürgünü de serbest bırakıldı.¹⁴⁶

E- Said Halim Paşa'nın Öldürülmesi

Said Halim Paşa 29 Nisan 1921'de tahliye olduktan sonra Sicilya'ya oradan da Roma'ya gitti. Paşa'nın sürgün arkadaşları İstanbul'a döndüğü halde kendisi dönemedi.¹⁴⁷ Malta'da sürgün bulunduğu sırada Taşnaksutyun Komitesi kendisini idama mahkum ettiğini bildiren bir mektup göndermişti. Paşa'ya ikinci bir tehdit mektubu da Beyrut'tan gönderilmişti.¹⁴⁸ Said Halim Paşa Malta'da iken kendi nâzırı ve kendisinden sonra sadâret makamına geçen yakın arkadaşı Talat Paşa 15 Mart 1921'de Berlin'de öldürüldü. Paşa ve sürgün arkadaşları ancak serbest bırakıldıktan sonra Talat Paşa'nın öldürüldüğünü öğrenebildiler.¹⁴⁹

Bilâl N. Şimşir, Said Halim Paşa'nın ve kardeşi Abbas Halim Paşa'nın İstanbul'a dönme niyetinde olmadıklarını iddia etmektedir.¹⁵⁰ Halbuki Abbas Halim Paşa İstanbul'a döndü.¹⁵¹ Said Halim Paşa Malta'dan serbest bırakıldıktan sonra Sicilya'ya gidince İstanbul'a dönmek için müracaatta bulunmuştu. O dönemde Sadrazam Tefvik Paşa tarafından Said Halim Paşa'nın İstanbul'a dönmesi mahzurlu görüldü ve vatana dönmesine müsaade edilmeyeceği kendisine bildirildi.¹⁵² Hükümetin bu tutumunu Said Halim Paşa'nın öldürülmesinden sonra Velid Ebüzziya katillere verilen bir prim olarak değerlendirmesi üzerine mahkemeye getirilmişti.¹⁵³ İngilizlerin işgali altında olan Mısır'a da dönemiyen Said Halim Paşa Roma'ya gitti ve bir konak kiralayarak oraya yerleşti.¹⁵⁴

Said Halim Paşa 57 yaşındı iken 6 Aralık 1921 (5 Rebi'ül âhir 1340-6 Kânûn-ı evvel 1337) Salı günü akşamı araba ile evinin önüne geldiği sırada bir Ermeni komiteci tarafından alnından vurularak şehid edildi.¹⁵⁵ Paşa'yı tek kurşunla öldüren Taşnaksutyun komitecisi Arşavir Çıracıyan olduğu, bu kişinin Ermeni komitecileri tarafından "milli kahraman" iân edilmesinden anlaşılmaktadır.¹⁵⁶ İtalyan polisi Roma'da öldürülen Said Halim Paşa'nın katilini "yakalama zahmetine" katlanmamıştır.¹⁵⁷

Talat Paşa'yı olduğu gibi Said Halim Paşa'yı da kiralık Ermeni katilleri vurmuştur. Vurduran gücün İngiliz Entelljan Servisi olduğu tahmin edilmektedir.¹⁵⁸ Zira Galip Kemalî Bey'in

(Söylemezoğlu) ifadesine göre Said Halim Paşa'nın üç devlet başkanına gönderdiği uyarma mektubu Amerika üzerinde büyük bir tesir yaptı. Hatta bu mektup üzerine Anadolu'da Ermenistan Devletini kurmakla görevlendirilen General Harbord ikaz edildi. Said Halim Paşa hayatta olsaydı ilmi ve fazlı ile savunduğu fikirleri yetkili mercilere kabul ettirebilirdi. Sabık sadrazamın Eşref Kuşçubaşı'ya söyllediği gibi Avrupalı devletlerin oyunlarından Amerika'nın haberi yoktu. Malta'dan serbest bırakılan Said Halim Paşa'nın inandığı gerçekleri Amerikan kamuoyuna anlatmasından korkulduğu için İngilizler tarafından öldürtülmüştür.¹⁵⁹

Kendi vatanına sokulmayan Said Halim Paşa'nın ancak cenazesi getirilebildi. İstanbul'a getirilen nâşı, 29 Ocak 1922 (30 Cümâd'el evvel 1340-29 Kânûn-ı sâni 1338)'de Yeniköy'deki valisinden alınarak büyük merasimle toprağa verildi. Said Halim Paşa'nın nâşı Sultan II. Mahmud Türbesi bahçesinde yatan babasının yanına gömüldü.¹⁶⁰

III. BÖLÜMLE İLGİLİ DİPNOTLAR

1- Eşref Edib, "Âlem-i İslâm için pek büyük bir ziyâ", Sebülürresâd, c. XIX, sayı 492, 14 Cemâziyel evvel 1340-16 Kânûn-ı sâni 1338 Ankara, s. 257.

2- Sâlnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniyye 1333-1334, s. 107, "Sait Halim Paşa'nın İsticvabı", aynı eser, s. 255-257, Ali Haydar Mithat, Hâtıralarım (1872-1946), s. 322, Necmeddin Sahir Silan, "İkinci Meşrutiyette Divan-ı Âli Hareketleri", Tarih Konuşuyor, c. VI, sayı 31, Ağustos 1966 İstanbul, s. 2570, Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, s. 244; Sabahattin Selek, Milli Mücadele, c. I, 2. baskı, İstanbul 1982, s. 99.

3- Lütfî Simavî, Sultan Mehmed Reşâd Hânın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim 2. kısım, s. 164; Recai G. Okandan, Âmme Hukukumuzun Ana Hatları, c. I, s. 396.

4- Lütfî Simavî, aynı eser, 2. kısım, s. 169, Ali Fuad Türkgeldi, Görüp İşittiklerim, s. 153, İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Son Sadrazamlar, c. IV, s. 1980.

5- Lütfî Simavî, aynı eser, 2. kısım, s. 176, Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s. 158, İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c. IV, s. 1942, Mithat Şükrü Bleda, İmparatorluğun Çöküşü, s. 121-126, Ahmed Emin Yalman, Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, c. I, s. 314; Bezmi Nusret Kaygusuz, Bir Roman Gibi, s. 143; Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi, c. III/4, s. 779-780; Gotthard Jaescke, Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri (tercüme eden Cemal Köprülü), Ankara 1971, s. 165; Recai G. Okandan, aynı eser, c. I, s. 398; Ali Türkgeldi, Talat Paşa ve arkadaşlarının firar tarihini 1 Teşrin-i sâni 1918 olarak göstermektedir. Bk. aynı müellif, Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi, Ankara 1948, s. 104-105, Fethi Okyar, Üç Devirde Bir Adam, s. 251.

6- Lütfî Simavî, aynı eser, 2. kısım, s. 179-180; Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s. 158-159; Ali Türkgeldi, aynı eser, s. 104-108; Sina Akşin, İstanbul Hükümetleri ve Milli

Mücadele, İstanbul 1983, s. 64-67, Ahmet Rıza, "Ahmet Rıza Bey'in Hatıraları", Cumhuriyet, tefrika Nr. 22.

7- Harp Kabinelerinin İsticvabı, s. 3, 7-11; Necmeddin Sahir Silan, "İkinci Meşrutiyette Divan-ı Âli Hareketleri", aynı eser, c. VI, sayı 31, s. 2568-2569, 2571; Sina Akşin, aynı eser, s. 47

8- "Tevkifâta Dâ'ir", Sebûlürresâd, c. XVI, sayı 396-397, s. 80; Harp Kabinelerinin İsticvabı, s. 3; Necmeddin Sahir Silan, "İkinci Meşrutiyette Divan-ı Âli Hareketleri", aynı eser, c. VI, sayı 31, s. 2569-2570; Sina Akşin, aynı eser, s. 47-48.

9- Necmeddin Sahir Silan, "İkinci Meşrutiyette Divan-ı Âli Hareketleri", aynı eser, c. VI, sayı 31, s. 2570; Sina Akşin, aynı eser, s. 48.

10- Harp Kabinelerinin İsticvabı, s. 3, 5-7; Necmeddin Sahir Silan, "İkinci Meşrutiyette Divan-ı Âli Hareketleri", aynı eser, c. VI, sayı 31, s. 2568; Fethi Okyar, aynı eser, s. 253; Celâl Bayar, Ben de Yazdım, c. V, s. 1433, 1653-1654.

11- Necmeddin Sahir Silan, "İkinci Meşrutiyette Divan-ı Âli Hareketleri", aynı eser, c. VI, sayı 31, s. 2571; Celâl Bayar, aynı eser, c. V, s. 1433.

12- Harp Kabinelerinin İsticvabı, s. 3-4.

13- Harp Kabinelerinin İsticvabı, s. 4; M. Tayyib Gökbilgin, Millî Mücadele Başlarken, c. I, Ankara 1959, s. 10; Celâl Bayar, aynı eser, c. V. s. 1433.

14- Cemal Kutay, "Sait Halim Paşa'nın Malta'dan Başkan Wilson, Loyd Corc ve Klemanso'ya Uyarı Mektupları", Tarih Sohbetleri, Nr. 8, s. 144-145.

15- Harp Kabinelerinin İsticvabı, s. 5-7; Celâl Bayar, aynı eser, c. V, s. 1653-1654.

16- Said Halim Paşa'nın itham edildiği mevzularla ilgili verdiği cevaplar için bk. "Sait Halim Paşa'nın İsticvabı", Harp Kabinelerinin İsticvabı, s. 246-333.

17- Gotthard Jaeschke, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, c. I, Ankara 1970, s. 3.

18- "Sait Halim Paşa'nın İsticvabı" aynı eser, s. 246-269.

19- "Sait Halim Paşa'nın İsticvabı", aynı eser, s. 317.

20- Sa'id Halim Paşa, "Türkiye'nin Harb-i Umumi'ye İştirâkindeki Sebebler", Sebilürreşâd, c.XX, sayı 507, 4 Zilkade 1340-29 Haziran 1338 Ankara, s.149-154; Cemal Kutay, Birinci Dünya Harbinde Teşkilat-ı Mahsusa ve Hayber'de Türk Cengi, s.78-81.

21- Sa'id Halim Paşa, "Türkiye'nin Harb-i Umumi'ye İştirâkindeki Sebebler", aynı eser, c.XX, sayı 507, s.152.

22- Sa'id Halim Paşa, "Türkiye'nin Harb-i Umumiye İştirâkindeki Sebebler", aynı eser, c.XX, sayı 507, s.149,152, 153.

23- Sa'id Halim Paşa, "Türkiye'nin Harb-i Umumi'ye İştirâkindeki Sebebler", aynı eser, c.XX, sayı 507, s.152.

24- Sa'id Halim Paşa, "Türkiye'nin Harb-i Umumi'ye İştirâkindeki Sebebler", aynı eser, c.XX, sayı 507, s.153.

25- Sa'id Halim Paşa, "Türkiye'nin Harb-i Umumi'ye İştirâkindeki Sebebler", aynı eser, c.XX, sayı 507, s.153.

26- Yusuf Akçura, "Osmanlı Devleti Umumi Harb'de bî-taraf kalabilir miydi?", Türk Tarih Encümeni Mecmuası, Nr.19(96), İstanbul 1 Haziran 1928, s.29; Eyüp Sabri Akgöl "Osmanlı'nın Son On Yılı", Tercüman, 31 Ekim 1984, tefrika Nr.45.

27- Gazî Mustafa Kemâl, Nutuk Muhteviyâtına Â'id Veşâ'ik, Ankara 1927, Vesika Nr.142, s.141-143.

28- Lütfî Simavî, aynı eser, s.187-188; Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.163; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1717. Tefvik Paşa bilindiği gibi böylelikle ikinci defa sadarete getiriliyordu. Tefvik Paşa'nın birinci sadaret dönemi (14 Nisan 1909-5 Mayıs 1909) yirmi bir gündür. Bk. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.III, s.1708; İsmail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, c.IV, İstanbul 1971, s.98.

29- Gotthard Jaeschke, aynı eser, c.I, s.2; Sabahattin Selek, aynı eser, c.I, s.105.; Sina Akşin, aynı eser, s.64.

30- Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.108; Celâl Bayar, aynı eser, c.V, s.1421; Gotthard Jaeschke, aynı eser, c.I, s.4; Sabahattin Selek, aynı eser, c.I, s.105.

31- Sabah, 2 Kânûn-ı evvel 1334.

32- Takvîm-i Vekâyı', 22 Kânûn-ı evvel 1334-18 Rebî'ü l

evvel 1337, Nr.3425; Düstûr², c.XI, s.72; Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.169,182-183; Mehmet Cavit "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları", Tanın, 16 Eylül 1945; Ali Fuat Cebesoy, Millî Mücadele Hatıraları, İstanbul 1953, s.37; Recai G. Okandan, aynı eser, c.I, s.407-408; Gotthard Jaeschke, aynı eser, c.I, s.11; Sabahattin Selek, aynı eser, c.I, s. 109,110.

33- Takvîm-i Vekâyi', 27 Kânûn-ı evvel 1334, Nr.3430; 14 Kânûn-ı sâni Nr.3445; Düstûr², c.XI, s.81; Gotthard Jaeschke, Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri, Ankara 1971, s. 174; aynı müellif; Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, c.I, s. 11,13; Sabahattin Selek, aynı eser, c.I, s.111.

34- Bilâl N. Şimşir, Malta Sürgünleri, İstanbul 1976, s.35.

35- Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.36.

36- Lütfî Simavî, aynı eser, c.II, s.204; Sina Akşin, aynı eser, s.148.

37- Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.36; Sina Akşin, aynı eser, s.148.

38- Takvîm-i Vekâyi', 14 Kânûn-ı sâni 1335, Nr.3445; Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.179, 183; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1721, 1723; Ali Fuad Cebesoy, aynı eser, s.38; Sina Akşin, aynı eser, s.148.

39- Mehmet Cavit, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları", Tanın, 30 Eylül 1945; Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.39; Sina Akşin, aynı eser, s.150.

40- İkdâm, 31 Kânûn-ı sâni 1335; Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.178-179; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1724; İsmail Hami Danişmend, aynı eser, c.IV, s.455; Gotthard Jaeschke, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, c.I, s. 15; aynı müellif, Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri, s.174-175; Fethi Okyar, aynı eser, s.270; Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.52-54; M. Fahrettin Kırzioğlu, Ziya Gökalp-Malta Konferansları, Ankara 1977, s.13; Sabahattin Selek, aynı eser, c.I, s.111; Sina Akşin, aynı eser, s.152-153; Ahmed Emin Yalman, Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim (c.I, s.337)

isimli eserinde bu tevkiflerin 31 Kasım 1918'de Dâhiliye Nâzırı İzzet Bey zamanında başladığını yazarsa da bu tarihte İzzet Bey Dâhiliye Nâzırı değildir. Ziya Gökalp Malta'dan kızlarına 28 ve 29 Ocak 1920'de yazdığı mektuplarda 28 Ocak 1919'da tevkif edildiğini yazmaktadır. Bk. Fevziye Abdullah Tansel, Ziya Gökalp Külliyyatı II. (Limni ve Malta Mektupları), Ankara 1965, s.164, 165,167.

41- Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.178-179; İsmail Hami Danişmend, aynı eser, c.IV, s.156; Sabahattin Selek, aynı eser, c.I, s.111; Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.65; Sina Akşin, aynı eser, s.153.

42- Celâl Bayar, aynı eser, c.V, s.1524; Gotthard Jaeschke Kurtuluş Savaşı İli İlgili İngiliz Belgeleri, s.175; Bilâl Şimşir, aynı eser, s.55.

43- Sina Akşin, aynı eser, s.155-156.

44- Vakit, 2 Şubat 1335, Nr.722.

45- Gotthard Jaeschke, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, c.I, s.15; aynı konu ili ilgili olarak bk. Celâl Bayar, aynı eser, c.V, s.1544.

46- Gotthard Jaeschke, Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri, s.175; Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.42-43; Sina Akşin, aynı eser, s.156.

47- Gotthard Jaeschke, aynı eser, s.176; aynı müellif, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, c.I, s.16; Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.86.

48- Gotthard Jaeschke, Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, c.I, s.17; aynı müellif Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri, s.176; Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.62-63; Sina Akşin, aynı eser, s.174.

49- Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.187; Gotthard Jaeschke, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, c.I, s.18; İsmail Hami Danişmend, aynı eser, c.IV, s.457; Sina Akşin, aynı eser, s.174.

50- Bilâl N. Şimşir, İngiliz Belgelerinde Atatürk, c.I, Ankara, 1973, s.3-4; aynı müellif, Malta Sürgünleri, s.60.

51- Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.193; Gotthard Jaeschke, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, c.I, s.19; Recai

G. Okandan, aynı eser, c.I, s.410 n.124; Sina Akşin, aynı eser, s.174.

52- Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.193-194; İsmail Hami Danişmend, aynı eser, c.IV, s.456;

53- Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.196; İsmail Hami Danişmend, aynı eser, c.IV, s.457; Recai G. Okandan, aynı eser, c.I, s.409-410.

54- Lütfî Simavî, aynı eser, s.220; Refik Halid Karay, Minelbab ilelmihrab, İstanbul 1964, s.73-76.

55- Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, 195; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.2038-2039;; Ali Fuad Cebesoy, aynı eser, s.47; Recai G. Okandan, aynı eser, c.I, s.410; Gotthard Jaeschke, aynı eser, c.I, s.19; Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.72; M. Tayyib Gökbilgin, aynı eser, c.I, s.52; Sina Akşin, aynı eser, s.195. Lütfî Simavî, Damad Ferid Paşa Kabinesinin kuruluş tarihini 5 Mart (bk.aynı eser, c.II, s.220) olarak vermektedir.

56- Takvîm-i Vekâyi', 11 Mart 1335, Nr.3493; Düstûr², c.XI, s.135; Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.198; Gotthard Jaeschke, aynı eser c.I, s.20; aynı müellif, Kurtuluş Savaşı ile ilgili İngiliz Belgeleri, s.177; Recai G. Okandan, aynı eser, c.I, s.412 n.125; Fethi Okyar, aynı eser, s.279; Sina Akşin, aynı eser, s.197.

57- BA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları, c. 214, s.120; Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.198-199; Sina Akşin, aynı eser, s.197.

58- "Tevkifâta Dâir", Sebilürreşâd, c.XVI, sayı 396-397, s.80; Lütfî Simavî, aynı eser, c.II, s.221; Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.199; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1909,2039. Ahmed Emin Yalman, aynı eser, c.I, s.339-340; Ali Haydar Mithat, aynı eser, s.338; M. Tayyib Gökbilgin, aynı eser, c.I, s.55; İsmail Hami Danişmend, aynı eser, c.IV, s.457; Fethi Okyar, aynı eser, s.278; Hüsameddin Ertürk, aynı eser, s.202-203; Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.76-77; Sinan Akşin, aynı eser, s.198; Lord Kinross, Atatürk, s.233; Sabahattin Selek, aynı eser, c.I, s.111.

59- "Tevkifâta Dair", Sebîlürreşâd, c.XVI, sayı 396-397, s.80.

60- İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s. 1907; Hüsameddin Ertürk, İki Devrin Perde Arkası, s.202-203; M. Zekeriya Sertel, Hatırladıklarım (1905-1950), İstanbul 1968, s.69-70; Mithat Şükrü Bleda, aynı eser, s.126; Fethi Okyar, aynı eser, s.279.

61- Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.200-201; Refik Halid Karay, aynı eser, s.91; Celâl Bayar, aynı eser, c.V, s.1517-1519; Sina Akşin, aynı eser, s.204-205.

62- Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.202-206; Hüsameddin Ertürk, aynı eser, 297-301; Falih Rifki Atay, Çankaya, c.I, İstanbul 1958, s.84-87; Celâl Bayar, aynı eser, c.V, s.1521-1523; Ali Çankaya, Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, c.II, 1.baskı, Ankara 1954, s.602-614; c.III, 2.baskı Ankara 1968, s.1156-1171; Gotthard Jaeschke, Türk Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri, s.178-179; Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.49-50, 87-93; Fethi Okyar, aynı eser, s.280; Sina Akşin, aynı eser, s.199-200.

63- İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s. 1910; Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.93; Talat Paşa (bk. Talât Paşa'nın Hatıraları, s.121); Celâl Bayar, (bk. aynı eser, c.V, s.1510) ve Gotthard Jaeschke (bk. Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, c.I, s.27) ittihatçıların yargılanma tarihini 27 Nisan 1919 olarak vermektedirler. Hüseyin Cahit Yalçın ise bu tarihi (bk. Siyasal Anılar, s.260) 8 Mayıs 1919 olarak kaydetmektedir. Tarık Zafer Tunaya birinci muhakemenin (bk. Türkiye'de Siyasal Partiler, c.I, s.584 n.81) 22 Nisan 1335 (1919) de başladığını yazmaktadır.

64- İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin yargılanmaları, ileri sürülen iddialara verdikleri cevaplarla ve avukatlarının müdafaaları ile ilgili geniş bilgi için bk. "İttihâd ve Rûl esâsı'nın Muhâkemesi", İkdâm, 13 Mayıs 1919...; Tarihî Muhâkeme, İstanbul 1919; Takvîm-i Vekâyı'ın sorgulama ile ilgili ilaveleri; Talat Paşa, aynı eser, 121-149; İbnülemin Mahmut Kemal aynı eser, c.IV, s.1909-1910; Celâl Bayar, aynı eser, c.I, s. 1510-1514; M. Fahrettin Kırzioğlu, aynı eser, s.15-18 n.4; Bi-

lâl N. Şimşir, aynı eser, s.93-96.

65- Falih Rifkî (Atay)-Mahmut (Soydan), Atatürk'ün Anıları (1917-1919), (sadeleştiren İsmet Bozdağ), Ankara 1982, s. 123-124; Fethi Okyar, aynı eser, s.281-282; Lord Kinross, aynı eser, s.233-234, 254; Gotthard Jaeschke, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, c.I, s.32.

66- Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.210-214; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.2040-2041; Sina Akşin, aynı eser, s.272,300-301.

67- Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.108,109.

68- Celâl Bayar, aynı eser, c.V, s.1530; Gotthard Jaeschke, aynı eser, c.I, s.34; aynı müellif, Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri, s.179; Bilâl N.Şimşir, aynı eser, s.112.

69- Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.112.

70- Hüsameddin Ertürk, aynı eser, s.323-324; Celâl Bayar, aynı eser, c.V, s.1530; Gotthard Jaeschke, aynı eser, s. 179-180; Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.112-114; Sina Akşin, aynı eser, s.312.

71- İkdâm, 29 Mayıs 1335 (1919); Lütfî Simavî, aynı eser, c.II, s.237-238; Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.218; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1911, 2042; Hüsameddin Ertürk, aynı eser, s.324. Refik Halid Karay, aynı eser, s.133; Mithat Şükrü Bleda, aynı eser, s.129; Fevziye Abdullah Tansel, aynı eser, s.32 n.10; Hüseyin Cahit Yalçın, aynı eser, s.262; Celâl Bayar, aynı eser, c.V, s.1531,1533; İsmail Hami Danişmend, aynı eser, c.IV, s.461; Gotthard Jaeschke, aynı eser, s.180; aynı müellif, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, c.I, s. 38; Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.114; Fethi Okyar, aynı eser, s.284; Sina Akşin, aynı eser, s.312-313; Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, c.I, Ankara 1973, s.89n.209; M. Fahrettin Kırzioğlu, aynı eser, s.18.

72- Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.218-219; Lütfî Simavî, aynı eser, c.II, s.238.

73- Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.219-221; Sina Akşin, aynı eser, s.314.

74- Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.114,120; M. Fahrettin Kırzioğlu, aynı eser, s.18.

75- İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.2042; Hüsameddin Ertürk, aynı eser, s.325; Celâl Bayar, aynı eser, c.V, s.1531-1532; Ahmed Emin Yalman, aynı eser, c.II, İstanbul 1970, s.104; Mithat Şükrü Bleda, aynı eser, s.130; Osman Öndeş, "Malta Sürgünleri", Hayat Tarih Mecmuası, c.II, sayı 11, s.46-47; Eyüp Sabri Akgöl; "Osmanlının Son On Yılı" Tercüman, 31 Ekim 1984, tefrika Nr.45; Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s. 121-122,123, 124, 126.

76- Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.121.

77- İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.2042 n.2.

78- Fevziye Abdullah Tansel, aynı eser, c.II, s.3,4,6,7, 41; Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.121. Mithat Şükrü Bleda (bk. aynı eser, s.130) ve Ahmed Emin Yalman (bk. aynı eser, c.II, s.104) bu 12 kişinin Mondros Limanı'na bırakılış tarihini 31 Mayıs olarak vermektedirler.

79- Hüseyin Cahit Yalçın, Siyasal Anılar, s.264; Mithat Şükrü Bleda, aynı eser, s.130; Ahmed Emin Yalman, aynı eser, c.II, s.104; Fevziye Abdullah Tansel, aynı eser, c.II, s.7; Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.121-122; Fethi Okyar Mondros'ta bırakılanlar arasında olduğunu iddia etmektedir. Bk. aynı eser, s.284.

80- Gotthard Jaeschke, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, c.I, s.40; Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.125,126.

81- Fevziye Abdullah Tansel, aynı eser, c.I, s.39-42,44. Mithat Şükrü Bleda Mondros kasabasında iki ay kadar kaldıklarını (bk. aynı eser, s.130) yazmaktadır. Gotthard Jaeschke, Mondros'taki 12 tutuklu Malta'ya (bk. aynı eser, c.II, s.65) 18 Eylül 1919'da, Bilâl N. Şimşir ise 21 Eylül 1919'da sürüldüğünü yazmaktadır. Bk. aynı eser, s.121.

82- Ali İhsan Sâbis, Harb Hatıralarım, c.I, Ankara, 1951, s.24; Feridun Kandemir, Peygamberimizin Gölgesinde Jön Türkler, s.246-248; Cemal Kutay, Birinci Dünya Harbinde Teşkilat-ı Mahsusa ve Hayber'de Türk Cengi, s.310; aynı müellif, Siyasî Sürgünler Adası Malta, İstanbul 1978, s.13; Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.99, 155.

83- Celâl Bayar, aynı eser, c.V, s.1533-1534.

84- Talat Paşa, aynı eser, s.137-149; Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.228,229; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.2043; Celâl Bayar, aynı eser, c.V, s.1536; İsmail Hami Danişmend, aynı eser, c.IV, s.461; Gotthard Jaeschke, aynı eser, c.I, s.51, 105-106.

85- Gazî Mustafâ Kemâl, Nutuk, s.225 ; Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.254; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.2113; İsmail Hami Danişmend, aynı eser, c.IV, s.463; Gotthard Jaeschke, aynı eser, c.I, s.85; Bilâl N. Şimşir, İngiliz Belgelerinde Atatürk, c.I, Ankara 1973, s.340; aynı müellif, Malta Sürgünleri, s.172; Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, c.II, s.413.

86- Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.254; Âli Türkgeldi, aynı eser, s.123-124; Gotthard Jaeschke, aynı eser, c.I, s.87; Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.172-173; Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, aynı eser, c.II, s.413-414.

87- Gazî Mustafa Kemâl, aynı eser, vesika Nr.225, s.230; Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.254, 255; Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.173; Harbiye Nazırı Cemal Paşa'nın 21 Kânûn-ı sâni 1920'de Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği telgrafta İngilizlerin baskısından söz etmektedir. Bk. Nutuk, s.226 İngiliz belgelerinde de İngiltere'nin baskısından söz edilmektedir. Bk. Bilâl N. Şimşir, İngiliz Belgelerinde Atatürk, c.I, s.365-366.

88- Gazî Mustafa Kemâl, Nutuk, s.259 ; Ali Fuad Türkgeldi, aynı eser, s.259; İhsan İdikut, Türk Lavrensleri, İstanbul, 1953, s.37; Hüsnü Himmetoğlu, Kurtuluş Savaşında İstanbul ve Yardımları, c.I, s.435; Ali Fuat Cebesoy, aynı eser, s.308; Halide Edib Adivar, Türk'ün Ateşle İmtihani, 7. baskı, İstanbul 1983, s.55-57; Hüsameddin Ertürk, aynı eser, s.384-387, 420; Gotthard Jaeschke, aynı eser, c.I, s.94; Bilâl N. Şimşir, İngiliz Belgelerinde Atatürk, c.I, s.463-465; aynı müellif, Malta Sürgünleri, s.182; Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, aynı eser, c.II, s.415.

89- Rauf Orbay, "Rauf Orbay'ın Hatıraları ", Yakın Tarihimiz, c.III, s.277; Mazhar Müfit Kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, c.II, Ankara 1968, s.554; Ali Fuad

Türkgeldi, aynı eser, s.259-260; Ali Fuat Cebesoy, aynı eser, s.313; Hüsameddin Ertürk, aynı eser, s.405-405; Âli Türkgeldi, aynı eser, s.124; Osman Ergin, Abdülaziz Mecdi Tolun-Hayatı ve Şahsiyeti, İstanbul 1942, s.112-116; Hüsnü Himmetoğlu, aynı eser, c.I, s.445.

90- Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, İstanbul 1981, s.236; Ali İhsan Sâbis, aynı eser, c.V, s:29; Ali Fuat Cebesoy, aynı eser, s.313; Ahmed Emin Yalman, aynı eser, c.II, s.117; Gotthard Jaeschke, Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri, s.181; Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.194,195,196,198,199,200.

91- İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.2057-2058; Osman Ergin, aynı eser, s.119; İsmail Hami Danişmend, aynı eser, c.IV, s.464; Gotthard Jaeschke, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, c.I, s.98; Ali Fuat Cebesoy, aynı eser, s.313.

92- Gazî Mustafa Kemâl, Nutuk Muhteviyâtına Ait Vesâik, Vesika Nr.226, s.231.

93- Kâzım Karabekir, aynı eser, s.500, 502. Gotthard Jaeschke, Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri, s.181;

94- Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.204.

95- Ahmed Emin Yalman, aynı eser, c.II, s.118; Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.205,206.

96- Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.207; Ahmed Emin Yalman 29 Martta Malta'ya vardığını yazmaktadır. Bk. aynı eser, c.II, s.119.

97- Ali İhsan Sâbis, aynı eser, c.V, s.30; Hüsameddin Ertürk, aynı eser, s.206; Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.209.

98- Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.223.

99- Ali İhsan Sâbis, aynı eser, c.V, s.29; Ahmed Emin Yalman, aynı eser, c.II, s.120; Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.223.

100- Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.226.

101- Falih Rifkî Atay, Çankaya, c.I, İstanbul 1958, s.138-139, 142; Tefvik Bıyıklıoğlu, Atatürk Anadolu'da, c.I, Ankara 1959, s.62; Gotthard Jaeschke, aynı eser, s.182; aynı müellif, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, c.I, s.113,115; Selâhattin Tansel, aynı eser, c.I, s.126n.143; Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.223.

nı eser, s.224,225,255.

102- İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s. 130; Âli Türkgeldi, aynı eser, s.126-131; Hüsameddin Ertürk, aynı eser, s.440-446; Hüsnü Himmetoğlu, aynı eser, c.II, İstanbul 1975, s.21-30; İsmail Hami Danişmend, aynı eser, c.IV, s.465; Gotthard Jaeschke, aynı eser, c.I, s.116.

103- İsmail Hami Danişmend, aynı eser, c.IV, s.465.

104- Fevziye Abdullah Tansel, aynı eser, c.II, s.39, 40n.1; Samef Ağaoğlu, Babamın Ankadaşları, 2.baskı, İstanbul t.y., s.123; aynı müellif, aynı eser, 3.baskı İstanbul 1969, s.126; Ahmed Emin Yalman, aynı eser, c.II, s.121,122; Gotthard Jaeschke, Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri, s.184; Osman Ondaş, "Malta Sürgünleri", aynı eser, c.II, sayı 11, s.46.

105- Gotthard Jaeschke, aynı eser, s.184, 283; Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.121.

106- Ahmed Emin Yalman, aynı eser, c.II, s.121; Cemal Kutay, "Sait Halim Paşa'nın Malta'dan Başkan Vilson, Loyd Corc ve Klemansoy'a uyarma Mektupları", Tarih Sohbetleri, Nr. 8, s.150; aynı müellif, Siyasî Sürgünler Adası Malta, s.52-53,54.

107- Mithat Şükrü Bleda, aynı eser, s.131; Cemal Kutay, aynı eser, s.180;

108- Fevziye Abdullah Tansel, aynı eser, c.II, s.XXXVn. 17,20,103,195; Ahmed Emin Yalman, aynı eser, c.II, s.114-116; Cemal Kutay, "Sait Halim Paşa'nın Malta'dan Başkan Vilson, Loyd Corc ve Klemansoy'a Uyarma Mektupları", aynı eser, Nr.8, s.149; Osman Ondaş, "Malta Sürgünleri", aynı eser, c.II, sayı 11, s.44, 47; Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.294v

109- Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.289.

110- İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.II, s. 979; c.IV, s.1913; Eşref Edib, Mehmed Âkif, İstanbul 1960, s. 233.

111- Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.289.

112- Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.289-290.

113- Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.290-293.

114- Gotthard Jaeschke, aynı eser, s.184; Bilâl Şimşir,

aynı eser, s.294.

115- Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.294.

116- Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.295-296.

117- Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.296.

118- Ahmed Emin Yalman, aynı eser, c.II, s.122; ayrıca bk. Eşref Edîb, "Âlem-i İslâm için pek büyük bir ziyâ", Sebî-lürreşâd, c.XIX, sayı 492, s.258-259.

119- Ahmed Emin Yalman, aynı eser, c.II, s.119.

120- Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.207.

121- Mithat Şükrü Bleda, aynı eser, s.161.

122- Cemal Kutay, "Sait Halim Paşa'nın Malta'dan Başkan Vilson, Loyd Corc ve Klemansoy'a Uyarma Mektupları", aynı eser, Nr.8, s.151-152, 154, 157, 159-161; aynı müellif, "Siyasî Sürgün Sait Halim Paşa'nın Hatıralarında İmparatorluğumuz ve Birinci Cihan Savaşı", aynı eser, Nr.16, s.86, 89-91; Eyüp Sabri Akgöl, "Osmanlı'nın Son On Yılı", Tercüman, 31 Ekim 1984, tefrika, Nr.45.

123- Cemal Kutay, "Sait Halim Paşa'nın Malta'dan Başkan Vilson, Loyd Corc ve Klemansoy'a Uyarma Mektupları", aynı eser, Nr.8, s.162; Cemal Kutay bir başka eserinde Sait Halim Paşa'nın yalnız Amerika Devlet Reisi Wilson'a mektubunun takdim edildiğine dair bir cevabî not aldığını belirtir. Bk. aynı müellif, "Siyasî Sürgün Sait Halim Paşa'nın Hatıralarında İmparatorluğumuz ve Birinci Cihan Savaşı", aynı eser, Nr.16, s.93.

124- Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.296-297.

125- Ahmed Emin Yalman, aynı eser, c.II, s.178-179; Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.391.

126- Yusuf Hikmet Bayur, Türkiye Devletinin Dış Siyaseti, Ankara, 1973, s.56-57; Gotthard Jaeschke, aynı eser, s.190-191; Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.258. Sevr Antlaşmasının tam metni için bak. Nihat Erim, Devletler Arası Hukuku ve Siyasî Tarih Metinleri, c.I, Ankara 1953, s.524-691.

127- Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.261.

128- Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.266, 270.

129- Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.271.

130- Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.270, 272, 274.

- 131- Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.274.
- 132- Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.275-280.
- 133- Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.281.
- 134- Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.371-373.
- 135- Gotthard Jaeschke, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, c.I, s.113; aynı müellif, Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri, s.186; Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.381.
- 136- Gotthard Jaeschke, aynı eser, c.I, s.117; aynı müellif, aynı eser, s.186-187; Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.375.
- 137- Gotthard Jaeschke, aynı eser, c.I, s.124; aynı müellif, aynı eser, s.187; Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.382.
- 138- Ali İhsan Sâbis, aynı eser, c.V, s.32; Ahmed Emin Yalman, aynı eser, c.II, s.183-185; Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.390.
- 139- Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.391-393.
- 140- Cemal Kutay, Tarih Sohbetleri, Nr.8, s.166.
- 141- İsmail Hami Danişmend, aynı eser, c.IV, s.466; Gotthard Jaeschke, aynı eser, c.I, s.137, 141; Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.392,396,397; aynı müellif, İngiliz Belgelerinde Atatürk, c.III, Ankara 1979, s.81, 178,212,213; Hüsnü Himetoğlu, aynı eser, c.II, s.70,72.
- 142- Fevziye Abdullah Tansel, aynı eser, c.II, s.580-582; Ahmed Emin Yalman, aynı eser, c.II, s.190-192; Âli Türkgeldi, aynı eser, s.141; Gotthard Jaeschke, aynı eser, c.I, s.145; aynı eser, c.I, s.188-190, 282-285; Yusuf Hikmet Bayur, Türkiye Devletinin Dış Siyaseti, s.86-87; Lord Kinross, aynı eser, s.439; Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.397-404; aynı müellif, Sakarya'dan İzmir'e, İstanbul 1972, s.73.
- 143- TEMM Gizli Celse Zabıtları, c.II, Ankara 1985, s.2-9.
- 144- Fevziye Abdullah Tansel, aynı eser, c.II, s.604-605; Ahmed Emin Yalman, aynı eser, c.II, s.193; Mithat Şükrü Bleda, aynı eser, s.134-135; Fethi Okyar, aynı eser, s.287-288; Gotthard Jaeschke, aynı eser, c.I, s.146,149; Bilâl N. Şimşir, aynı eser, 408-420; aynı müellif, İngiliz Belgelerinde Atatürk, c.III, s.270-271.
- 145- Ali İhsan Sâbis, aynı eser, c.V, s.33-36; Ahmed Emin Yalman, aynı eser, c.II, s.199-203; Mithat Şükrü Bleda, aynı eser, s.135-145; İhsan İdikut, aynı eser, s.39; Hüsameddin Ertürk, aynı eser, s.452-453; Gotthard Jaeschke, Kurtu-

luş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri, s.193; Bilâl N. Şimşir, Malta Sürgünleri, s.436-442; aynı müellif, Sakarya'dan İzmir'e, s.308.

146- Gazi Mustafa Kemâl, Nutuk, s:365, Ali Türkgeldi, aynı eser, s.141; Ahmed Emin Yalman, aynı eser, c.II, s.213-224; Mithat Şükrü Bleda, aynı eser, s.143; Gotthard Jaeschke, aynı eser, s.193-194; Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.443-460; Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, c.IV, s.60; Hüsnü Minnetoğlu, aynı eser, c.II, s.278; Tarih, c.IV, İstanbul, 1931, s.89.

147- İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1912; İsmail Hami Danişmend, aynı eser, c.IV, s.467; Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.420.

148- A. Alper Gazigiray, Ermeni Terörünün Kaynakları, s.547.

149- Mithat Şükrü Bleda, aynı eser, s.143.

150- Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.421.

151- Eşref Edib, Mehmed Âkif, s.186; "Abbas Halim Paşa" mad., İnönü Ansiklopedisi (Türkiye Ansiklopedisi), c.I, fasikül 1, s.18.

152- İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1912n.1; İsmail Hami Danişmend, aynı eser, c.IV, s.466-467; Said Halim Paşa, Buhranlarımız, (baskıya hazırlayan M. Ertuğrul Düzdağ), s.16; Talat Paşa, Talat Paşa'nın Gurbet Hatıraları, c.III, 2. baskı, İstanbul 1983, s.1224; Said Halim Paşa Malta'da İken İstanbul'da bulunan bir arkadaşına yazdığı mektupta Bilâl N. Şimşir'in iddiasının aksine memlekete döneceğinden bahsetmektedir. Bk. Eşref Edib, "Âlem-i İslâm için pek büyük bir ziyâ", Sebülürreşâd, c.XIX, sayı 492, 17 Cemaziyel evvel 1340-16 Kânûn-ı sâni 1338, s.259.

153- Talât Paşa, aynı eser, c.III, s.1224.

154- Said Halim Paşa, aynı eser, s.16.

155- İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1912; A. Bedevî Kuran, Osmanlı İmparatorlu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde İnkılab Hareketleri ve Millî Mücadele, s.680; Hüseyin Cahit Yalçın, aynı eser, s.236; İsmail Hami Danişmend, aynı eser, c.IV, s.466-467; c.V, s.102; Gotthard Jaeschke,

Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, c.I, s.168.

156- A. Alper Gazigiray, aynı eser, s.548; Talat Paşa, aynı eser, c.II, s.887, c.III, s.1224-1225.

157- Yakın Tarihimiz, c.III, sayı 36, 1 Kasım 1962, s. 314.

158- Mithat Şükrü Bleda, aynı eser, s.145-146; Bilâl N. Şimşir, aynı eser, s.467.

159- Talat Paşa, aynı eser, c.III, s.1223-1224; Cemal Kutay, "Siyasî sürgün Said Halim Paşa'nın Hatıralarında İmparatorluğumuz ve Birinci Cihan Savaşı", Sohbetler, Nr.16, s. 89-91,95; General Harbord'un Anadolu'daki Çalışmaları ve Ermeni Meselesi ile İlgili Raporu için bk. Seçil Akgün, General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Raporu; Cemal Kutay, Türk Millî Mücadelesinde Amerika, İstanbul 1979.

160- İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s. 1912; Gotthard Jaeschke, aynı eser, c.I, s.173; Said Halim Paşa, aynı eser, s.17; İsmail Hami Danişmend, aynı eser, c.V, s.102; Yılmaz Öztuna, Said Halim Paşa'nın nâşınının 27 Şubat 1922'de gömüldüğünü yazmaktadır. Bk. Büyük Türkiye Tarihi, c.VII, s. 256.

IV. BÖLÜM

SAİD HALİM PAŞA'NIN ŞAHSIYETİ VE ESERLERİ

A- Said Halim Paşa'nın Şahsiyeti

Said Halim Paşa Mısır'da doğmasına rağmen ilk öğrenimini Osmanlı Devleti'nin kültür merkezi olan İstanbul'da özel hocalardan gördü. Orta ve yüksek tahsîlini de İsviçre'de bitirdi. Doğuştan büyük bir zekâyâ sahip olan Paşa,¹ küçük yaşta Arapça, Farsça, Fransızca ve İngilizce'yi öğrendi.² Paşa eserlerini Fransızca yazacak derecede bu dile vakıftı. Türkçeyi kusursuz yazmakla birlikte eserlerini Fransızca olarak kaleme aldı.³

Said Halim Paşa devlet memurluğu sırasında görevini aksatmadan yerine getirdiği resmi belgelerde kayıtlıdır.⁴ Hatta görevlerindeki başarılarından dolayı çeşitli madalyalar aldı.⁵ Said Halim'e 13 Mayıs 1888'de sivil paşalık olan "refî'a-i mîr-i mîrânı" rütbesi verildi ve 22 Eylül 1900'de Rûmeli beylerbeyliği pâyesine yükseltildi.⁶ 14 Aralık 1908'de Â'yân a'zâsı seçildi.⁷ Paşa'ya 11 Haziran 1913'te vezirlik rütbesi verilerek sadaret kaymakamlığına ve birgün sonra da sadrazamlığa getirildi.⁸ Görüldüğü gibi Said Halim Paşa en yüksek devlet memurluğu görevine yükseldi.

Said Halim Paşa iyi bir devlet memuru olduğu gibi Osmanlı Devleti'ne yön veren İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde de faal görevler aldı. 1906 Nisan'ının sonunda Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti'nin müfettişi oldu. 2 Kasım 1906'da ikinci defa bu göreve getirildi.⁹ Paşa, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin 1912 yılında yapılan kongresinde bu cemiyetin genel sekreterliğine seçildi.¹⁰ Aynı cemiyetin 1913¹¹ ve 1916¹² da yapılan kongrelerinde Said Halim Paşa genel başkanlığa getirildi.

Said Halim Paşa'nın sadrazamlığı döneminde Bâbîâlî'nin siyasetinde görülen mertçe tavırda büyük etkisi olduğu inkar edilemez. Özellikle Edirne'nin geri alınması ve Adalar meselesinde gösterilmiş olan sebat ve mertliğin büyük bir kısmı Paşa'ya aittir. Said Halim Paşa'nın hasletleri arasında cesaret ve sebatın önemli bir yeri vardı.¹³ Osmanlı Devleti'nin gerilemesinde büyük etkisi olan kapitülasyonların kaldırılması ile ilgili çalışmaları,¹⁴ millî iktisat politikası izlenmesi gerektiğini ortaya koyması bakımından önemlidir.¹⁵ Bir de yerli malının üretimini ve tüketimini yaymak gayesi ile kurulan İstihlâk-i Millî Cemiyeti'ne üye olması,¹⁶ iktisat görüşünün uzun uzun incelenmesine yer bırakmayacak kadar açık bir şekilde ortaya koyduğu kanaatindeyiz.

Said Halim Paşa'nın hayatı varlık içinde geçtiğinden Malta'daki sürgün hayatı dışında¹⁷ sıkıntı yüzü görmemiş, oldukça okumuş ve geniş bir kültüre sahipti.¹⁸ Paşa ruhca dürüst bir insandı. Mısır'da doğmuş olmasına rağmen Mısır'dan çok Türkiye'yi severdi.¹⁹ Said Halim Paşa bazı yazarların iddia ettiği gibi,²⁰ kibirli, azametli, soğuk ve aciz bir insan değildi. Tersine kibar, alçak gönüllü, sıcak kanlı, iyi ahlaklı, temiz kalpli, nazik ve dürüst bir memleket ve halk adamı idi.²¹ Ali Kemal, İsmail Müştak, Bezmi Nusret Kaygusuz, Falih Rifki Atay ve Bernard Lewis'in öne sürdükleri gibi²² Said Halim Paşa İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin bir kuklası ve esiri değildi.²³ Aksine İttihat ve Terakki içinde aşırılıkları frenleyen ve özellikle Enver Paşa ile Cemal Paşa'yı "barış" içinde tutan bir denge ve i'tidâl unsuru idi.²⁴ Said Halim Paşa amelde kusuru olmakla birlikte, inançlı, dindar ve İslâm dinine sonsuz hürmeti vardı.²⁵

Said Halim Paşa'nın siyasi şahsiyeti yanında bir de mütefekkirliği vardır. Mütefekkirliği siyasi şahsiyetine oranla daha önemlidir. Şüphesiz Said Halim Paşa önemli bir Osmanlı mütefekkiridir. Paşa'nın en belirgin özelliği "re's-i mütefekkir" yani düşünen kafa olmasıydı.²⁶ Said Halim Paşa'yı

anlamak için, onun eserlerini ve fikirlerini incelemek gerekir.²⁷ Paşa derin bir bakışa ve tahlilci bir zihne sahipti. Kendisine mahsus bir düşünce tarzı vardı. Daha doğrusu başkasının kafasıyla düşünmezdi.²⁸ Said Halim Paşa İslâmcılık fikir akımının belli başlı temsilcilerinden biri idi. O fikir alanında İslâmcıların lideri sayılıyordu.²⁹

Hüseyin Cahit Yalçın, Said Halim Paşa ve kabine arkadaşları Enver ve Talat Paşa'yi gericilikle suçlarsa da³⁰ bununla ilgili bir dayanağı yoktur. Bilindiği gibi Said Halim Paşa hayatının büyük bir kısmını Avrupa'da geçirmiş, Batı medeniyetini görmüş ve onunla yakından ilişkide bulunmuştu.³¹ Hüseyin Cahit'in aksine Semiha Ayverdi, Paşa'yı Avrupa sosyetesinin "fantazisi" olarak suçlamaktadır.³²

İngiliz Arşiv Belgelerine göre Said Halim Paşa'ya masonluk isnâd edilmektedir.³³ Bu konu ile ilgili belge 29 Mayıs 1910'da İstanbul'dan Lowther tarafından Harding'e gönderilen bir yazıdan ibarettir.³⁴ Biz, Paşa'ya yapılan masonluk isnâdını³⁵ zayıf buluyoruz. Bu belgenin İngilizlerin güdümündeki Hindistan Hükümeti'ne gönderilmesi özellikle tavsiye ediliyor ve "Pan İslâmî" harekete karşı propaganda aracı olarak kullanılması isteniyordu.³⁶ Bir de Said Halim Paşa'nın babası Halim Paşa ve bir islamcı olan Musa Kâzım Efendi'nin masonluğundan söz edildiği halde kendisi ile ilgili bir kayda rastlamadık.³⁷ Bu yüzden Paşa'ya yapılan isnâdı pek ciddi görmüyoruz.

Said Halim Paşa'nın babasından kalma büyük bir serveti vardı.³⁸ Paşa kendi adı ile anılan Yeniköy Kütüphanesini en güzel ve en değerli eserlerle sanki bir müze haline getirdi.³⁹ Said Halim Paşa Malta'da sürgünde İngilizler tarafından işgal ederek bir çok kıymetli antika eşyayı gasb ettiler.⁴⁰ Paşa yoksullara yardım elini uzatır ve sanat ustalarını korurdu.⁴¹ Said Halim Paşa İttihat ve Terakki'nin yayın organı olan Tanin gazetesine güçlkle çıktığı bir dönemde 2000 altın lira yardımda bulunarak gazetenin yaşamasını sağladı.⁴² İslâmcılık cereyanının liderlerinden olmasına rağmen

Türkçülük hareketinin temel taşı olan Türk Derneğine de para yardımıyla bulundu.⁴³ Said Halim Paşa'nın halası Zeyneb Hanım ve D. Örazım Yusuf Hâmil Paşa tarafından yaptırılan Zeyneb Kamil Hastanesi 1862'de hizmete girdi. Bunların ölümü üzerine mirasçıları olan Said Halim ve Abbas Halim Paşalar hastanenin idaresi için Osmanlı Maliyesi'ne yardımda bulundular. 1898'de Said Halim Paşa hastanenin onarım ve bakım masraflarını üzerine alarak Prof. Operatör Cemil Paşa'dan hastaneyi hizmete açmasını istemişti. Paşa'nın yardımı ile Türkiye'de eşi bulunmayan modern ve hususî hastane hizmete açıldı.⁴⁴

Said Halim Paşa babası Halim Paşa gibi bir musikîşinastı. Paşa iyi ud çalardı. Said Halim Paşa'nın oğulları Frens Halim Bey ile Frens Ömer Bey de musikîye vakıftılar.⁴⁵ Paşa aynı zamanda piyano da çalardı.⁴⁶ Onun tenis ve satranç oynadığını da biliyoruz.⁴⁷ O hüsn-i hata önem verirdi. Avrupa bedi'yatını iyi bildiği halde, şark kıyafetini tercih eder ve maşlahını üzerinden eksik etmezdi. Bunun yanında Fransız sanatkarlarının tablolarına çalışma odasında rastlamak mümkündü.⁴⁸

B- Said Halim Paşa'nın Eserleri

Said Halim Paşa'nın eserleri hacimli kitaplar değil küçük küçük risaleler halindedir. Onun eserlerinden her biri ciltler dolduracak kadar derin muhtevâlidir. Paşa'nın her eserinde bir yenilik göze çarpar. Bu yüzden eserleri başlı başına bir değer taşımaktadır.

Eserleri şunlardır:

- 1- Ta'assub-ı Islâmî ve Ma'nâ-yı Hakîkiyyesi veya Ta'assub

Bu eser tesbit edebildiğimiz kadarı ile Paşa'nın ilk eseridir. 1910 (1326) yılında Sırâtımustakîm mecmuasında "Mehmed" imzası ile yayınlandı. Eser Fransızca olarak kaleme

alındı ve Tahir Hayrettin Paşa tarafından tercüme edildi.⁴⁹ Mehmed Said Halim Paşa'nın bu eseri muhtevâ olarak Ta'assub isimli eserinin aynıdır.

Ta'assub isimli eser 1917 (1333)de Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi'nde kitap olarak basıldı. Aynı yıl içinde ikinci baskısı yapıldı. Her iki baskı da "Mehmed" imzası ile yayınlandı.⁵⁰ Said Halim Paşa'nın bu eseri 23 Ocak 1919 (20 Rebî'ül âhir 1337 - 23 Kânûn-i sâni 1335) tarihinde Sebîlürreşâd mecmuasında Prens Said Halim Paşa imzası ile neşredildi.⁵¹ 1919 yılı içinde yayınlanan "Buhrânlarımız" isimli külliyyat içinde bu eser beşinci sırayı almaktadır.⁵² Paşa'nın adı geçen eseri muhtevâ olarak "Ta'assub-ı İslâmî ve Ma'nâ-yı Hakikiyyesi" isimli eseri ile aynı ise de şekil bakımından aynı değildir. Şekil yönündeki bu ayrılık Ta'assub isimli eserin başka bir kişi tarafından tercüme edildiği ihtimalini ortaya koymaktadır. Eşref Edip, Said Halim Paşa'nın ilk eserinin Ta'assub olduğunu belirtmektedir.⁵³ Eşref Edip'in bu şahadeti "Ta'assub" ile "Ta'assub-ı İslâmî ve Ma'nâ-yı Hakikiyyesi" isimli eserlerin aynı olduğu tezimizi kuvvetlendirmektedir.

Paşa adı geçen her iki eserde de Garp ile Şark arasındaki düşmanlığın sebepleri üzerinde durmaktadır. Batı'nın müslümanlara isnat ettiği din taassubunun, aslında müslümanlara karşı yapılan haksızlıkların ve zulümlerin bir sonucu olduğunu yazmaktadır. Yazar müslümanların bu taassub tavrının haklı bir kinden başka bir şey olmadığını özellikle belirtmektedir.

2- Mukallidliklerimiz

Mukallidliklerimiz, "Mehmed" imzası ile 1326 (1910-1911)de Araks matbaasında birinci tab'ı, 1329 (1913-1914)da Matbaa-i Kütüphane-i Cihan'da da ikinci tab'ı yapıldı.⁵⁴ Aynı eser Prens Said Halim Paşa imzası ile, müellifin diğer altı eseri ile birlikte "Buhrânlarımız" adı altında üçüncü defa yayınlandı.⁵⁵

Said Halim Paşa bu eserinde Batı'nın siyasî ve ictimâ'î müesseselerini taklit etmekle uğradığımız ve uğrayacağımız felaketler üzerinde durmaktadır. Paşa, her değişikliğin iyi sonuçlar getireceğini düşünmenin bir gaflet olduğunu, özellikle örf ve âdetlerin değişmesi ile gerileme ve çöküşlerin başlayacağına dikkat çekmektedir.

3- Meşrûtiyyet

Said Halim Paşa'nın Meşrûtiyyet isimli eserinin 1911 (1329)'de yayınlandığı anlaşılmaktadır. Bu eserin ilk baskısı Araks matbaasında yapılmıştır.⁵⁶ Eserin büyük bir kısmı Sebîlürreşâd mecmuasında, "Meşrûtiyyetin te'sîrât ve netâyıcı" ve "Kânûn-ı Esâsînin ahvâl-i ictimâ'îyye ve mevki-i siyâsimizle adem-i te'lîfi" başlıkları altında yayınlanmıştır. Ayrıca adı geçen mecmuada eserin ilk baskısının 1329'da yapıldığı da kayıtlıdır.⁵⁷ Eserin kitap olarak ikinci baskısının yapılacağı aynı dergide zikredilirse⁵⁸ de biz bunun gerçekleşip gerçekleşmediğini tesbît edemedik. Paşa'nın bu eseri "Buhârân-ı İctimâ'î" isimli eserinde birinci sırayı almaktadır.⁵⁹

Said Halim Paşa "Meşrûtiyyet" isimli eserinde, meşrutiyet idaresinin tesirleri ve neticelerinin ne olacağı üzerinde durmaktadır. Paşa yabancılardan tercüme yoluyla alınan bir anayasanın bizim siyasî ve ictimâ'î hayatımızla asla bağdaşamayacağını yazmaktadır. Bu ithal edilen kanunun zarardan başka bir işe yaramıyacağını açık bir şekilde ifâde etmektedir.

4- Buhârân-ı İctimâ'îmiz

Bu eser Said Halim Paşa'nın sadrazamlığı sırasında neşredildi. Eser 1916'da (1332) "Mehmed" imzası ile Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi'nde iki defa basıldı.⁶⁰ Aynı eser 1918 (1337-1334)de Sebîlürreşâd mecmuasında Prens Mehmed Said Halim Paşa imzası ile yayınlandı.⁶¹ Adı geçen dergide bu eserin yayınlanış sebebi ve eserin duyulmaması için çalışanlar hakkında geniş bilgi vardır.⁶² Bu

eser kitap olarak üçüncü defa basılacağı aynı dergide ilan edilmişse de biz üçüncü baskısını göremedik.⁶³ Buhrân-ı İçtimâ'îmiz, Buhrânlarımız isimli külliyyâta dördüncü sırayı almaktadır.⁶⁴

Said Halim Paşa bu eserinde vaktiyle güçlü, kuvvetli ve zinde olan Osmanlı toplumunun kısa bir zamanda nasıl bozulduğunun sebepleri üzerinde durmaktadır. Paşa, Osmanlı toplumunun kuvvet ve zindeliğini kazanabilmesi için ahlâkî meziyetlerin ve terbiyenin ilme, faziletin de bilgiye tercih edilmesi gerektiğini yazmaktadır.

5- Buhrân-ı Fikrîmiz

Bu eser 1917 (1333)de "Mehmed" imzası ile Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi'nde birinci defa basılmıştır.⁶⁵ Eser 1337'de Said Halim Paşa imzası ile ikinci defa basıldı.⁶⁶ 9 Ocak 1919'dan itibaren de Sebülürreşâd mecmuasında müellifin asıl imzası ile tefrika edilmeye başlandı.⁶⁷ Paşa'nın bu eseri "Buhrânlarımız" külliyyâtı içinde üçüncü sırayı almaktadır.⁶⁸ Hüseyin Rahmi Yananlı tarafından sadeleştirilip 1966'da Bedir Yayınları arasında neşre edilmiştir.⁶⁹ Cemil Meriç 1972'de Hisar dergisinde yazdığı "Batı Çıkmazı" isimli makalede, Paşa'nın bu eserinin bir kısmını sadeleştirerek makalesinin içine dercetmiştir.⁷⁰

Said Halim Paşa adı geçen eserinde Türk aydınınının batı hayranlığı üzerinde durmaktadır. Bu hayranlığın bir hastalık olduğunu ve bu hastalıktan kurtulmadıkça Türk'ün istiklâline hâlel geleceğine işaret etmektedir. Paşa kurtuluşun kendi medeniyetimize sahip çıkmakla gerçekleşebileceğini yazmaktadır.

6- Inhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîyye

Sabık Sadrazam Said Halim Paşa'nın bu eseri 1918 (1334)de Matbaa-i Amire'de "Mehmed" imzası ile basılmıştır. Bu baskının arka kapagında "Fransızca nüsha arı vardır" iba-

resi kayıtlıdır.⁷¹ Eser, kitap olarak yayınlandıktan sonra 12 Eylül 1918'den itibaren Sebîlürreşâd mecmuasında yazarın asıl imzası ile tefrikâ edilmeye başlandı. Bu eser adı geçen mecmuada "Akvâm-ı İslâmiyyenin Esbab-ı İnhitâtı" adı ile neşredildi.⁷² Buhrânlarımız'da "İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîyye" ismi ile altıncı sırayı almaktadır.⁷³ Paşa'nın adı geçen eserinin sadeleştirilmiş şekli 1962'de Bedir Yayınları arasında neşredildi.⁷⁴ Bu arada İsmail Kara Paşa'nın "Buhrânlarımız" isimli külliyyatının sadeleştirilmiş şeklinin altıncı kitabından bazı yerleri iktibas ederek konu ile ilgili değerlendirmelerde bulundu.⁷⁵

Said Halim Paşa bu eserinde müslümanların gerileme ve özellikle 19. ve 20. asırda felâkete düşmelerinin sebeplerini ilmî bir yaklaşımla tesbit etmeye çalıştı. Paşa müslümanların İslâm esaslarını daha iyi bir şekilde, daha derin bir bilgi ve faziletle tatbik ederlerse gerilikten kurtulacaklarını ifâde etmektedir.

7- İslâmlaşmak

Said Halim Paşa'nın önemli eserlerinden biri olan İslâmlaşmak, 15 Kasım 1918'den itibaren Sebîlürreşâd mecmuasında asıl imzası ile tefrika edilmeye başlandı.⁷⁶ Bu eser aynı yıl içinde kitap olarak da Hukuk Matbaasında basıldı.⁷⁷ Buhrânlarımız isimli külliyyât içinde bu kitap yedinci sırayı almaktadır.⁷⁸ Adı geçen eser Hayri Bolay tarafından sadeleştirilerek Bedir Yayınları arasında 1965'te neşredildi.⁷⁹ M. Ertuğrul Düzdağ "İslâmlaşmak" isimli eserin ırkçılık ve milliyetçilikle ilgili son kısmını sadeleştirip, ara başlıklar koyarak "Türkiye'de İslâm ve İrkçılık Meselesi" isimli kitabına derc etti.⁸⁰ Yine İsmail Kara bu eserin bazı bölümlerini sadeleştirilmiş şekilde "İslâmlaşmak" adlı makalesine aldı.⁸¹ Said Halim Paşa'nın bu kitabı Fransızcadan Türkçe'ye Mehmed Akif tarafından tercüme edildi.⁸²

Said Halim Paşa İslâmlaşmak adlı eserinde "İslâmlaşmak" tâbirinin nasıl anlaşılması gerektiği husûsu üzerinde

durmaktadır. Yine müslümanlığın, inanç, ahlâk, cemiyet ve siyaset sistemlerini içine alan bir bütün olduğunu, bu sistemlerin bir diğerinden doğduğunu güzel bir şekilde izah etmektedir. Paşa, İslâmiyetin cihanşümûl ve insanî bir sistem olduğunu özellikle belirtmektedir. Büyük İslâm mütefekkeri Dr. Muhammed İkbâl, Said Halim Paşa'nın "İslâmlaşma" ile ilgili fikirlerini ele alarak bunların doğru tesbitler olduğunu ifâde etmektedir.⁸³

Said Halim Paşa'nın yukarda geçen yedi eseri Buhrânlarımız adlı külliyyât altında toplanmıştır. Bu külliyyât içinde sırası ile Meşrûtiyet, Mukallidliklerimiz, Buhrân-ı Fikrîmiz, Buhrân-ı İçtimâ'îmiz, Ta'assub, İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîyye ve İslâmlaşmak isimli kitaplar bulunmaktadır. Buhrânlarımız adlı külliyyât Prens Said Halim Paşa imzası ile 1919 (1338-1335) yılında 183 sayfa olarak Şems Matbaasında basılmıştır.⁸⁴ Bu külliyyâtın, Paşa Malta'da sürgünde iken yayınlandığı anlaşılmaktadır. Bu eser M.Ertuğrul Düzdağ tarafından sadeleştirilerek 1973'te Tercüman 1001 Temel Eser arasında yayınlanmıştır.⁸⁵ Aynı eser 1983 yılında N. Ahmet Özalp tarafından "Toplumsal Çözüm" adı ile Burhan Yayınları arasında neşredilmiştir.⁸⁶ N. Ahmet Özalp tarafından yapılan bu sadeleştirme uydurukça ile dolu olduğundan eserin muhtevası bozulmuştur.

8- İslâmda Teşkilât-ı Siyâsiyye

Said Halim Paşa Malta'da sürgünde iken bu eseri yazmıştır. Bu eser 1921'de Roma'da "Les Institutions politiques dans la Société Musulmane" adı ile yayınlanmıştır.⁸⁷ Adı geçen Fransızca eserin Paşa'nın şehid edilmeden önce neşredildiği tahmin edilmektedir.⁸⁸ Zikredilen eser 1922'de Paris'te yayınlanan Orrient et Occident dergisinde "Notes pour servir à la Réforme de la Société Musulmane" başlığı ile yayınlanmıştır.⁸⁹ Said Halim Paşa'nın bu eseri 1922 (1340-1338)de Mehmed Akif tarafından Fransızca'dan Türkçe'ye tercüme edilerek Sebîlürreşâd'ın Ankara'da çıkan sayılarında tefrikâ edildi.⁹⁰ Prof. Dr. Ercümen Kuran'ın belirttiğine

göre aynı eser 1967'de Karaşi'deki Beghum Aicha Bawani Vakfı tarafından "The Reform of Muslim Society" adı ile 44 sayfa olarak neşredilmiştir.⁹¹ M.Ertuğrul Düzdağ ise bu İngilizce eserin Paşa'nın "İslâmlaşmak" isimli eserinde işlemiş olduğu bazı fikirleri ihtiva ettiğini yazmaktadır.⁹² Biz bu İngilizce baskıyı göremediğimiz için inceleme imkanını bulamadık. Çetin Baydar, "İslâmda Teşkilât-ı Siyâsiyye" adlı eserin "Garb Cemiyetleri" bölümünü sadeleştirerek, "Batı Toplumları" adı ile yayınlamıştır.⁹²

Said Halim Paşa, "İslâmda Teşkilât-ı Siyâsiyye" adlı eserinde İslâmın siyasî ve içtima'î meseleleri üzerinde durmaktadır. Paşa ayrıca Garb'ın siyasî ve içtima'î müesseseleri İslâmın müesseseleri ile karşılaştırarak bunların birbirinin benzeri olmadığını, İslâmın ayrı bir dünya görüşü olduğunu özellikle belirtmektedir. Said Halim Paşa adı geçen eserinin "Reis-i Hükümet" bölümünde devlet başkanının millet tarafından seçilmesini, Meclis-i Mebûsân'ın milletin güzide kişilerinden teşekkül etmesini ve bu meclisin hükümetin çalışmalarını kontrol etmesini istemektedir. Paşa'ya göre devlet başkanı hem İslâm kanunlarına ve hemde millete karşı sorumludur. Milleti temsil eden kişilerin de devlet başkanına karşı sorumlu olması gerektiğini yazmaktadır.⁹⁴ Türkiye'de Cumhuriyet idaresi kurulmadan önce Paşa'nın bir çeşit cumhuriyete taraftar olduğu görülmektedir.

9- Mektupları

Daha önceki bölümde belirttiğimiz gibi Said Halim Paşa Malta'da sürgün iken Amerika Devlet Reisi Wilson, İngiltere Başbakanı Loyd George ve Fransız Başbakanı Monsieu Clemenceau'ya birer mektup göndermişti. Bu mektuplar, Eşref Sencer'in şehadetine göre her biri 38 sayfadır. Mektupların muhtevaları da aynıdır. Paşa, "Cemiyet-i Akvam"ı kurmakta olan bu devlet ileri gelenlerine Osmanlı Devleti'nin dünya üzerindeki misyonunu hatırlatarak ikazda bulunmaktadır.

Said Halim Paşa memlekete dönemediği için bu mektup-

lardan Türkçe olarak yazılanını Hüseyin Cahit'e yayınlaması için verdi.⁹⁵ Mektubun yayınlanıp yayınlanmadığını ve akibetinin ne olduğunu tesbit edemedik.

10- Hatıraları

Said Halim Paşa'nın siyasî hatıralarını kaleme aldığı anlaşılmaktadır. Paşa şehâdeti dolayısı ile hatıralarını tamamlamamıştır. Said Halim Paşa'nın hatıralarından bir kısmı Sebîlürreşâd mecmuasında "Türkiye'nin Harb-i Umûmiye İştirakindeki Sebebler" başlığı ile yayınlanmıştır.⁹⁶ Hatıralarının geri kalan kısmının ne olduğunu bilmiyoruz.

Paşa hatıralarında Osmanlı Devleti'nin harbe girişinin isabeti ve itilâf Devletleri'nin takındıkları tavır üzerinde durmaktadır. Ayrıca Said Halim Paşa Anadolu'da emperyalizme karşı verilen mücadeleyi takdirle karşılamaktadır.

İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Said Halim Paşa'nın "Buh-rân-ı Siyâsîmiz" adlı bir eserinin olduğunu yazıyorsa⁹⁷ da bunu tevsik edecek bir ibareye rastlamadık. Yalnız İbnülemin bunu "İslâmda Teşkilât-ı Siyâsiyye" isimli eserle karıştırmış olabilir. Zira Paşa'nın böyle bir eserinden bahsetmiyor. Sebîlürreşâd mecmuasının sahibi Eşref Edip Said Halim Paşa'yı en iyi tanıyanlardan birisidir. O böyle bir eserin varlığından bahsetmiyor.⁹⁸

Said Halim Paşa eserlerini Fransızca olarak kaleme aldı.⁹⁹ Paşa'nın "İslâmlaşmak" ve "İslâmda Teşkilât-ı Siyâsiyye" isimli eserlerini Mehmed Âkif tercüme etti. "Ta'assub-ı İslâmî ve Ma'nâ-yı Hakîkiyyesi" isimli eseri ise Tahir Hayrettin Paşa tarafından tercüme edildi. Diğer eserlerinin bir kısmını, Paşa'nın sadaret Şifre Kalemi Müdürü Mehmed Rauf Bey tercüme etmişti.¹⁰⁰ Mehmed Rauf Bey'in hangi eserleri tercüme ettiğini bilmiyoruz.

IV. BÖLÜMLE İLGİLİ DİPNOTLAR

- 1- Eşref Edib, "Âlem-i İslâm için pek büyük bir ziyâ", Sebîlürresâd, c.XIX, sayı 492, s.256.
- 2- B A, Sicill-i Ahvâl Defteri, Nr. 25, s.121.
- 3- Eşref Edib; aynı makale, Sebîlürresâd, c.XIX, sayı 492, s.258; aynı müellif, Mehmed Akif, s.120-121; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Son Sadrazamlar, c.IV, s.1913.
- 4- B A, Sicill-i Ahvâl Defteri, Nr.25, s.121.
- 5- Said Halim Paşa'ya verilen madalyalarla ilgili bilgi için bk. çalışmamızın I.-II. bölümleri.
- 6- B A, İrâde-Dâhiliye, Nr.85856; B A, İrâde-Taltîfât Dâiresi, Hazîne-i Evrâk Nr.333, İrâde-i Seniye 1303/c; B.A, Sicill-i Ahvâl Defteri, Nr.25, s.121; Sâlnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniyye 1325, s.186.
- 7- B A, İrâde-Dosya Tasnifi, Karton Nr. 5159; B A, Bâbiâlî Evrâk Odası, Nr.209379; B A, Sicill-i Ahvâl Defteri, Nr.25, s.121.
- 8- Takvîm-i Vekâyi', 30 Mayıs 1329, sayı 1490; Sebîlürresâd, c.X, sayı 249, 6 Haziran 1329, s.252.
- 9- D.I, Nr.45, s.69-70; Nr.48, s.74-75; Ahmed Bedevî Kuran, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyetinde İnkılâp Hareketleri, s.421.
- 10-İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c. IV, s.1894.
- 11-Mustafa Ragıp Esatlı, İttihat ve Terakki, s.246; Galip Vardar, İttihat ve Terakki İçinde Dönenler, s.83.
- 12-Ahmed Bedevî Kuran, aynı eser, s.676.
- 13-Eşref Edib, aynı makale, Sebîlürresâd, c.XIX, sayı 492, s.257; Celal Nuri'den naklen bk. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1927; Feroz Ahmad, İttihat ve Terakki, s.233.
- 14-Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi, c.III/I, s.161-162; Ahmed Bedevî Kuran, aynı eser, s.654.
- 15-Zafer Toprak, Türkiye'de "Millî İktisat" (1908-1918), s.86-93; Şerif Mardin, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İktisadî Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, c.II, fasikül 20, İstanbul 1985, s.632-634; Sina Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, s.279.

16-Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, c.I, s.445,446.

17-Samet Ağaoğlu, Babamın Arkadaşları, 2.baskı, s.123; 3.baskı, s.126; Ahmed Emin Yalman, Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, c.II, s.122; Mithat Şükrü Bleda, İmparatorluğun Çöküşü, s.131-132; Celâl Nuri'den naklen bk. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1927.

18-Ali Haydar Mithat, Hâtıralarım (1872-1946), s.255; Mithat Şükrü Bleda, aynı eser, s.83.

19-Ali Haydar Mithat, aynı eser, s.255; Celal Nuri'den naklen bk. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1927.

20-Ali Kemal'den naklen bk. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1915; Hüseyin Cahit Yalçın, Edebiyat Anıları, (yayına hazırlayan Rauf Mutluay), İstanbul 1975. s.96; aynı müellif, Siyasal Anılar, s.262; Mustafa Ragıp Esatlı, aynı eser, s.43.

21-Ali Haydar Mithat, aynı eser, s.255; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1931; Celâl Nuri'den naklen bk. aynı müellif, aynı eser, c.IV, s.1927; Mustafa Ragıp Esatlı, aynı eser, s.43; Mithat Cemal, Mehmet Akif, İstanbul 1939, s.294. Ahmed Emin Yalman, aynı eser, c.I, s.264; c.II, 121,122; Başmabeyinci Lütfi Bey, Osmanlı Sarayının Son Günleri, s.341; Mithat Şükrü Bleda, aynı eser, s.83; Talat Paşa, Talat Paşa'nın Gurbet Hatıraları, c.II, s.836; Feroz Ahmad, aynı eser, s.233; Cemal Kutay, Tarih Sohbetleri, Nr.8, s.142.

22-Ali Kemal ve İsmail Müştak'tan naklen bk. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1915,1923; Bezmi Nusret Kaygusuz, Bir Roman Gibi, s.119; Falih Rıfki Atay, Zeytindağı, s.21-23; Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğusu, s.224.

23-Feröz Ahmad, aynı eser, s.229.

24-Eşref Edib, aynı makale, Sebülürreşâd, c.XIX, sayı 492, s.257; Ahmed Emin Yalman, aynı eser, c.I, s.264; Ömer Kürkçüoğlu, Osmanlı Devletine Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918) s.74 n.21.

25-İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1929.

26-Eşref Edib, aynı makale, Sebülürreşâd, c.XIX, sayı 492, s.257.

27-Biz burada Said Halim Paşa'nın Fikirleri üzerinde dur-

mayacağız. İleride bir başka araştırma konusu olarak onun fikirleri üzerinde çalışmayı düşünüyoruz.

28-Eşref Edib, aynı makale, Sebîlürresâd, c.XIX, sayı 492, s.257; aynı müellif, Mehmed Âkif, s.126.

29-Said Halim Paşa'nın İslâmcılığı ile ilgili olarak bk. Peyami Safa, Türk İnkılâbı'na Bakışlar, Ankara 1981; Tarık Zafer Tunaya, İslâmcılık Cereyanı, İstanbul 1962; Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, 2.baskı, İstanbul 1979; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.III/4; Muhammed İkbâl, İslâm'ın Ruhü, (tercüme eden E.A.), İstanbul 1963; aynı müellif, İslâm'da Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu, (tercüme eden N.Ahmet Asrar), İstanbul 1984; Süleyman Hayri Bolay, Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi, 2.baskı İstanbul 1979; Sezai Karakoç, Mehmed Akif, 4.baskı, İstanbul 1979; "İslâmcılık Cereyanı" Fikir ve Sanatta Hareket, sayı 5(167), İstanbul 1979; Ercümen Kuran, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İslâm Düşüncesinin Gelişmesi", Türk Kültürü, sayı 203-204, Ankara 1979; Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul (t.y.); Çetin Özek, Devlet ve Din, İstanbul (t.y.); Kenan Akyüz, Modern Türk Edebiyatı'nın Ana Çizgileri, 4. baskı, b.y. ve b.t.y.; Orhan Türkdoğan Atatürk'te Millî Devlet Anlayışı, İstanbul 1981, aynı müellif, Millî Kültür Modernleşme ve İslâm, İstanbul 1983, aynı müellif, Sosyal Şiddet ve Türkiye Gerçeği, Ankara 1985; Şerif Mardin, "İslâmcılık", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, fasikül 61, İstanbul 1984; Taha Akyol, Tarihten Geleceğe, Ankara 1983.

30-Hüseyin Cahit Yalçın, Siyasal Anılar, s.205.

31-Eşref Edib, aynı makale, Sebîlürresâd, c.XIX, sayı 492, s.257; aynı müellif, Mehmed Akif, s.126; Celâl Nuri'den naklen bk. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1928.

32-Sâmiha Ayverdi, Boğaziçinde Tarih, 3.baskı, İstanbul 1976, s.243; Mustafa Ragıp Esatlı, Avrupa siyaset adamlarının bir çoğu Said Halim Paşa'nın dostları olduğu için, Avrupa sosyete hayatına rahat girebilecek durumda olduğunu belirtmektedir. Bir de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu yüzden kendisini Hâriciye Nezâretine getirmeyi uygun gördüğünü (bk. İttihat ve Terakki, s.43) yazmaktadır. Ali Haydar Mithat, Said Halim Paşa'nın "hür fikirli" bir kişi olduğunu (bk. Hâtıralarım 1872-1946, s. 255) ifade etmektedir.

33-Mim Kemal Öke, Siyonizm ve Filistin Sorunu (1880-1914), s. 121 n.76,122.

34-Bu yazının Türkçeye tercüme edilmiş metni için bk."Jön Türkler ve Masonlar", Yurttan Dünyadan Haber, sayı 3-4, İstanbul 1985, s.17-28.

35-"Jön Türkler ve Masonlar", Yurttan Dünyadan Haber, sayı 3-4, s.19.

36-"Jön Türkler ve Masonlar", Yurttan Dünyadan Haber, sayı 3-4, s.28.

37-Türkiye Yüksek Şurası, s.6,10,16,19; Hikmet Turat "Türkiye'de Masonluğun Kuruluşu", Mimar Sinan, sayı 14, s.28; Haydar Rifat, Farmasonluk, İstanbul 1934, s.207; ayrıca bk. Hikmet Tanyu, Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler, c.I, İstanbul 1976.

38-BA, Yıldız Evrâkı, Kısım Nr.31, Evrâk Nr.1635, Zarf Nr.65, Karton Nr.84; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.I, s.245; aynı müellif, "Abdülhamid-i Sâni'nin Notları", Türk Tarih Encümeni Mecmuası, Nr.31(90), s.64; Eşref Edib, "Abbas Halim Paşa" maddesi, İslâm-Türk Ansiklopedisi, c.II, Nr.55-56 s.18, aynı müellif Mehmed Âkif, s.235; Muharrem Giray, "Geçirdiğim Kara Günler", Yakın Tarihimiz, c.II, sayı 17, 21 Haziran 1962 İstanbul, s.111; Osman Ergin, Türk Maarif Tarihi, c.III, s.1261; Mahir İz, Yılların İzi, s.145; Ömer Kürkçüoğlu, aynı eser, s.74.

39-Eşref Edib, aynı makale, Sebîlürreşâd, c.XIX, sayı 492, s.256; F.H., "Said Halim Paşa Yalısında Bir Seccade", Türk Edebiyatı, sayı 132, s.23.

40-Muharrem Giray, "Geçirdiğim Kara Günler", Yakın Tarihimiz, c.II, sayı 17, s.111.

41-Eşref Edib, aynı makale, Sebîlürreşâd, c.XIX, sayı 492, s.256; Celâl Nuri'den naklen bk. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1928.

42-Bilâl N. Şimşir, Malta Sürgünleri, s.272.

43-Yusuf Akçura, Türkçülük, s.210.

44-Cemil Topuzlu, 80 Yıllık Hatıralarım, 2.baskı (baskıya hazırlayanlar, Hüsrev Hatemi-Aykut Kazancıgil), İstanbul 1982, s.38-39; Zeyneb-Kâmil Hastanesi 1860-1955, İstanbul 1955, s.16-17,24-25,30,51.

45-Eşref Edib, Sebîlürreşâd, c.XIX, sayı 492, s.256; aynı müellif, Mehmed Akif, s.234; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, s.1928, 1931 n.1; Cemal Kutay, Tarih Sohbetleri, Nr. 8, s.139; aynı müellif, Siyasî Sürgünler Adası Malta, s.54.

46-Cemal Kutay, Tarih Sohbetleri, Nr.8, s.139,149.

47-Ahmed Emin Yalman, aynı eser, c.II, s.121; Cemal Kutay, aynı eser, Nr.8, s.150,

48-İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1928.

49-Sırâtımüstakîm,c.IV, sayı 89, 6 Mayıs 1326,s.200;Mehmed [Said Halim Paşa], "Ta'assub-ı İslâmî ve Ma'nâ-yı Hakâkiyyesi", Sırâtımüstakîm, c.IV, sayı.90, 13 Mayıs 1326, s.208-213.

50-Mehmed [Said Halim Paşa], Ta'assub, İstanbul 1333; aynı müellif, aynı eser, 2.tab'ı, İstanbul 1333.

51-Prens Said Halim Paşa, "Ta'assub", Sebîlürreşâd, c.XV, sayı 388, 20 Rebî'ül âhir 1337-23 Kânûn-ı sâni 1335, s.414-418.

52-Said Halim Paşa, Buhrânlarımız, İstanbul s. 2-115.

53-Eşref Edib, aynı makale, Sebîlürreşâd, c.XIX, sayı 492, s.258.

54-Mehmed Said Halim Paşa , Mukallidliklerimiz, Dersa'âdet 1326; aynı müellif, aynı eser, İstanbul 1329.

55-Prens Said Halim Paşa, Buhrânlarımız, İstanbul 1338-1335, s.28-46.

56-Sebîlürreşâd, c.XVI, sayı 417-418, 1337; ayrıca bk. Mehmed [Said Halim Paşa], Meşrûtiyyet, Dersa'âdet 1329; Said Halim Paşa, Buhrânlarımız, s.1.

57-Said Halim Paşa, "Meşrûtiyyet'in te'sîrât ve netâyıcı", Sebîlürreşâd, c.XV, sayı 383, 15 Rebî'ül evvel 1337-19 Kânûn-ı evvel 1334, s.335-337; aynı müellif, "Kânûn-ı Esâsî'nin ahvâl-i ictimâ'iyeye ve mevki'-i siyâsîmizle adem-i te'lifi", Sebîlürreşâd, c.XV, sayı384, 22 Rebî'ül evvel 1337-26 Kânûn-ı evvel 1334 s.352-355.

58-Sebîlürreşâd, c.XVI, sayı 417-418, 29 Şaban 1337.

59-Said Halim Paşa, Buhrânlarımız, s.1-26.

60-Mehmed [Said Halim Paşa], Buhrân-ı İctimâ'îmiz, İstanbul 1332; aynı müellif, aynı eser, 2.tab'ı, İstanbul 1332.

61-Prens Mehmed Said Halim Paşa, "Buhrân-ı İctimâ'îmiz", Sebîlürreşâd, c.XV, sayı 374, 10 Muharrem 1337-17 Teşrîn-i evvel 1334, s.180-182; c.XV, sayı 375, 17 Muharrem 1337-24 Teşrîn-i evvel 1334, s.200-204; c.XV, sayı 376, 24 Muharrem 1337-31 Teş-

rîn-i evvel 1334, s.215-219.

62-"Dârülfünûn'da muhtelit tadrîsâtın akâmeti", Sebîlürresâd, c.XVI, sayı 406-407, s.154-155.

63-Sebîlürresâd, c.XVI, sayı 417-418.

64-Said Halim Paşa, Buhrânlarımız, s.64-101.

65-Mehmed [Said Halim Paşa], Buhrân-ı Fikrimiz, İstanbul 1333.

66-Said Halim Paşa, Buhrân-ı Fikrîmiz, 2.tab'ı, Dârülhilâfe 1337.

67-Prens Said Halim Paşa, "Buhrân-ı Fikrîmiz", Sebîlürresâd, c.XV, sayı 386, 6 Rebî'ül âhir 1337-9 Kânûn-ı sâni 1335, s.383-385; c.XV, sayı 387, 14 Rebî'ül âhir 1337-16 Kânûn-ı sâni 1335, s.398-400.

68-Said Halim Paşa, Buhrânlarımız, s.48-63.

69-Prens Said Halim Paşa, Fikir Buhranımız, (sadeleştiren ve bir ek yazan Hüseyin Rahmi Yananlı), İstanbul 1966.

70-Cemil Meriç, Umrandan Uygarlığa, İstanbul 1977, s.44-49, 347 n.10.

71-Mehmed [Said Halim Paşa], İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemiyye, İstanbul 1334.

72-Prens Mehmed Said Halim Paşa, "Akvâm-ı İslâmiyyenin Esbâb-ı İnhitâtı!" Sebîlürresâd, c.XV, sayı 369, 6 Zilhicce 1336-12 Eylül 1334, s.84; c.XV, sayı 370, 12 Zilhicce 1336-19 Eylül 1334, s.104-106; c.XV, sayı 371, 17 Zilhicce 1336-26 Eylül 1334, s.123-126.

73-Said Halim Paşa, Buhrânlarımız, s.116-144.

74-Said Halim Paşa, İslâm Dünyası Niçin İlerliyemiyor?, İstanbul 1962.

75-İsmail Kara "İslâm Dünyasının Gerileme Sebepleri", Fikir ve Sanatta Hareket, sayı 14(176), Nisan 1980, s.20-23

76-Prens Said Halim Paşa "İslâmlaşmak", Sebîlürresâd, c.XV, sayı 378, 8 Safer 1337-15 Teşrîn-i sâni 1334, s.255-257; c.XV, sayı 379, 16 Safer 1337-21 Teşrîn-i sâni 1334, s.272-273; c.XV, sayı 380, 23 Safer 1337-28 Teşrîn-i sâni 1334, s.288-293; c.XV, sayı 381, 30 Safer 1337-5 Kânûn-ı evvel 1334, s.303-305; ayrıca bu makalenin Sebîlürresâd mecmuasında yayınlanmaya başladığı tarih ile ilgili olarak bk. Gottharel Jacschke, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, c.I, s.4.

77-Prens Mehmed Said Halim Paşa, İslâmlaşmak, Dârülhilâ-

fe 1337; eserin 1919'da kitap olarak yayınlanması ile ilgili olarak bk. "İslâmlaşmak", Sebîlürresâd, c.XVI, sayı 402-403, 24 Cemâziyel âhir 1337-27 Mart 1335, s.128; Mehmed Akif, "İslâmlaşmak", Sebîlürresâd, c.XVI, sayı.404-405, 2 Receb 1337-3 Nisan 1335, s.132-133; "İslâmlaşmak", Sebîlürresâd, c.XVI, sayı. 417-418.

78-Said Halim Paşa, Buhrânlarımız, s.145-183.

79-Prens Said Halim Paşa, İslâmlaşmak, (sadeleştiren Hayri Bolay), İstanbul 1385-1965, İsmail Kara adı geçen yazarın Süleyman Hayri Bolay olduğunu belirtmektedir. Bk.İsmail Kara, "İslâmlaşmak", Fikir ve Sanatta Hareket, sayı.11-12, (173-174) s.20.

80-M.Ertuğrul Düzdağ, Türkiye'de İslâm ve Irkçılık Meselesi, İstanbul 1976, s.143-166; aynı müellif, aynı eser, 2.baskı, İstanbul 1978, s.143-166.

81-İsmail Kara, "İslâmlaşmak", Fikir ve Sanatta Hareket, sayı 11-12(173-174), Ocak-Şubat 1980, s.20-23.

82-Eşref Edib, Mehmed Akif, 2.Şab'ı, s.127; Mithat Cemal, aynı eser, s.125 n.4; Said Halim Paşa, İslâmlaşmak, (sadeleştiren Hayri Bolay), s.2; Fevziye Abdullah Tansel, Mehmed Akif Ersoy, 2.baskı, s.86.

83-Dr.Muhammed İkbâl, İslâmın Ruhu, s.35-36; aynı müellif, İslâm'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu, s.212-213.

84-Prens Said Halim Paşa, Buhrânlarımız, İstanbul 1338-1335; Niyazi Berkes bu eserin 1919'da İstanbul'da ikinci baskısının yapıldığından bahsediyor. (bk. Türkiye'de Çağdaşlaşma, 1.baskı, bibliyografya kısmı). Fakat biz bunu tesbit edemedik. Hilmi Ziya Ülken, Buhrânlarımız'ın "Mehmed" imzası ile çıktığını yazıyorsa da (bk.Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, s.197 n.177) bu doğru değildir. Ercümen Kuran, Buhrânlarımız adlı eserin 1922(1338)'deki baskısından bahsediyorsa da(bk."Türk Düşünce Tarihinde Arap kültürlü Aydın: Said Halim Paşa", Türk-Arap İlişkileri: Geçmişte Bugün ve Gelecekte I.Uluslararası Konferansı Bildirileri, s.23; "Osmanlı İmparatorluğunda İslâm Düşüncesinin Gelişmesi", Türk Kültürü, sayı 203-204, Eylül-Ekim 1979, s.280 n.14) bunun doğru olduğu kanaatinde değiliz. Zira külliyyâtın üzerindeki 1338 tarihi malî değil hicrîdir (bk.Said Halim Paşa, Buhrânlarımız, İstanbul 1338-1335).

85-Said Halim Paşa, Buhrânlarımız, (baskıya hazırlayan M.Ertuğrul Düzdağ), İstanbul 1973.

86-Prens Said Halim Paşa, Toplumsal Cözülme, (baskıya hazırlayan N.Ahmet Özalp), İstanbul 1983.

87-Ercümen Kuran, "Türk Düşünce Tarihinde Arap Kültürlü Aydın: Said Halim Paşa", Türk-Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte I.Uluslararası Konferansı Bildirileri; aynı müellif, "Osmanlı İmparatorluğunda İslâm Düşüncesinin Gelişmesi", Türk Kültürü, sayı 203-204, s.280(32) n.14.

88-İsmail Kara, "İslâmlaşmak", Fikir ve Sanatta Hareket, sayı 11-12(173-174), s.23 n.4.

89-Prince Said Halim, "Notes pour servir a`la Réforme de la Société Musulmane", Orient et Occident, Paris 1922.

90-Said Halim Paşa, "İslâm'da Teşkilât-ı Siyâsiyye", Sebîlürreşâd, (tercüme eden Mehmed Akif), c.XIX, sayı.493, 28 Cemâziyel âhir 1340-26 Şubat 1338 Ankara, s.264-265; c.XIX, sayı 494, 12 Receb 1340-11 Mart 1338, s.275-277; c.XX, sayı 495, 28 Receb 1340-27 Mart 1338, s.2-5; c.XX, sayı 496, 10 Şa'ban 1340-8 Nisan 1338, s.16-17; c.XX, sayı 498, 24 Şa'bah 1340-22 Nisan 1338, s.38-39; c.XX, sayı.500, 9 Ramazan 1340-6 Mayıs 1338, s.62-63; c.XX, sayı 501, 16 Ramazan 1340-13 Mayıs 1338, s.74-75.

91-Ercüment Kuran, "Osmanlı İmparatorluğunda İslâm Düşüncesinin Gelişmesi", Türk Kültürü, sayı 203-204, s.280(32) n.14.

92-Said Halim Paşa, Buhranlarımız, (baskıya hazırlayan M.Ertuğrul Düzdağ), s.21.

93-Said Halim Paşa, "Batı Toplumlari", (sadeleştiren Çetin Baydar), Fikir ve Sanatta Hareket, sayı 65, İstanbul Mayıs 1971, s.4-7.

94-Said Halim Paşa, "İslâm'da Teşkilat-ı Siyâsiyye", Sebîlürreşâd, c.XX, sayı 500, 9 Ramazan 1340-6 Mayıs 1338, s.62.

95-Cemal Kutay, "Sait Halim Paşa'nın Malta'dan Başkan Vilson, Loyd Corc ve Klemansoy'a uyarma mektuplari", Tarih Sohbetleri, Nr.8, s.164,165.

96-Said Halim Paşa, "Türkiye'nin Harb-i Umûmiye İştirakindeki Sebebler", Sebîlürreşâd, c.XX, sayı.507, 4 Zilka'de 1340-29 Haziran 1338 Ankara, s.149-154.

97-İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1913.

98-Eşref Edib, "Aleml-i İslâm için pek büyük bir ziyâ" Sebîlürreşâd, c.XIX, sayı.492, s.257-258.

99-Eşref Edib, aynı makale, Sebilürreşâd, c.XIX, sayı 492, s.258, aynı müellif, Mehmed Akif, s.126-127.

100-İbnülemin Mahmut Kemal İnal, aynı eser, c.IV, s.1913; aynı müellif, Son Asır Türk Şairleri, cüz VIII, İstanbul 1970, s.1446,1447.

SONUÇ

Bu çalışmada hayatı ele alınan Said Halim Paşa, siyasî ve fikrî aksiyonuyla ikinci Meşrutiyet sonrası Türk siyasî ve düşünce tarihinin önemli bir simasıdır. Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın torunudur. 1864'te Kahire'de doğdu. Bilâhare babası Halim Paşa ile birlikte İstanbul'a geldi. İlk öğrenimini burada tamamladı. Yüksek tahsîlini ise İsviçre Üniversitesi'nde yaptı. Yabancı dil olarak Fransızca, İngilizce, Arapça ve Farsça'yı iyi biliyordu. İsviçre'de öğrenim yaptığı, Avrupa'nın bir çok yerinde kaldığı ve iyi yabancı dil bildiğinden Doğu ve Batı medeniyet ve kültürlerini yakından tanıyordu.

Said Halim Paşa, tahsîlini tamamlayıp İstanbul'a döndükten sonra II. Abdülhamid tarafından 1888'de kendisine paşalık rütbesi verildi. Paşalık rütbesini almasının akabinde ilk görevi olan Şûrâ-yı Devlet a'zâlığına başladı. Görevindeki başarısından dolayı Rûmeli beylerbeyliği pâyesine yükseltildi. Jön Türklerle ilişkisi olduğu ileri sürülerek 1903'den sonra İstanbul dışına çıkarıldı. Said Halim Paşa İstanbul dışına çıkarıldıktan sonra Mısır'a ve oradan da Avrupa'ya geçti. 1906 Nisan'ının sonlarında "Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti"nin müfettişliğine getirildi. II. Meşrutiyet'in ilânından sonra İstanbul'a döndü.

İstanbul'a dönen Said Halim Paşa 1908 belediye seçimlerinde İttihat ve Terakki listesinden Yeniköy Belediye Dairesi başkanı seçildi. Daha sonra Â'yân a'zâlığına getirildi. Paşa 1909'da Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye'nin yönetim kuruluna seçildi. 1912'de Şûrâ-yı Devlet reisliğine getirildi. Aynı yıl içinde yapılan İttihat ve Terakki kongresinde Cemiyetin umumî katipliğine seçildi. Mahmud Şevket Paşa Kabinesi'nde Hâriciye Nezâretine getirildi. 11 Haziran 1913'de Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesi üzerine kendisine vezirlik rütbesi verilerek sadâret kaymakamlığına ta'yîn edildi. Bir gün sonra sadâret kendisine tevcih edildi. Paşa Hâriciye Nezâretini de üzerine alarak hükümetini kurdu.

1913'de yapılan İttihat ve Terakki kongresinde Said Halim Paşa'nın başkanlığa getirildiğini görüyoruz. Aynı cemiyetin 1916'da yapılan kongresinde de Paşa ikinci defa cemiyetin başkanlığına getirildi. Said Halim Paşa 24 Ekim 1915'de Hâriciye Nâzırlığından, 4 Şubat 1917'de de sadrazamlıktan istifa etti. Mondros Mütârekesi'nden sonra harp sorumlusu olarak Dîvân-ı Âliye verildi. 10 Mart 1919'da tevkîf edildi ve Dîvân-ı Harb-i Örfî'de yargılandı. 28 Mayıs 1919'da, önce Mondros'a bilâhare oradan da Malta'ya sürüldü. 29 Nisan 1921'de Malta'dan serbest bırakılan Said Halim Paşa, İstanbul'a kabul edilmeyeceği kendisine bildirilmesi üzerine Roma'ya yerleşti. 6 Aralık 1921'de Roma'da bir Ermeni komitacı tarafından öldürüldü.

Said Halim Paşa dürüst, cesur, kibar ve nazik bir devlet adamı idi. O İttihat ve Terakki'nin en uzun süre başta kalan sadrazamıdır. Bunda onun geniş kültürü, şahsiyeti ve özellikle millî bir siyaset izlemesinin etkili olduğunu görmemek zordur. Zira o en bunalımlı dönemde görev yapmıştır.

II. Abdülhamid döneminde yurt dışına çıkarılacağı sırada, İngiliz ve Fransız elçilerinin kendi himayelerinde ülkeyi terketme tekliflerini reddetti. Yine Osmanlı Devleti'nin ve müttefiklerinin yenildiğinin anlaşıldığı günlerde VI. Mehmed memleketi terketmesini telkin etmişse de Paşa bunu kabul etmedi.¹ Görüldüğü gibi millî gururun rencide edilmesine asla müsaade etmiyordu.

Said Halim Paşa'nın 1913'de Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye'nin başkanlığına seçilmesi² ve yerli malının üretimini ve tüketimini yaymak gayesi ile kurulan İstihlâk-ı Millî Cemiyeti'ne üye olması³ onun halkla bütünleştiğinin güzel bir numunesidir. Paşa'nın devlet başkanının halk tarafından seçilmesini İslâm kanunlarına ve millete karşı sorumlu olmasını istemesi⁴ onun halkçı olduğunun bir delilidir.

Said Halim Paşa, iyi bir devlet adamı olduğu gibi aynı

zamanda büyük bir mütefekkindir. O yaşadığı çağın ve cemiyetin meseleleri üzerine eğildi ve bunlar için çözüm yolları gösterdi. Batı medeniyet ve sosyal hayatını yakından kavramış olmasına rağmen kendi kültür ve medeniyetine, özellikle Türk Milletine yabancı değildi. Daha doğrusu kendi değerlerine bağlı aydın bir fikir ve devlet adamı idi.

II. Abdülhamid'in idaresini beğenmemesine rağmen, yabancılardan tercüme yoluyla alınan Meşrutiyet Anayasası'na siyasî ve içtimâ'î yapımıza uymadığı için karşı idi.⁵ Daha doğrusu Paşa, milletin kendi ihtiyaçlarından doğmayan ve sosyal yapısına göre düzenlenmeyen ithal müesseselere karşıdır.⁶

Paşa Türkiye'de Cumhuriyet idaresi kurulmadan önce böyle bir sistemden yanaydı. Bu idarenin İslâmın bir gereği olduğunu da söylüyordu. O İslâmcılık hareketinin hem siyaset hem de düşünce alanında lideri idi. Yine o düşüncesinin tabii bir sonucu olarak Anadolu'da emperyalizme karşı verilen Millî Kurtuluş Mücadelesi'nin sonradan değil ta başından beri gerçek bir savunucusu idi. Paşa başkasının kafası ile düşünmeyen, kendisine mahsus bir düşünce tarzı olan bir fikir adamıdır.

Said Halim Paşa'nın fikirleri, çöküş devrinin kargaşası arasında anlaşılammıştır. Onun gibi bir aydının değeri bugün geç kalınmış olsa da daha iyi anlaşılması gerekir. Çağın meselelerine getirdiği çözümler hala geçerliliğini devam ettirmektedir.

SONUÇ İLE İLGİLİ DİPNOTLAR

1-Cemal Kutay, Sohbetler, Nr.16, s.76; aynı müellif, Tarih Sohbetleri, Nr.8, s.144-145.

2-Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye Sâlnâmesi, s.152.

3-Tarık Zafer Turaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, c.I, s.445-446.

4-Said Halim Paşa, "İslâm'da Teşkilât-ı Siyâsiyye" Sebîlürreşâd, c.XX, sayı.500, 9 Ramazan 1340-6 Mayıs 1338, s.62.

5-Said Halim Paşa, "Kânûn-ı Esâsî'nin ahvâl-i ictimâ'iyeye ve mevki'-i siyâsimizle adem-i te'lifi", Sebîlürreşâd, c.XV, sayı.384, s.354,355; aynı müellif, Buhrânlarımız, s.21,23.

6-Said Halim Paşa, aynı eser, s.33-34.

BİBLİYOGRAFYA

A- VESİKALAR

I- Başbakanlık Arşivi

1- Sicill-i Ahvâl Defteri, Nr.25.

2- Yıldız Evrâkı

a) Kısım İ, Evrâk Nr. 156/21, Zarf Nr. 156, Karton Nr.3

b) Kısım Nr.8, Evrâk.Nr. 1063, Zarf Nr. 77, Karton Nr. 3; aynı kısım, Evrâk Nr. 1842, Zarf Nr. 77, Karton Nr. 3.

c) Kısım Nr. 9, Evrâk Nr. 1075, Zarf Nr. 72, Karton Nr. 4; aynı kısım, Evrâk Nr. 1122, Zarf Nr. 72, Karton Nr. 4; aynı kısım, Evrâk Nr. 2003, Zarf Nr. 72, Karton Nr. 4; aynı kısım, Evrâk Nr. 2610, Zarf Nr. 72, Karton Nr. 4.

d) Kısım Nr. 31, Evrâk Nr. 1231, Zarf Nr. 65, Karton Nr. 84; aynı kısım, Evrâk Nr. 1401, Zarf Nr. 65, Karton Nr. 84; aynı kısım, Evrâk Nr. 1422, Zarf Nr. 65, Karton Nr. 84; aynı kısım, Evrâk Nr. 1635, Zarf Nr. 65, Karton Nr. 84.

e) Kısım Nr. 36, Evrâk Nr. 36, Zarf Nr. 141, Karton Nr. 13

3- İrâde-Dâhiliye, Belge Nr. 84856, 85010, 87781, 99867.

4- İrâde-Taltîfât Dâiresi, Hazîne-i Evrâk Nr. 97, İrâde-i Seniyye Nr. 941; Hazîne-i Evrâk Nr. 333, İrâde-i Seniyye Nr. 1303/a-c.

5- Bâbiâli Evrâk Odası, Belge Nr.259105, 209379.

6- İrâde-Dosya Tasnifi, Karton Nr. 4, Evrâk Nr. 2428; Karton Nr. 4, Evrâk Nr. 2604; Karton Nr. 4, Evrâk Nr. 760; Karton Nr. 4, Evrâk Nr. 2628; Karton Nr. 5, Evrâk Nr. 5157; Karton Nr. 5, Evrâk Nr. 5159.

7- Meclis-i Vükelâ Mazbataları, c. 178-205,214

II- İttihad ve Terakki Cemiyeti Merkezinin 1906-1907 Senelerinin Muhaberat Kopyası, Taksim Atatürk Kitaplığı (İ.Belediye Kütüphanesi), Belediye Yazma, O.30. (25 Mart 1906-10 Teşrin-i sâni 1907).

III- İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin 15 Teşrin-i sâni 1907-28 Mart 1908 Senelerine Ait Muhaberatının Kayıt Defteri, Türk

Tarih Kurumu Yazmaları, No.130.

B- HATIRALAR

Adivar, Halide Edib, Türk'ün Ateşle İmtihanı, 7.baskı, İstanbul 1983.

Ağaoğlu, Samet, Babamın Arkadaşları, 2.baskı, İstanbul (t.y);
3.baskı, İstanbul 1969.

Ahmed Niyazi, Hatırat-ı Niyazi yahut Tarihçe-i Kebir-i Osmanîden Bir Sahife, İstanbul 1326.

Ahmet Rıza, "İlk Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey'in Hatıraları", Cumhuriyet, (yayına hazırlayan Haluk Y. Şehsuvaroğlu), 26 Ocak-19 Şubat 1950.

Akgöl, Eyup Sabri, "Osmanlı'nın Son On Yılı", Tercüman, (yayına hazırlayan Cemal Kutay), 17 Eylül 1984-31 Ekim 1984.

Armstrong, Haron, Türkiye Nasıl Doğdu, (tercüme eden Ömer Rıza Doğrul), İstanbul 1928.

[Atatürk], Gazi Mustafa Kemal, Nutuk, Ankara 1927.

Atay, Falih Rifkî, Çankaya, c.I, İstanbul 1958; Zeytindağı, İstanbul 1981; Atatürk'ün Anıları(1917-1919), (sadeleştiren İsmet Bozdağ), Ankara 1982.

Ayaşlı, Münevver, Dersaâdet, İstanbul 1975.

Aydar, Orhan, "Birinci Dünya Harbinde Çöl'den Hatıralar", Tarih Konuşuyor, c.VII, sayı 46, Kasım 1967.

Bayar, Celâl, Ben de Yazdım (Millî Mücadele'ye Gidis), c.I, III,IV,V, İstanbul 1967, 1966, 1967, 1967.

Bleda, Mithat Şükrü, İmparatorluğun Çöküşü, İstanbul 1979.

[Bülkat], Esat Paşa, Çanakkale Anıları, (yayına hazırlayan İhsan İlgar), İstanbul 1975.

Cebesoy, Ali Fuat, Millî Mücadele Hâtıraları, İstanbul 1953.

Cemal Paşa, Hatıralar, (tamamlayan ve tertipleyen Behcet Cemal), İstanbul 1959.

Cemâleddin Efendi(Şeyhülislâm), Hâtırat-ı Siyâsiye, Dersa'âdet 1336.

Ebüzziya Tevfik, Yeni Osmanlılar Tarihi, (yayına hazırlayan Ziyad Ebüzziya), c.I-III, İstanbul 1973-1974.

Emre, Ahmet Cevat, İki Neslin Tarihi, İstanbul 1960.

[Erden], Ali Fuad, Paris'ten Tih Sahrasına, 1.baskı, İstanbul 1336; 2.baskı, Ankara 1949.

- Ertürk, Hüsameddin, İki Devrin Perde Arkası, (yayına hazırlayan Samih Nafiz Tansu), İstanbul 1964.
- Giray, Muharrem, "Geçirdiğim Kara Günler", Yakın Tarihimiz, c.II, sayı 17, 21 Haziran 1962.
- Guze, Büyük Harb'de Kafkas Cephesindeki Muharebeler, (tercüme eden Hakkı), İstanbul 1931.
- Güçüyener, Şükrü Fuad, Sinâ Çölünde Türk Ordusu, 7.baskı İstanbul (t.y.).
- Günday, A.Faik Hürşit, Hayat ve Hatıratım, c.I, İstanbul 1960
- Himmetoğlu, Hüsnü, Kurtuluş Savaşında İstanbul ve Yardımları, c.I-II, İstanbul 1975.
- İdikut, İhsan, Türk Lavrensleri, İstanbul 1953.
- İhsan Paşa, I.Cihan Savaşı ve Sarıkamış-Sibiryada Esarettten Kaçış, (yayına hazırlayan Necdet Öklem), İzmir 1985.
- İlmen, Süreyya [General], Zavallı Serbest Fırka, İstanbul 1951.
- İnönü, İsmet, Hatıralarım, c.I, Ankara 1985.
- İz, Mahir, Yılların İzi, İstanbul 1975.
- Kandemir, Feridun, Peygamberimizin Gölgesinde Son Türkler, İstanbul 1974.
- Kansu, Mazhar Müfit, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, c.I, Ankara 1966.
- Karabekir, Kazım, Cihan Harbinin Neden Girdik, Nasıl Girdik, Nasıl İdare Ettik, İstanbul 1937; Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu, İstanbul 1939; İstiklâl Harbimiz, 2.baskı, İstanbul 1969; İstiklâl Harbinin Esasları, İstanbul 1981.
- Karay, Refik Halid, Minelbab İlelmihrab, İstanbul 1964.
- Kaygusuz, Bezmi Nusret, Bir Roman Gibi, İzmir 1955.
- Kıncıman, Naci Kâşif, Medine Müdafaası, 2.baskı, İstanbul 1976.
- [Kut], Halil Paşa, İttihat ve Terakki'den Cumhuriyete-Bitmeyen Savaş, İstanbul 1972.
- Kutay, Cemal, "Prens Elâ'nın Hâtıra Defteri", Sohbetler, sayı 1-16, İstanbul 1968-1970.
- Lütfi Simavî, Sultan Mehmed Resâd Nân'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim, İstanbul 1340; aynı eser Şemseddin Kutlu tarafından sadeleştirilerek "Osmanlı Sarayı'nın

- Son Günleri" adı ile neşredildi. İstanbul (t.y.).
- Lermioğlu, Osman Nuri, Halkın İstemediği İnkılâp-Mesrutiyet, İstanbul 1976.
- Mahmud Muhtar [Paşa], Mâziye Bir Nazar, İstanbul 1341; Balkan Harbi, (yayına hazırlayan M.Ziyaettin Engin), İstanbul 1979.
- Mehmet Cavit, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları", Tanin, 3 Ağustos 1943-22 Aralık 1946.
- Menteşe, Halil, "Halil Mentêşe'nin Hatıraları", Cumhuriyet, 13 Ekim-11 Aralık 1946.
- Mithat, Ali Haydar, Hâtıralarım (1872-1946), İstanbul 1946.
- Nur, Rıza (Dr.), Hayat ve Hatıratım, c.II, İstanbul 1968.
- Okyar, Fethi, Üç Devirde Bir Adam, (yayına hazırlayan Cemal Kutay), İstanbul 1980.
- Orbay, Rauf, "Rauf Orbay'ın Hatıraları", Yakın Tarihimiz, c.I-III, 1962.
- Öge, Ali Rıza, Meşrutiyetten Cumhuriyete Bir Polis Sefinin Gerçek Anıları, Bursa 1982.
- Rüştü, "Büyük Harpte Baku Yollarında 5. Kafkas Fırkası", Askeri Mecmua, sayı 34, Ankara Haziran 1934.
- Rey, Ahmet Reşat, Gördüklerimiz-Yaptıklarımız (Canlı Tarihler), İstanbul 1945.
- Sâbis, Ali İhsan, Harb Hatıralarım, c.I, İstanbul 1943; c.II, V, Ankara 1951.
- Said Halim Paşa, "Türkiye'nin Harb-i Umûmî'ye İştirâkindeki Sebebler", Sebîlürreşâd, c.XX, sayı 507, Ankara 4 Zika'de 1340-29 Haziran 1338.
- Sertel, M. Zekeriyâ, Hatırladıklarım (1905-1950) İstanbul 1968.
- Söylemezoğlu, Galip Kemalî, Yok Edilmek İstenen Millet, İstanbul 1957.
- Şerif Abdullah, "Kral Şerif Abdullah'ın Hatıraları", Hayat Tarih Mecmuası, c.II, sayı 4-11, İstanbul 1970.
- Tahsin Paşa, Abdülhamit Yıldız Hatıraları, İstanbul 1931.
- Talat Paşa, Talât Paşa'nın Hatıraları, (yayınlayan Enver Bolayır), İstanbul 1946; Talat Paşa'nın Gurbet Hatıraları, (yayına hazırlayan Cemal Kutay), c.I-III, 2.baskı, İstanbul 1983.

Topuzlu, Cemil (Dr.), 80 Yıllık Hatıralarım, 1.baskı, İstanbul 1951; 2.baskı,(baskıya hazırlayanlar Hüsrev Hatemi-Aykut Kazancıgil), İstanbul 1982.

Türkgeldi, Ali Fuad, Görüp İstittiklerim, 2. baskı, Ankara 1951.

Uşaklıgil, Halid Ziya, Saray ve Ötesi, İstanbul 1981.

Vardar, Galip, İttihād ve Terakki İçinde Dönenler,(yayına hazırlayan Samih Mafiz Tansu), İstanbul 1960.

Yalçın, Hüseyin Cahit, Edebiyat Anıları,(baskıya hazırlayan Rauf Mutluay), İstanbul 1975; Siyasal Anılar,(yayına hazırlayan Rauf Mutluay), İstanbul 1976.

Yalman, Ahmed Emin, Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, c.I-II, İstanbul 1970.

C- İNCELEMELER

Abalıoğlu , Yunus Nadi, Ankara'nın İlk Günleri, İstanbul 1955.

Abdurrahman Şeref, Harbi Hazırın Menşe'i, İstanbul 1335.

Ahmad, Feroz, İttihat ve Terakki(1908-1914), 1.baskı,(tercüme eden Nuran Ülken), İstanbul 1971; 2.baskı(tercüme eden Nuran Yavuz), İstanbul 1984.

Akçura, Yusuf, Türkçülük, (sadeleştiren Sakin Öner), İstanbul 1978.

Akgün, Seçil, General Harbord'un Anadolu Güzisi ve (Ermeni Meselesi'ne Dair) Raporu, İstanbul 1981.

Akşin, Sina, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, İstanbul 1980; İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, İstanbul 1983.

Akyol, Taha, Tarihten Geleceğe, Ankara 1983.

Akyüz, Kenan, Modern Türk Edebiyatı'nın Ana Çizgileri, c.I, 4.baskı,(baskı yeri ve baskı tarihi yok).

Aliye Dîvân-ı Harb-i Örfisinde Tetkik Olunan Mesele-i Siyasîye Hakkında İzahat, İstanbul 1332,(4.Orduşyu Hümayun tarafından yayınlanmıştır).

Altundağ, Şinâsî, Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı (Mısır Meselesi 1831-1841), I.kısım, Ankara 1945.

Armaoğlu, Fahir, Siyasî Tarih (1789-1960), Ankara 1964; 20. Yüzyıl Siyasî Tarihi(1914-1980), Ankara 1983.

Asaf Muammer, Harb ve Mesulleri, İstanbul 1334.

- [Atatürk], Gazî Mustafa Kemâl, Nutuk Muhteviyâtına A'id Ve-
sâik, Ankara 1927.
- Avcıoğlu, Doğan, Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın) 2.bas-
kısı, Ankara 1969.
- Avram Galanti, Türkler ve Yahudiler, İstanbul 1928.
- Aydemir, Şevket Süreya, Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa,
c.II, 3.baskı; İstanbul 1981.
- Aydın, M.Âkif, İslâm-Osmanlı Aile Hukuku, İstanbul 1985.
- Ayverdi, Sâmiha, Boğaziçindé Tarih, 3.baskı, İstanbul 1976;
Türk Târihinde Osmanlı Asırları, c.III, İstanbul
1976.
- Bardakçı, İlhan, Bir İmparatorluğun Yağması (Balkan Bozgunu
ve I.Dünya Harbi), Ankara (t.y.); İmparatorluğa Ve-
da, İstanbul 1985.
- Baykal, Bekir Sıtkı, Tarih Terimleri Sözlüğü, 2.baskı, Anka-
ra 1981.
- Bayur, Hilmi Kâmil, Sadrâzam Kâmil Paşa-Siyasî Hayatı, Anka-
ra 1954.
- Bayur, Yusuf Hikmet, Atatürk Hayatı ve Eserleri, Ankara 1970;
Türkiye Devleti'nin Dış Siyaseti, Ankara 1973; Türk
İnkılâbı Tarihi, c.I/1-I/2, 3.baskı; c.II/1-III/4,
2.baskı, Ankara 1983.
- Belen, Fahri, 20nci Yüzlülda Osmanlı Devleti, İstanbul 1973.
- Berkes, Niyazi, Türkiye'de Çağdaşlaşma, 1.baskı, Ankara 1973;
son baskı, İstanbul (t.y.).
- Bıyakoğlu, Tefvik, Trakya'da Milli Mücadele, c.I. Ankara
1955; Atatürk Anadolu'da (1919-1921), 2.baskı, (y.y.)
1981.
- Bilgegil, Kaya, Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerine
Araştırmalar (Yeni Osmanlılar), c.I, Ankara 1976;
Ziyâ Paşa Üzerine Bir Araştırma, c.I, 2.baskı, Anka-
ra 1979.
- Bolay, Süleyman Hayri, Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün
Mücadelesi, 2.baskı, İstanbul 1979.
- Borak, Sadi, Öyküleriyle Atatürk'ün Özel Mektupları, İstan-
bul 1980.
- Bourgeois, Willy, Lavrence, (tercüme eden Nusret Kuruoğlu),
İstanbul 1967.

- Burçak, Rifkî Salim, Türk-Rus-İngiliz Münasebetleri (1791-1941), İstanbul 1946.
- Çakmak, Fevzi, Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri, Ankara 1936.
- Çavdar, Tevfik, Talât Paşa (Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü), Ankara 1984.
- Danişmend, İsmail Hakkı, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, c.IV, 2.baskı, İstanbul 1972; c.V, 1.baskı, İstanbul 1971.
- Dede, Abdürrahim, Balkanlar'da Türk İstiklâl Hareketleri, İstanbul 1978.
- [Dirimtekin], Dukakinzade Feridun, Büyük Harb-Türk Cephesi, Yıldız [İstanbul] 1926.
- Documents, c.I-II, Ankara 1982-1983.
- Driault, Edovard, Şark Meselesi, (tercüme eden Nafiz), İstanbul 1328.
- Dursun, Ahmet Haluk, Ermeni Terörünün Kaynakları, İstanbul 1982.
- Dursunoğlu, Cevat, Millî Mücadele'de Erzurum, Ankara 1946.
- Düzdağ, M.Ertuğrul, Türkiye'de İslâm ve Irkçılık Meselesi, 1.baskı, İstanbul 1976; 2.baskı, İstanbul 1978.
- Earle, Edward Mead, Bağdad Demiryolu Savaşı, (tercüme eden Kasım Yargıcı), İstanbul 1972.
- Ebcioğlu, Hikmet Münir, Kendi Yazıları ile Refik Halid, İstanbul (t.y.).
- Ege, Nezahet Nurettin, Prens Sabahattin-Hayatı ve İlmî Müdafaa-ları, İstanbul 1977.
- Engelhard, Ed., Türkiye ve Tanzimat, (tercüme eden Ali Reşâd), İstanbul 1328.
- Emil, Birol, Mizancı Murad Bey Hayatı ve Eserleri, İstanbul 1979.
- Ergin, Osman, Balıkesirli Abdülaziz Mecdi Tolun-Hayatı ve Şahsiyeti, İstanbul 1942; Türkiye Maarif Tarihi, c.I-V, İstanbul 1977.
- Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi-İ'lân-ı Meşrûtiyyet'den Evvel ve Sonra, İstanbul 1332; Latin harflerine çevrilmiş baskısı, (çeviren F.Erdoğan Cengiz), Ankara 1983.

- Erim, Nihat, Devletler Arası, Hukuku ve Siyâsî Tarih Metinleri, c.I. Ankara 1953.
- Erol, Milne, Osmanlı İmparatorluğu'nun Amerika Büyük Elçisi A.Rüstem Bey, Ankara 1973.
- Esatlı, Mustafa Ragıp, İttihat ve Terakki, İstanbul 1975.
- Eşref Edib, bk. Fergan.
- [Fergan], Eşref Edib, Mehmed Âkîf, 2.tab'ı, İstanbul 1380-1960.
- Gazigiray, Alper, bk. Dursun, Ahmet Haluk.
- Gelincik, Babia, Said Halim Paşa, İstanbul 1973.
- Graves, Plilip P., Briton and Turk, Hutchinsön CO.(Publishers) LTD., London and Melboure, 1941.
- Goloğlu, Mahmut, Sivas Kongresi, Ankara 1969.
- Gökbilgin, M.Tayyib, Millî Mücadele Başlarken, c.I, Ankara 1959.
- Göztepe, Tarık Mümtaz, Vahideddin Mütareke Gayyasında, İstanbul 1969.
- Güngör, Erol, Türk Kültürü ve Milliyetçilik, 4.baskı, İstanbul 1980. Dünden Bugünden Tarih-Kültür-Milliyetçilik, Ankara 1982.
- Gürün, Kâmuran, Ermeni Dosyası, 2.baskı, Ankara 1983.
- Hafız Hakkı Paşa, Bozgun, (baskıya hazırlayan Tercüman 1001 Temel Eser İlim Heyeti), İstanbul (t.y.)
- Hanioğlu, M.Şükrü, Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi, İstanbul (t.y.)
- Harb-i Umumî Tenkidatı, (tercüme eden Mehmed Nihat), İstanbul 1339.
- Harp Kabinelerinin İsticvabı, İstanbul 1933.
- Haydar Rifat, Farmasonluk, İstanbul 1934.
- Hocaoğlu, Mehmed, Arsiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mazâlimi ve Ermeniler, İstanbul 1976.
- Ilgar, İhsan, Çanakkale Savaşları 1915, Ankara 1982.
- İkbal, Muhammed, İslâmın Ruhu, (tercüme eden E.A.) İstanbul 1963; İslâmda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu, (tercüme eden N.Ahmet Asrar), İstanbul 1984.
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, Son Asır Türk Sairleri, c.III-IV, İstanbul 1970; Son Sadrazamlar, c.I-IV, 3.baskı İstanbul 1982.
- İslâm Ahâlinin Dücâr Oldıkları Mezâlim Hakkında Vesâike Müs-

- tenid Malûmât, 2.baskı, (Millî Congre tarafından yayınlanmıştır), İstanbul 1919.
- "İttihâd Rü'esâsı'nın Muhâkemesi", İkdâm, 13 Mayıs 1919...
- Jackh, Ernest, Yükselen Hilâl, (tercüme eden Perihan Kuturman), İstanbul 1946.
- Jaeschke, Gotthard, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, c.I, Ankara 1970; Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri, (tercüme eden Cemal Köprülü), Ankara 1971.
- Karadağ, Raif, Petrol Fırtınası, 3.baskı, İstanbul 1979.
- Karakoç, Sezai, Mehmed Âkif, 4.baskı, İstanbul 1979.
- Karal, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, c.V,VII, 5.baskı, 2.baskı, Ankara 1983, 1977.
- Kaynar, Reşat, Mustafa Resit Paşa ve Tanzimat, 2.baskı, Ankara 1985.
- Kırzioğlu, M.Fahrettin, Ziya Gökalp-Malta Konferansları, Ankara 1977.
- Kinross, Lord, Atatürk-Bir Milletten Yeniden Doğuşu, (tercüme eden Necdet Sander), 9.baskı, İstanbul 1984.
- Kocabaş, Süleyman, Hindistan Yolu ve Petrol Ürününe Yapılanlar Türkiye ve İngiltere, İstanbul 1985.
- Kodaman, Bayram, Sark Meselesi Işığında Sultan II.Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası, İstanbul 1983.
- Knightley, Philip-Simpson, Colin, Lavrens'in Gizli Hayatı, (tercüme eden Cüneyd Emiroğlu), İstanbul 1978.
- Kraybls, Nikerled, Rusya'nın Sark Siyaseti ve Vilâyât-ı Şarkıya Meselesi, (tercüme eden Habil Adem), Dersa'âdet 1332.
- [Kuntay], Miñhat Cemal, Mehmet Âkif, İstanbul 1939; Namık Kemal, c.I-III, İstanbul 1944-1957.
- Kuran, Ahmed Bedevî, İnkılâp Tarihimiz ve "Jön Türkler", İstanbul 1945; İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki, İstanbul 1948; Osmanlı İmparatorluğunda ve Türkiye Cumhuriyetinde İnkılâp Hareketleri, İstanbul 1959.
- Kurat, Aktes Nimet, Türkiye ve Rusya, Ankara 1970.
- Kurdakul, Necdet, Osmanlı İmparatorluğundan Ortadoğu'ya "Belgelerle Sark Meselesi", İstanbul 1976.
- Kutay, Cemal, 1913'de Garbî Tarakya'da İlk Türk Cumhuriyeti,

- İstanbul 1962; Birinci Dünya Harbinde Teşkilât-ı Mahsusa ve Hayber'de Türk Cengi, İstanbul 1962; Necid Çöllerinde Mehmed Akif, İstanbul 1963; Prens Sabahattin Bey-Sultan II.Abdülhamid-İttihad ve Terakki, İstanbul 1964; Ana-Vatan'da Son Beş Osmanlı Türk'ü, 2.baskı, İstanbul 1964; Lavrens'e Karşı Kuşçubaşı ve Özel Örgütün Kuruluşu, İstanbul 1978; Siyasî Sürgünler Adası Malta, İstanbul 1978; Uç Paşalar Kavgası, İstanbul 1978; Türk Millî Mücadelesinde Amerika, İstanbul 1979.
- Kürkçüoğlu, Ömer, Osmanlı Devletine Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918), Ankara 1982.
- Lewis, Bernard, Modern Türkiye'nin Doğusu, (tercüme eden Metin Kıratlı), Ankara 1970.
- Luxsemburg, Rosa bk. Rathmann, Lothar.
- Mardin, Şerif, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908, 2.baskı, İstanbul 1983.
- Mehmed Emin, Harb-i Umumide Osmanlı Cebheleri Vekayi'i İstanbul 1338.
- Melek, Kemal, Doğu Sorunu ve Millî Mücadelenin Dış Politikası, 1.baskı, İstanbul 1978; 2.baskı, İstanbul 1985.
- Meram, Ali Kemal, Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi, İstanbul 1969.
- Meriç, Cemil, Umrandan Uygarlığa, İstanbul 1977.
- Mırsiroğlu, Kadir, Musul Meselesi ve Irak Türkleri, İstanbul 1972.
- Mücellitoğlu, Ali Çankaya, Mülkiye Târîhi ve Mülkiyeliler, c.II, 1.baskı, Ankara 1954; c.III, 2.baskı Ankara 1968.
- Nikolski, Sarıkamış Hareketleri, (tercüme eden Nazmi), Ankara 1935.
- Nur, Rıza, Türk Tarihi, c.X, İstanbul 1981.
- Okandan, Recai G., Anme Hukukumuzda İkinci Mesrutiyet Devri, İstanbul 1947; Anme Hukukumuzun Ana Hatları, İstanbul 1957.
- Oransay, Gütekin, Osmanlı Devletinde Kim Kimdir?, c.I, Ankara 1969.
- Osman Nuri, İstanbul Şehreminleri, İstanbul 1927.

- Ökçün, Gündüz, Osmanlı Sanayii (1913-1915 İstatistikleri), 3.baskı, İstanbul 1984.
- Öke, Mim Kemal, Siyonizm ve Filistin Sorunu (1880-1914), İstanbul 1982.
- Özek, Çetin, Devlet ve Din, İstanbul (t.y.)
- Öztuna, Yılmaz, Büyük Türkiye Tarihi, c. VII-IX, İstanbul 1978.
- Pâkalın, Mehmed Zeki, Son Sadrazamlar ve Başvekiller, c.IV, İstanbul 1944; Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, c.II, 2.baskı, İstanbul 1971.
- Petrosyan, Yuriy Aşatoviç, Sovyet Gözüyle Jön Türkler, (tercüme eden Mazlum Beyhan-Ayşe Hacıhasanoğlu), İstanbul 1974.
- Peyami Safa, Türk İnkılâbına Bakışlar, Ankara 1981
- Pichon, Jean, Cihan Harbinin Sarka Ait Kaynakları, (tercüme eden Hüseyin Cahit Yalçın), İstanbul 1939
- Price, M.Philips, Türkiye Tarihi-İmparatorluktan Cumhuriyete Kadar, (tercüme eden Selâhattin Atalay), İstanbul 1977.
- Ramsaur, E.E., Jön Türkler ve 1908 İhtilâli, (tercüme eden Nuran Yavuz), 2.baskı, İstanbul 1982.
- Rathmann, Lothar-Luxemburg, Rosa, Berlin-Bağdat-Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi, (tercüme eden Ragıp Zarakolu-Erol Özbek), 2.baskı, İstanbul 1982.
- Renouvin, Pierre, Birinci Dünya Savaşı (1914-1918), (tercüme eden Adnan Cemgil), 3.baskı, İstanbul 1982.
- Robarc, Paul, Hatt-ı Saltanat-Bağdat Demiryolu, (tercüme edenin adı yok), İstanbul 1331.
- Rohde, Hans, Asya İçin Mücadele-Şark Meselesi, (tercüme eden Binbaşı Nihat), İstanbul 1932.
- Said Halim Paşa bk. Said Halim Paşa'nın Şahsiyeti ve Eserleri bölümü.
- Saral, Osman Yavuz, Kaybettiğimiz Rumeli, İstanbul 1975.
- Selek, Sabahattin, Milli Mücadele, c.I, 2.baskı, İstanbul 1982.
- Serez, Naci, Lawrence ve Arap İsyanı, İstanbul 1965.
- Shaw, Stanford J. - Shaw, Ezel Kural, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, (tercüme eden Mehmet Harmanlı),

- c.II, İstanbul 1983.
- Simpson, Colin bk. Knightly, Philip.
- Smith, Michael Llewellyn, Anadolu Üzerindeki Göz, (tercüme eden Halim İnal), İstanbul 1978.
- Sonşel, Salâhi R., Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, c.I, Ankara 1973.
- Şakir, Ziya, 1914 Cihan Harbine Nasıl Girdik?, İstanbul 1943; Yakın Tarihini Üç Büyük Adamı: Talât, Enver, Cemal Paşalar, İstanbul 1943.
- Şapolyo, Enver Behnan, Ziya Gökalp, (sadeleştiren Nevzat Kızılcıkan), 2.baskı, İstanbul 1974.
- Şimşir, Bilâl N. İngiliz Belgeleri ile Sakarya'dan İzmir'e (1921-1922), İstanbul 1972; İngiliz Belgelerinde Atatürk c.I,II,III, Ankara 1973,1975,1979; Ege Sorunu, c.I-II, Ankara 1976-1982; Malta Sürgünleri, 1.baskı, İstanbul 1976; 2.baskı, Ankara 1985.
- Tansel, Fevziye Abdullah, Ziya Gökalp Külliyyatı II - Limni ve Malta Mektupları, Ankara 1965; Mehmet Akif Ersoy, 2.baskı, İstanbul 1973.
- Tansel, Selâhattin, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, c.I,II,IV, Ankara 1973-1974.
- Tanyu, Hikmet, Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler, c.I, İstanbul 1976.
- Tanzimat I, İstanbul 1940
- Tarih IV, İstanbul 1931.
- Tarihî Muhakeme, İstanbul 1919.
- Toprak, Zafer, Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918), Ankara 1982.
- Toynbee, Arnold J., Türkiye-Bir Devletin Yeniden Doğuşu, (tercüme eden Kasım Yargıcı), İstanbul 1971.
- Tugay, Asaf, İbret-Abdülhamid'e Verilen Journaller ve Journal-ciler, İstanbul (t.y.); Saray Dedikoduları ve Bazı Mâruzat, İstanbul 1964.
- Tugay, Emine Foat, Three Centuries Family Chronicles of Turkey and Egypt, London 1963.
- Tunaya, Tarık Zafer, Hürriyetin İlânı, İstanbul 1959; Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaştırma Hareketleri, İstanbul 1960; İslâmcılık Cereyanı, İstanbul 1962;

- Türkiye'nin Siyasî Gelişmeleri, İstanbul 1970; Türkiye'de Siyasal Partiler, c.I, İstanbul 1984,
- Turhan, Mümtaz, Kültür Değişmeleri, 2.baskı, İstanbul 1972.
- Türkdoğan, Orhan, Atatürk'te Millî Devlet Anlayışı, İstanbul 1981; Millî Kültür Modernleşme ve İslâm, İstanbul 1983; Sosyal Şiddet ve Türkiye Gerçeği, Ankara 1985.
- Türkgeldi, Ali, Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi, Ankara 1948.
- T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, c.II, Ankara 1985.
- Türkiye Yüksek Şurası-Yüzüncü Yıl, Galata [İstanbul 1961].
- Türközü, Halil Kemal, Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezâlimi, 2.baskı, Ankara 1983.
- Uçarol, Rifat, Gazi Ahmet Muhtar Paşa-Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi, İstanbul 1976.
- Ulubelen, Erol, İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye, 2.baskı, İstanbul 1982.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Mithat Paşa ve Yıldız Mahkemesi, Ankara 1967.
- Uçok, Coşkun, Siyasal Tarih (1789-1960) 3.baskı, Ankara 1980.
- Ülken, Hilmi Ziya, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, 2.baskı, İstanbul 1979.
- Unal, Tahsin, Türk Siyasi Tarihi (1700-1958), 4.baskı, Ankara 1977.
- Vakkasoğlu, A.Vehbi, İslâm Şairi Mehmed Akif, İstanbul 1983.
- Yalçın, Hüseyin Cahit, Talat Paşa, İstanbul 1943.
- Yunus Nadi bk. Abalıoğlu.
- Yerasimos, Stefanos, Türk Sovyet İlişkileri, İstanbul 1979.
- Zeyneb Kâmil Hastanesi 1860-1955, İstanbul 1955.
- Ziyaoğlu, Rakım, Yorumlu İstanbul Kütüğü (330-1983), İstanbul 1985.

D- MAKALELER

- "Abbas Halim Paşa", İnönü Ansiklopedisi (Türkiye Ansiklopedisi), c.I, Ankara 1946, s.18.
- Akçuraoğlu Yusuf, "Osmanlı Devleti Umurî Harb'de bî- taraf kalabilir miydi?", Türk Tarih Encümeni Mecmuası, Nr. 19 (96), İstanbul 1928, s.1-29

- Akyol, Taha, "Soruşturma", Türkiye Kültür ve Sanat Yıllığı 1984, Ankara 1984, s.84-88.
- Ali Fuad, "Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa", Türk Tarih Encümeni Mecmuası, Nr. 19 (96), İstanbul 1928, s.64-147.
- Altundağ, Şinâsi, "İsmail Paşa", İslâm Ansiklopedisi, c.V/2, 2.baskı, İstanbul 1968, s.1115-1119; "Mehmed Ali Paşa", İslâm Ansiklopedisi, c.VII, İstanbul 1972, s.566-579.
- "Atatürk'ün Hükûmeti Devirme Teşebbüsü Nasıl Olacaktı", Tarih Dünyası, sayı 1, İstanbul 1964, s.33-34.
- Bolay, Süleyman Hayri-Kara, İsmail, "İslamcılık", Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, c.IV, İstanbul 1981, s.424-430.
- Bolay, Süleyman Hayri, "İlimlerde zorunluluk ve zorunsuzluk", Türkiye Kültür ve Sanat Yıllığı 1985, Ankara 1985, s.90-108.
- Çapanoğlu, Münir Süleyman, "Yakup Cemil Nasıl, Niçin İdam Edildi"?, Tarih Dünyası, sayı 1, İstanbul 1964, s.74-78.
- "Dârülfünûn'da muhtelif tedrîsâtın akâmeti", Sebîlürreşâd, c.XVI, sayı 406-407, İstanbul 16 Receb 1337, s.154-155.
- Ebcioğlu, Hikmet Hünir H.M.E., "Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesiyle Darağacına gönderilen Damat Salih Paşa'nın dramı", Tarih ve Edebiyat Mecmuası, sayı 7, İstanbul 1979, s.10-15.
- Ergin, Cafer, "Şeyh-ül-İslâm Musa Kazım Efendi", Türk Mason Dergisi, sayı 35, Galata 1959, s.1906-1908.
- Ersoy, Mehmed Akif, "İslâmlaşmak", Sebîlürreşâd, c.XVI, sayı 404-405, İstanbul 9 Receb 1337, s.132-133.
- Eşref Edib bk. Fergan.
- [Fergan], Eşref Edib, "Âlem-i İslâm için pek büyük bir ziyâ", Sebîlürreşâd, c.XIX, sayı 492, Ankara 17 Cemâziyel evvel 1340 s.256-259; "Abbas Halim Paşa", İslâm-Türk Ansiklopedisi, c.II, Nr.55-56, İstanbul 1945, s.86.
- Giray, Muharrem, "Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa", Tarih Dünyası, c.II, sayı 6, İstanbul 1965, s.120-123.
- Gülerman, Adnan, "Ermeni Meselesinde İdeolojik Vönlendirme-

ler", Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu, İzmir 1983, s.199-211.

[Halıcı, Fevzi] F.H., "Said Halim Paşa Yalısında Eir Seccade", Türk Edebiyatı, sayı 132, İstanbul 1984, s.23-25.

[İnal], İbnülemin Mahmud Kemal, "Abdülhamid-i Sâni'nin Notları", Türk Tarih Encümeni Mecmuası, Nr. 13-15 (90-92) İstanbul 1926, s.60-68, 89-95, 152-159.

"İslâmcılık Cereyanı", Fikir ve Sanatta Hareket, sayı 5(167), İstanbul 1979, s.5-10.

Kandemir, Feridun, "Şerif Hüseyin ve Hicaz İsyanı", Tarih Konuşuyor, s.VII, sayı 41, İstanbul 1967, s.3200-3203; "Enver Paşa Nasıl Harbiye Nazırı Oldu?", Tarih Konuşuyor, c.VIII, sayı 51, İstanbul 1968, s.3647-3649.

Kara, İsmail, "Said Halim Paşa'nın Hayatı ve Görüşleri I. İslamlaşmak", Fikir ve Sanatta Hareket, sayı 11-12 (173-174), İstanbul 1980, s.18-23; "Said Halim Paşa'nın Hayatı ve Görüşleri II. İslâm Dünyası'nın Gerileme Sebepleri"; aynı dergi, sayı 14(176), İstanbul 1980, s.19-24.

Kara, İsmail bk. Bolay, Süleyman Hayri.

Koçaş, Sadi, "Arabistan'ın Taçsız Kralı Lâvrens", Resimli Tarih Mecmuası, c.I, sayı 6, İstanbul 1950, s.214-215.

Köprülü, Orhan F., "Tevfik Paşa", İslâm Ansiklopedisi, c.XII/1, 2.baskı, İstanbul 1979, s.213-214.

Kuran, Ercümend, "Türk Düşüncé Tarihinde Arap Kültürlü Aydın: Said Halim Paşa", Türk-Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte I. Uluslararası Konferansı Bildirileri, (Hacettepe Üniversitesi Türkiye ve Orta Doğu Araştırma Enstitüsü Yayını) Ankara 1979, s.21-25; "Osmanlı İmparatorluğunda İslâm Düşüncesinin Gelişmesi", Türk Kültürü, sayı 203-204, Ankara 1979, s.27-33(275-281).

Kutay, Cemal "İmparatorluğumuzun Son Harp Hali İradesi", Tarih Konuşuyor, c.VII, sayı 46, İstanbul 1967, s.3446-3449; "Osmanlı Devleti'nin son iki yüz yılın-

da Masonluk", Tarih Sohbetleri Nr.7, İstanbul 1968, s.93-121; "Said Halim Paşa'nın Malta'dan Başkan Vilson, Loyd Corc ve Klemansoya uyarma mektupları", Tarih Sohbetleri, Nr.8, İstanbul 1968, s.137-166; "Balkan Savaşı'nın İkinci Safhasında Gizli Mücadele Tertipleri", Tarih Konusuyor, c.VIII, sayı 53, İstanbul 1968, s.3724-3728; "Siyasî Sürgün Said Halim Paşa'nın Hatıralarında İmparatorluğumuz ve Birinci Cihan Savaşı", Sohbetler, Nr.16, İstanbul 1970, s.72-96.

Lowther, Sir Gerard, "Jön Türkler ve Masonlar", (tercüme eden belli değil), Yurttan Dünyadan Haber, sayı 3-4, İstanbul 1985, s.17-28.

Mardin, Şerif, "İslamcılık", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, fasikül Nr.61, İstanbul 1984, s.1936-1940; "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İktisadî Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)", Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, c.II, fasikül Nr.20, İstanbul 1985, s.618-634.

"Abdülhalim Paşa", Meydan Larousse Ansiklopedisi, c.I, İstanbul 1969, s.29.

Mehmed Akif bk. Ersoy.

Müftizâde, "İstanbul Medreseleri", Sebülürresâd, c.XXI, sayı 542-543, 20 Zilka'de 1341 İstanbul, s.174-177.

M.Z. bk. Z.M.

Okyar, Osman, "İttihat ve Terakki ve Demokrasi (1908-1914)", Tercüman, İstanbul 11 Aralık 1985-15 Aralık 1985.

Öndeş, Osman, "Malta Sürgünleri", Hayat Tarih Mecmuası, c.II, sayı 11, İstanbul 1970, s.44-49.

"Said Halim Paşa", Meydan Larousse Ansiklopedisi, c.X, İstanbul 1972, s.844.

"Said Halim Paşa", Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi, fasikül 87, İstanbul 1985, s.4863.

Seymen, Numan Tahir, "İstanbul'dan Kaçan Talat, Enver ve Cemal Paşalar Berlinde", (yayına hazırlayan Hilmi Kâmil Bayur), Tarih ve Edebiyat Mecmuası, sayı 8, İstanbul 1980, s.12-15.

Sılan, Necmeddin Sahir, "İkinci Meşrutiyette Divan-ı Ali Ka-

reketleri", Tarih Konusuyor, c.VI, sayı 31, İstanbul 1966, s.2567-2571.

Şahin, Hüsnü, "Bir Osmanlı Mütefekkeri: Said Halim Paşa", Doğus Edebiyat, sayı 12, Ankara 1983, s.12-14.

Tekeli, İlhan, "İttihat-Terakki ve Dış Politika", Toplum ve Bilim, sayı 28, İstanbul 1985, s.111-130.

"Tevkifâta Dâ'ir", Sebîlürreşâd, c.XVI, sayı 396-397, İstanbul 10 Cemâziyel Âhir 1337-13 Mart 1335, s.80.

Turat, Hikmet, "Türkiye'de Masonluğun Kuruluşu", Mimar Sinan, sayı 14, İstanbul 1974, s.25-37.

Wensinck, A.J., "Mekke", İklâm Ansiklopedisi, c.VII, İstanbul 1972, s.636-643.

Z.,M., "Cemal Paşa'nın Sultanlığı Meselesi", Resimli Tarih Mecmuası, c.I, sayı 1, İstanbul 1950, s.12-15.

E- SÂLNÂME, DÜSTÜR, GAZETE VE MECMUALAR

I- Sâlnâmeler:

1- Sâlname-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniyye 1321, 1322, 1323, 1324, 1325, 1326, 1327, 1328, 1333-1334.

2- Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye Sâlnâmesi, Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye 1332.

II-Düstûrlar:

1- Düstûr, tertib-i sâni (Düstûr²), c.V-IX,XI.

III-Gazeteler:

1- İkdâm

2- Sabah

3- Takvim-i Vekâyi'

4- Tanin

5- Tevhid-i Efkâr

6- Vakit

IV-Mecmualar:

1- Ceride-i İlmiye

2- Sebîlürreşâd

3- Sırâtmüstakîm

4- Türk Yurdu

5- Yakın Tarihimiz